

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1984

Авторлар коллективи томонидан яратилган ушбу монографияда ҳозирги замон ўзбек совет адабиётининг миллий ўзига хослиги ўрганилган.

Тўпламда турли жанрларда яратилган асарларнинг шу аспектдаги бадий маҳорат томонлари, ижодкорнинг индивидуал услуби атрофлича таҳлил этилган.

Монография филология факультетларининг ўқитувчи, студентларига ҳамда адабиётшуносларга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
филология фанлари кандидати *Б. Сайимов*

Т а қ р и з ч и л а р:
филология фанлари кандидатлари:
М. Бобоев, М. Абдураҳмонова

X $\frac{4603010202-2523}{M 355(04)-84}$ 221—84

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1984 й.

ИНСТИТУТДАН

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳозирги адабий жараёнда фаол иштирок этиш, ўзбек совет адабиётининг актуал масалаларини ҳар тарафлама чуқур ўрганиш, адабиётимизда эришилган ютуқларни ўз вақтида умумлаштириб боришга алоҳида эътибор бермоқда.

Институтнинг ўзбек совет адабиёти тарихи бўлими ходимлари кейинги йилларда яратган уч томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (рус тилида), «Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги», «Ҳозирги адабий жараённинг актуал масалалари», «Ғафур Ғуломнинг бадиий олами» каби тадқиқотлар ана шу мақсадни кўзда тутди.

Мазкур тадқиқотлар тўплами ҳам шу хил ишлардан бири бўлиб, ундан ўрин олган мақолалар ўзбек совет адабиётининг миллий ўзига хослигини ўрганишга қаратилган. Унда ҳикоя, повесть, роман жанрлари, драматик ва поэтик асарлар бадиий маҳорат аспектида ўрганилади, ижодкорларнинг индивидуал хусусиятлари ёритилади.

Ҳомил Ғқубов

ЭПИК БАЁН¹ ПРИНЦИПЛАРИ ХУСУСИДА

Баён принциплари бадий адабиёт услубининг муҳим қирраларидан биридир. Ҳар бир асарнинг услуб хусусиятлари унинг мазмун хусусиятлари билан белгиланади. Аммо адабий тур ва жанрга фақат шаклий-композицион категория сифатида эмас, балки бадий мазмуннинг муайян типи сифатида қараладиган бўлса, адабий тур ва жанр ҳам услубсозлик омилларининг таркибий қисмига киради. Шунинг учун баён принциплари кўп жиҳатдан асарнинг қайси адабий тур ва жанрга мансублигига боғлиқдир. Чунончи, лирик турларда баён принциплари субъектлашади, объектив-тарихий воқелик ҳаракати, халқ намояндаларининг фикр ва туйғулари, сўз ва овозлари шоирнинг ўз шахсий кечинмалари, руҳий кайфиятларида ифодаланиб, маънавий-ахлоқий «нигоҳи»дан ўтказиб тасвирланади. Драматургик турларда ёзувчи воқеалар, ситуациялар ва ҳаракатлар баёнини (баъзи кичик изоҳ ва ремаркаларни мустасно қилганда) ўз шахидан соқит қилиб, бутунлай қаҳрамон ва персонажлар зиммасига юклайди, баён принципларини бениҳоя динамиклаштириб, таранглаштиради. Эпик асарларда эса автор у ёки бу даражада объектив-тарихий воқеалар баёни, характерлар характеристикаси, ғоявий-эстетик пафос ва бадий воситалар орқаси ёки ичига яширинади.

Эпик асарларда баён усулларининг объективлашиши, авторнинг воқеаларни тўппа-тўғри ўз номидан ҳикоя қилиши ё қаҳрамонлари орқасига яшириниши эстетик категория бўлиб, кейингиси адабий ривожланишнинг реалистик босқичида таркиб топган.

Реалистик баён принципларида автор билан персонажлар нуқтаи назар (ва нутқ)ларининг ўзаро муносабати алоҳида ўзига хослиқ касб этади. Бунда автор билан адабий муҳит — персонажлар оралиғида уларга жипсдош бир баёнчи (воситачи ҳикоянавис) пайдо бўлади. Унинг баён шакллари автор образини бевосита ва айнан ифодаламайди. Баён орқали ҳикоячи образи автор нутқига ҳам, персонажлар тасвири шаклларига ҳам ўз услуби ва ҳаяжони муҳрини босади. Шундай қилиб, баён принципи ҳикоя, повесть ва роман мазмунини ривожлантиришнинг муҳим аспектларидан бири бўлибгина қолмай, балки шунинг баробарида бадий проза тилининг қудратли манбаи бўлиб ҳам хизмат этади.

¹ Баён термини ҳикоя қилиш (повествование) маъносига ишлатилмоқда — (Х. Ғ.).

Автор образи эса, академик В. Виноградов илмий асослаб берганидек, «...бадий асар моҳиятини бир марказга жамлаб гавдалантиради, ҳамма персонажлар нутқи структурасини бирлаштириб, уларнинг баёнчи — ҳикоячи ёки ҳикоячилар билан бўлган боғланишларини ўзаро мувофиқлаштиради ва улар орқали асарнинг бутун бир ғоявий-услубий марказини, ташкил этади.

Социалистик реализм адабиёти реалистик эпик баён принципларини янги новаторлик хислатлари, мумтозликлари билан тобора бойитди. Баён принциплари, баёнчи нуқтаи назари ишчи синфи ва меҳнаткаш халқнинг инқилобий ҳаракат ва социалистик қурилиш бағрида янги тарих яратувчилиги, меҳнат бунёдкорлиги салоҳиятини акс эттирган персонаж (қаҳрамон)лар фаолияти ва маънавий камолотини ичдан ёритишга обдон уйғунлаштирилди; уларнинг ўзаро муносабатларини композицион марказга бирлаштирувчи автор образи, унинг нуқтаи назари эса онгли тарихийлик, партиявийлик ва интернационаллик хусусиятларини чуқур қамраб олди.

Асримизнинг аввалида М. Горький, 20-йилларидаёқ М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев ва бошқаларнинг ижодий изланишларида типик характерларни революцион воқеликнинг ўзгаришларида тасвирлаш билан автор «талқини» — ғоявийликнинг бадий синтези жараёнида реалистик баён принципларининг халқ ҳаётига узвий жипслашган шакл ва усуллари тобора ривожлантирилди.

Ўзбек классик прозаси намуналарида реалистик баён принциплари яхши ишланмаган эди. Уларда субъектив баён принциплари ҳукмронлик қилган. Автор бевосита қаҳрамон сифатида гавдалантирилган жанрлар («Воқеанома», «Саёҳатнома», «Зафарнома», «Таржимаи ҳол-ҳолат», «Мактуб» кабилар) мавжуд эди. Муаллиф баёнчи сифатида майдонга чиққан ҳикоятлар, қиссалар ва насрий дostonларда у ўзининг ахлоқий дидактик эътиқодлари, насиҳатомуз донишмандлиги, фуқаронинг бурчи, ҳокимларнинг инсонга муносабати тўғрисидаги адолатпарварлик «ғоялари», мавҳум «идеаллар»и ва романтик орзу-умидлари билан воқеалар орасидан тез-тез кўриниб турар эди. Хилма-хил эпик баён усуллари реалистик хусусиятлари билан кўзга ташланиб турмас эди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси адабиётда халқнинг тарих яратишдаги роли масаласини кескин қилиб қўйди. 20-йилларда ёзилган йирик проза намуналари — Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, Садриддин Айнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Одина» повестларидаёқ «халқ фикри», халқ намояндалари «позицияси» услуб ясовчи омил сифатида ўзини кўрсата бошлади, объектив қаҳрамон ё персонажлар «позицияси» ва нутқига таянган услуб шакллари, баён принциплари вужудга келди, автор «нигоҳи» ва нутқи билан қаҳрамон (персонаж) «нигоҳи» ва нутқи ўртасида янгича объектив боғланишлар пайдо бўлди. Зоган, А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида «Ёзувчидан» деган бош сўзида қайд этган қуйидаги фикри ҳам асосан роман жанри услуби, демакки, баён принциплари-

ни ишлаб чиқишга ҳам оиддир: «...биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгилликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга... ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Эзмоққа ниятланганим бу — «Ўтган кунлар», янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавасдир. Ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳлларининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир»².

А. Қодирий ўзбек совет адабиётида биринчи бўлиб роман жанрини яратишга катта ҳисса қўшди, унинг реалистик услуб принципларини ишлаб чиқишда жасорат кўрсатди, асар мазмунини эпик баён воситаларида реаллаштирди. Баёнчи фақат воқеалар ҳаракати, вазият ва шароит ўзгаришларини (ёки шахсларнинг фикр ва туйғулари ривожини) ҳикоя қилибгина қолмасдан, балки персонажлар нуқтаи назарини ҳам гавдалантиради, қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатлари, фикр-мулоҳазаларини китобхонга сўзлаб беради; айни замонда ўзининг уларга бўлган муносабатини ҳам билдириб, улар овозига ўзиникини қўшади, услуб элементларини бирлаштиради.

Лекин романнинг эпик баён принципларида романтизмдан реализмга ўтиш майллари ҳам очиқ сезилади. Буни реалистик баён тўқимасига баъзан романтик субъективлик, автор «мен»ининг зўраки киритилиши ва дидактик элементларнинг оралаб туришида пайқаш мумкин. А. Қодирий биринчи романига нисбат бериб, «ҳар бир янги иш» талай камчиликлар билан майдонга чиқиши тўғрисида гапириб, ўз романи услубига «Тоҳир—Зуҳра», «Чор дарвеш», «Фарҳод ва Ширин» каби халқ китобларининг баён усуллари кўрсатган «тазийқ»ни назарда тутган бўлса керак. Ажойиб сўз устасининг — камчиликлар ўз «аҳлларининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомилга юз тутиши» тўғрисида берган башорати эса «Ўтган кунлар»дан 10—15 йил кейин Гафур Ғулом прозаси, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари ва Ойбекнинг машҳур «Қутлуг қон» романи услубларида реалистик баён принциплари мукамал ифода шаклларини топиши билан амалга ошди. Биз уларнинг сўнгги йиллар прозасидаги баъзи бир кўринишларини кўрсатиб ўтишни лозим топдик, холос.

Автор — баёнчи — қаҳрамон (персонажлар)нинг ўзаро муносабатлари реалистик услуб асосида ҳал қилинган сўнгги (1982 й.) асарлардан бири ёзувчи Ш. Рашидовнинг «Дил амри» повести-дир. Повестда Улуғ Ватан урушининг энг оғир йилларида рус қишлоқларидан бири — «Березовка»да бўлиб ўтган партизанлар ҳаракати умумлаштириб акс эттирилади.

«Березовка» қишлоғида мазкур ҳаракатнинг ташкил топиши, яширин район комитетининг раҳбарлигида кенгайиб ўсиши, фа-

² А. Қодирий. Ўтган кунлар (тарихий роман).

шист босқинчилари ва сотқинларга қарши кураш ва жанглари-нинг қатъий ғалаба билан тугалланиши воқеалар содир бўлган вазият тасвири, персонажлар хатти-ҳаракати, мулоҳаза ва кечин-малари орқали баён қилинади. Аммо бу баённи ҳар гал фақат авторники деб бўлмайди, автор образи, унинг позицияси баёнчи орқасига яширинади. Баёнчи эса дунёни қаҳрамон (персонаж) лар «нигоҳи», «шуури» кўзгуси орқали кўришга тиришади, улар-нинг ташқи ва ички хусусиятларини энг яқин масофадан тадқиқ этади, уларни ўз бўй-баста билан кўрсатишга, ўзини-ўзи аниқ ифодалашига йўл очади. Натижада баён объективлик касб эта-ди, жонли ҳаёт манбаларидан озиқланган услуб хилма-хилликла-рини келтириб чиқаради, персонаж тафаккурига монанд ифода усулларини излаш, орзаки нутқ бойликларидан кенг фойдаланиш имкониятларини туғдиради. Воқеалар баёни ҳар қайси персонаж нуқтаи назари, тушунчаси, шуури, ёки ғайришуурий тасаввурига уйғун ҳолда олиб борилади. Чунончи, қиссанинг ёш қаҳрамонла-ри — ака-сингил Сережа ва Ира, қўшниси Тарасикнинг бошдан кечирганлари ҳам худди шу реалистик услубда баён қилинади ва уларнинг фашист босқинчилари томонидан босиб олинган қиш-лоқ шароитида софдил совет кишилари партизан ва командирлар (ўқитувчи Иван Иванович, темирчи Миша бобо), партизан отря-дининг командири Шахов, қишлоқ советининг секретари Федотов, партизан Мартинов, жангчи Омонов, лейтенант Темиров, развед-качи Юра билан ўзаро муносабатларда, масъулиятли топшириқ-ларни бажариш, душманларга қарши кураш пайтларида ўз ха-рактерлари қирраларининг тобланиши, ўзаро ёрдам, дўстлик, ватанпарварлик туйғулариининг чинқиши, маънавий камолотлари-нинг тез етилиши ўз ифодасини топди.

«Дил амри» қиссасида автор образи баён принципларига уз-вий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. У тасвирга олинган воқелик ҳодисаларини, партизанлик ҳаракати иштирокчиларининг турли «нуқтаи назар»ларини авторнинг ғоявий-эстетик концепцияси асосида бутунлигича тасаввур этишга, тарихий ривожланишнинг муайян босқичи қонуниятини бадий ўзлаштиришга асқотади. Зотан, академик М. Б. Храпченко ҳақли тасдиқлаганидек, «...ус-лубнинг шаклланишида ижод объектининг қанақалиги, ёзувчи асарларини ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб қоладиган конфликт-ларнинг ўзига хослиги муҳим роль ўйнайди... Бироқ ҳаёт мате-риалини эстетик ўзлаштиришнинг кўп хиллиги (сермаънолиги) унинг услуб ясовчи ролига зид келмайди. Лекин унинг услуб ясовчилик роли ёзувчи ижодий фикри билан узвий бирликда на-моён бўлади»³.

Шунингдек, «Дил амри» қиссасида баён қилинган воқеалар, характерлар, конфликт коллизиялари, турли «нуқтаи назарлар» нинг серқирра, сермаънолиги «ёзувчи ижодий фикри» билан уз-

³ Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Изд. 3-е, М., 1975, с. 102.

вий бирликда намоён бўлади. Бу «икки ёрти бир бутун»ни ҳосил қилган услубий жараёнда ёзувчининг «ижодий фикри», бадий асар мазмунининг субъектив аспекти унинг пафосини ташкил этади. Услуб ясовчи актив омиллардан бири бўлган пафос, жонли фикр ва туйғулар тошқини «Дил амри» қиссасининг айрим образлари, манзаралари ва бутун қон томирларини қамраб олди. Иван Иванович, Федотов, Шахов, Есин, Сережа, Ира, Тарас, Юра, Омонов, Темиров, Миша бобо, Зоя Андреевна ва бошқа совет кишилари образларида совет гражданлиги, ватанпарварлиги, инсонпарварлиги ва қаҳрамонлиги романтик руҳ билан улуғланди; ашаддий фашист намояндалари — Клаус, Эберт, Мейер, Ганс, Ватан хоинлари Герасим Шульга, Кудимов, Иринархий, Дормидонт образларида фашизм ва сотқинликнинг разолати, тубанлиги, одамкушандаллиги нафрат, ғазаб ва заҳарханда билан сатирик йўсинда фош этилди.

«Дил амри» қиссаси учун баённинг объективлиги услубнинг реалистиклигидан далолат беради. Авторнинг ижодий фикри баён тўқимаси орасига яширинади, унинг эстетик ҳукми, пафоси, лиризми персонажлар фаолияти, хулқ-атвори воситасида персонажлар билан автор — «баёнчи» нигоҳининг омухталлигида сиртга тепади.

Фронт яқинидаги «Березовка» қишлоғига душман қисмлари яқинлашган. Қишлоқ осмонида пайдо бўлган немис самолётлари бомба ёғдириб ўтадилар. Бомбалардан бири ҳаракатдаги Совет Армияси сафида командир бўлиб хизмат қилган Есиннинг хотини яшаб турган Аня уйига тушади. Аня том тагида қолиб ҳалок бўлади. Анянинг ўғли ёш Сережа ва қизи кичкина Ира темирчи бобоси — Миша бобо парваришида қоладилар. Булар қўшнисининг ўғли ёш Тарас билан ўртоқ тутинадилар. Тараснинг отаси Герасим Шульга уруш бошланмасдан аввалоқ колхозда жиноят устида тутилиб, қамоққа олинган эди. Тарас хаста онаси Зоя Андреевна билан яшарди. Иттифоқо бир кун душман самолётлари пастлаб пулемётдан ёмғирдай ўқ ёғдирган пайтда, ўқлардан бири Тарасга тегиб, уни жуда қаттиқ жароҳатлантиради. Сережа билан Ира ўлим тўшагида ётган Тараснинг бетоблигини онасига билдиришни эп кўрмайдилар, онанинг юрак қасали бадтар оғирлашиб, зўрайиб кетишидан хавфсирайдилар. Уни эҳтиёткорлик билан ўз уйларида парвариш қилиб, даволайдилар ва Зоя хола ҳолидан ҳам тез-тез хабар олиб турадилар.

Зоя Андреевна ўғли Тарас анча вақтдан буён дом-дараксиз бўлиб кетганидан ортиқ даражада ташвиш тортади. Бу пайтларда онанинг чеккан руҳий изтироблари, ўғлига бўлган меҳри ва соғинчи автор ва персонажлар (она, Сережа, Ира) нутқларида шундай баён қилинади (IV боб):

«Зоя Андреевна яккаю ягона ўғлидан дарак тополмай, дард ва интизорлик азобини чекарди, хавфсираб, ваҳимага тушарди, Тарас ёзиб берган хатни Ира ўқиб берса ҳам, ишонқирамас, халларни узоқ-узоқларга етаклаб, ташвиш дарёсига фарқ этарди.

Ўглининг ярадорлигидан мутлақо беҳабар она ҳар куни Ирани ёнига ўтқазиб, Тарас тўғрисида суриштирар, Ира бўлса ер чизиб, жавоб қайтаролмай азоб чекарди.

Ўзи-ку азоб чеккани майли-я, Зоя Андреевна кейинги кунларда, Тарасни кўрмаганидан буён жудама ўзгарди, юраги ўйнаб, нафас қисиллари тез-тез такрорланадиган бўлиб қолди. Ана шуниси Ирани кўпроқ ўйлантириб қўярди. Зоя холага жуда-жуда ачиниб, раҳми келарди. Кунларнинг бирида «Ёлғоннинг ҳам чегараси бор-да» дея ўзини-ўзи койиди-да, акасига маслаҳат солди. Серёжа шу заҳотиёқ ўрнидан туриб, синглиси билан бирга касални кўришга чиқди.

— Ирочка, Серёженка, сизлардан жуда-жуда миннатдорман,— деди у ниҳоят.— Эрим шунақа бўлиб кетгандан кейин, ўзи кўплар мени унутиб ҳам қўйишди...

Эри ҳақида гапираркан, Зоя Андреевна хафа бўлди, яна юрагини ушлади. Ира дарров дори томизиб ичирди.

Серёжа унинг пешанасига ҳўл латта қўйди.

— Ўлиб ўлмайман, тузалиб тузалмайман. Юрак сиқади... Хасталик жонимга тегди, Серёжа... Мени деб Ира ҳам эзилиб кетди. Серёжа, болагинам, Тарасик қайда? Нега ном-нишонсиэ?.. Кўзларидан оққан ёш томчилари кўрпага томди.

— Асло хавотир қилманг, Зоя хола, Тарас соғ-саломат.

— Ахир, соғ-саломат бўлса, нима учун хаста онасидан хабар олмайди? Йўлларига кўзим тўрт, эшик тиқ этиб очилса, Тарас кириб келаётгандай. Кутавериб, чарчадим, болам, тинкам қуриди. Ундан бўлса ҳалигача дом-дарак йўқ.

Боши қотган Серёжа Зоя Андреевнани юпатиб, «Нима қилмиз» дегандай Ирага ўгирилган эди, у нима дейишини билмай, ерга қаради. Серёжа Зоя холанинг касали кундан-кун оғирлашиб бораётганини чуқур ҳис этиб, унга раҳми келди ва рост гапни айтишга қарор қилди. У, «Мен, ҳозир!» деди, Ирани имлаб эшикка чиқди.

— Сен шу ерда бўл. Мен Тарасни опичиб олиб келаман. Зоя холани юпатиш зарур. Ахир... ўлим билан олишаётган онадан биттаю битта фарзандини яшириб бўладими?

Хийла вақт ўтгандан кейин Серёжа Тарасни опичиб олиб келди ва хонага, онаси олдига... бошлаб кирди.

— Ойижон,— деганича Тарас бошини онасининг бағрига қўйиб, йиғлаб юборди» («Шарқ юлдузи», 1982, 11-сон, 29-бет).

Бу парчада баён автор нутқи билан персонажлар нутқини мантиқан ва руҳан бир-бирига яқинлаштиради. У (баён) персонажлар (Зоя Андреевна, Серёжа, Ира кабилар)нинг ички монолог, ҳаяжон ва ўзаро диалогларида ифодаланган ҳолат, ўзаро муносабат, психологик кайфият, ички кечинмаларни бадий қувватлайди, таъсир кучини оширади.

Қиссада автор образи баённинг мантиқий ва тасвирий ривожда реаллашади. У фақат автор нутқининг баёнда моддий гавдаланиши, эпик йўналиш олиши билангина эмас, балки баённинг

асил ядросини ташкил этган ҳодисаларга, шахсларга нисбатан билдирилган эмоционал-ҳиссий муносабатларда, пафос жилолари ва мавжлариди, граждандлик, совет ватанпарварлиги, гуманистик туйғуларнинг жўшқинлигида ҳам зоҳир бўлади. Бадий баён автор образи билан персонажлар образи орасидаги диалектик тугунларни ечишга хизмат этади, уларнинг хулқ-атвори устидан эстетик ҳукм чиқаришда, маънавий-ахлоқий бисотларининг сарагини саракка (ижобий образлар, айниқса болалар характериининг амалиётда камол топиши жараёнида), пучагини пучакка (салбий образларнинг кирдикорларини очиш орқали) ажратишда, гўзалини хунугидан фарқ қилишда намоён бўлади.

Қиссанинг композицион-сюжет структурасида эпик баён усулларида лирик ва драматик элементларнинг мўл-кўл аралашини тарихий бўлиб қолган воқеа ва ҳарактерларнинг замонавий проблемалар билан боғлиқ ҳолда акс эттирилиши туфайли келиб чиқди. Баён усулларининг мураккаблиги тарихий воқеалар тасвириининг моҳиятини ҳозирги нуқтаи назардан ёритиш ва келажагига қарашга кенг имконият туғдирди, лирик жўшқинликлар тарихийлик кўламини замонавий проблема ва индивидуал ижодий тажриба билан бойитишга, ҳарбий йиллар қаҳрамонлигининг ғоявий-бадий мазмунига янгилик киритишга имкон берди. Натижада Улуғ Ватан урушида шахсан иштирок этган ёзувчи муайян территориял доирада ҳаракат қилган партизанлар ҳаракати тасвиридаёқ уруш халқ бошига келган фожеагига бўлмай, балки совет ижтимоий тузумининг фашизм устидан ғалаба қозониши, совет кишининг ғоявий-маънавий, инсоний-ахлоқий фазилатларининг тантанаси учун улуғ синов бўлганини ҳам кўрсатиб берди.

Қиссанинг ижобий қаҳрамонларини халқ, келажак авлод олдидидаги масъулият бирлаштиради. Улар ғалабага қатъий ишонган жонкуяр ватанпарвардирлар. Уларнинг қаҳрамонликлари фақат хатти-ҳаракатларида эмас, балки маънавий-ахлоқий фазилатлари, «дил амри»да ҳам намоён бўлади. Ҳатто кўпни кўрган, революция душманларига қарши курашларда чиниқиб келган ўқитувчи Иван Иванович, ҳалол меҳнатда суяги қотган Миша бобо, фронтда жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган оталари капитан Есин, фашистлар қирғинининг қурбони бўлган оналари Аня тарбиясида парвариш топган ака-сингил Серёжа ва Иралар ҳам фақат партизан отряди билан яширин алоқа боғлаб, махфий топшириқларни бажарибгина қолмайдилар, балки ленинчи пионерлик этиқодларини, ватанга содиқликларини амалда исботлаб, руҳан камол топа борадилар, улар душман қўлига тушиб қолиб, энг оғир қийноқларга дучор қилинганларида ҳам тўғри йўлдан, ҳақиқий совет граждани ҳақиқатидан заррача чекинмайдилар. Собиқ немис тили муаллими, соққин Кудимов чақимчилиги билан Серёжа қамоққа олинганида, у партизанларга берган ёрдами ҳақида гестапочи капитан Мейерга ҳеч қандай маълумот бермайди: «...Серёжа миқ этмасди. Мейер жаҳолат оловида ёниб, қаҳр-ғазаб билан унга ташланди, ерга ётқи-

зиб, чарчаганича урди. Қорнига, ярасига тепган эди, ҳали битмаган яра қонаб кетди, бурнидан ва оғзидан ҳам қон келди. Серёжа ҳушидан кетди. Узоқ вақт ҳушсиз ётди...

Кечга бориб Серёжанинг кўзи очилди... Шу пайтда у ярасидан оқиб, шимини ивитган қонга кўзи тушди. Яраси худди туз сепгандай ачишиб оғрирди («Шарқ юлдузи», 1982, 11-сон, 73—74-бетлар). «Оғриқ қанча зўр бўлмасин, тишини-тишига қўйиб бардош бериши» ёш ватанпарварнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини аниқ кўрсатиб турар, унинг сабот-матонат ва жасоратидан, «дил амри» нинг куч-қувватидан далолат берар эди.

Серёжа қиссанинг марказий образи — бош қаҳрамонидир. У ёш ватанпарварларни «катта ишлар» атрофига уюштиришда, яширин совет ва партия раҳбарлари фаолияти билан уларни боғлашда, фашист ҳарбийларининг йўл-йўриқларидан воқиф бўлиб, партизанларни улардан хабардор этиб туришда, фашист корчалонларининг фронтдаги ва мамлакат ичкарисидagi аҳволи тўғрисида тарқатган уйдирма ва иғволарини рад этиб, маҳаллий аҳолига тўғри маълумотларни етказишда, варақалар тарқатишда етакчи фигуралардан бўлиб қолди. Унинг ташкилий-амалий фаолияти ва ирода йўналиши ёшлик орзу-ҳаваслари стихиясидан фориг бўлиб, тез орада онглилик ва курашчанлик касб этади. Бу жараён «автор» баёни, қаҳрамоннинг ўз-ўзини таҳлили, бошқа қатор персонажлар тасавури ифодаси билан қўшилиб, психологик тадқиқотга тортилади.

Серёжа характерининг тез етилиши партизан командирларидан бири — Темиров тасавурида шундай берилади: «...Серёжа ҳар гал келганда ўзгариб бораётганини, ўзгаргандаям жуда тез ўзгариб, ой сайинмас, кун сайин ўсиб, ақли тиниқ, қуюқлашиб, ўзи жиддийлашиб, гадбиркор, пишиқ, омилкор бўлиб бораётганини сезиб юрарди-ю, аммо бугунгиси ҳаммасидан ҳам ошиб тушди. «Урушнинг таъсиридан шундай бўлаётибдими ё бу боланинг ўзи туғма истеъдоду буни мен фаҳмлаб қолаётибманми?» деб ўйлар ва бари бир ўйининг охирига етолмасди... Темиров Серёжани аллақачон «ёш бола»ликдан, «ғайрати ичига сиғмаган пионер» ликдан чиқариб қўйган, у билан анчадан буён турмушнинг оқу қорасини чуқур тушунган, уруш азобларида чиниққан жиддий разведкачи сифатида гаплашарди... Серёжанинг юлдузи иссиқлиги, кўм-кўк кўзларининг ҳамиша кулиб туриши, сезирлиги ва ишчанлиги ўша жанг давом этиб турган пайтдаёқ биринчи бор жангга кириб, ярадор бўлганидаёқ Темировга жуда ёқиб қолган эди...

...Серёжанинг бу гал келтирган маълумотларигина эмас, балки ана шунга бўлган муносабати, ёндашиши, таҳлилининг кучлилиги, Ира билан Тарасни оқилона ишга сола билиши, иш бўлгандаям майда-чуйда, икир-чикирларга ўралашиб қолмай, уларнинг диққат-эътиборини муҳим, зарур томонга қаратаётганини, энг муҳими, ўзининг дадиллиги, совуққонлиги ва бу фазилатларини

синглисига ҳам, Тарасга ҳам юқтираётгани Темировни шунчаки қойил қолдириб қолмай, балки лол этарди (Ўша журнал, 89-бет).

Кичкина Тараснинг қамоқдаги жиноятчи, сотқин отаси Герасим Шульганинг гитлерчилар томонидан «староста» қилиб тайинланиб, «Березовка» қишлоғига қайтиб келиши эса ёш Тарас тасавури ва кечинмаларига уйғун қилиниб, қуйидагича баён қилинади: «Отасининг қўққисдан қишлоққа кириб келиши Тараснинг бошига осмон ўйилиб тушгандай бўлди. Келганда ҳам қандай келди денг, ўз қишлоғи, киндик қони тўкилган, ўсиб-улғайган, уйли-жойли, бола-чақали бўлган она қишлоғига таъзим қилиб, салом берибмас, душман бўлиб, жонажон юртимизга бостириб кирган йиртқич фашистларнинг ювиндихўри бўлиб, амалдори бўлиб, староста сифатида кириб келди. Ана шунисига чидолмасди Тарас. Бу ҳол бемор хотини учун ҳам, бўй чўзиб, ақлини таниб қолган ўғли учун ҳам ор-номус, шармандалик эди. Энди қишлоқ аҳолиси уларни «сотқиннинг хотини, сотқиннинг ўғли» деб аташади ва ҳар бирининг босган қадамига, ҳар бирининг оғзидан чиққан сўзига шубҳа билан қарайди. Тарас-чи? Энди Тарас ким? У қишлоқдаги ўртоқларига ҳам, айниқса, ўзи учун ардоқли бўлган Серёжа билан Ирага ҳам қайси юз билан қарайди? Тарас энди кўчага ҳам чиқолмай қолди. Таниш-билишлар билан юзмаюз бўлишдан қўрқарди. Мана, бир ҳафтадан бери Серёжа билан ҳам, Ира билан ҳам кўришгани йўқ. Айниқса, севимли дўсти, онасининг паноҳгоҳи Иранинг «Энди сен кимсан, Тарасик? деб таъна билан айтадиган сўзлари унинг қулоғи остида муттасил эшитилиб турарди. Ахир, бу саволни ўртоқлари ҳам, барча таниш-билишлари ҳам бериши мумкин. Бундай сўроққа нима деб жавоб берсин?» (Шарқ юлдузи, 1982, 11-сон, 45-бет).

Худди шу воқеа Серёжа қалбида бошқача туйғулар қўзғотади: «Серёжанинг қалбини турли-туман шубҳалар тимдаларди. Ўртоғи Тарасни қанчалар яхши кўрса-да, унга қанчалар суяниб қолган бўлса-да, Герасимнинг қайтиб келиши, староста бўлиб тайинланиши Серёжани ўртоғидан тобора узоқлаштирарди. Нимаси биландир ёқмай қолган эди унга. Бир чеккаси «Сен сотқиннинг ўғлисан», деб уни нафрат билан кўкрагидан итаришни ўзига эп кўрмасди. «Тарас айбдор эмас-ку» дерди ўзига-ўзи. Гап фақат ундагина эмас. Немиснинг ишончли вакили Шульганинг ўғли Тарасга муносабатини ўзгартирса, Герасим ҳукмрон бўлган қишлоқда ўзининг, синглисининг тақдири не кечади? Шульганинг қўлидан ҳамма нарса келади. Уларни коммунистнинг болалари, партизаннинг неваралари деб отишдан ҳам, осишдан ҳам тоймайди.

Иккинчидан, Тарас билан юзаки бўлса ҳам илиқ муносабатни давом қилдириб, шу билан старостанинг ва староста орқали немис қўмондонлигининг планларини билиб туриш ҳам фойдали» (46-бет).

Келтирилган парчаларда баён ҳар икки бола тушунчасининг ўзига хос чизгиларини, фикрлаш тарзи ва психологик хусусият-

лари йўналишини кўққисдан рўй берган вазиятга мувофиқ ифодалаши, автор нигоҳининг баён талқинида фақат ҳаяжонли пафос пайтида (ғазабнок сатира, юмшоқ юмор, аччиқ киноя, романтик кўтаринкилик, жўшқин лиризм оҳанглирида) ялт этиб кўриниши характерлидир. Пафос, яъни авторнинг қахрамон (ва персонажлар)га қизгин муносабати эпик баённи жонлантиради. Авторнинг партиявий ва гуманистик идеали ҳарорати ватанимизга бостириб кирган, ёвуз душманга қарши совет кишиларининг оммавий равишда бир жон, бир тан бўлиб оёққа туриши, партизанларга қўшилиши, уларга актив ёрдами каби вазият ва характерлар тасвирини илтида, халқ ташаббускорлиги, ватанпарварлиги, қахрамонлигига умумбашарий-интернационал мазмун ва таъсирчанлик бағишлайди; фашизм иллатларини, фашистларнинг маънавий-ахлоқий тубанлигини, одабийликни яқсон қилишга уринишларини, расво кирдикорлари ва разил хулқ-атворларини омонсиз нафрат ва ғазаб билан очиб беради. Пафос баён қисмлари, монолог ва диалогларни ичдан бирлаштиради, баёнчи ва персонажлар нутқини уйғунлаштиради, қиссанинг бутунлигини таъмин этади, китобхоннинг зеҳни ва қалбига йўл топади.

Қиссанинг композицион-конфликт ва сюжет тузилишида баённинг эпик чизгиларда кўзга яққол ташланиб турган конкретлик ва ҳаққонийлик унинг пафосига ҳам тааллуқлидир. Услуб жараёнида баён турлари билан пафос турлари узвий бирликда амал қилади. Пафоснинг конкретлиги партизанларнинг босқинчи фашист тўдасига қарши яширин ва очик курашларини, бу курашга яқиндан иштирок этишда ўсмир болалар характерининг тез етилишини, уларнинг қахрамонлик ва ватанпарварлик хусусиятларининг тадрижан онгли йўналиш ўзанига кира боришини рўйроқ баён қилишнинг субъектив аспекти, авторнинг уларга эмоционал-эстетик муносабатини ташкил этади. Пафоснинг чинлиги — ҳаққонийлиги пафос турлари ва элементлари (кескин драматизм, кўтаринки романтика, майин лиризм ва ҳоказолар)нинг мудҳиш ҳарбий ҳаёт ҳақиқати мантиқига мутаносиб ва уйғун ҳолда ифодаланишида ва китобхон қалбига йўл топишида ёрқин акс этади.

«Дил амри» қиссасининг охирида партизанлар отряди фашистлар тўдасини уч томондан ўраб олиб, шиддатли ҳужум билан уларни тор-мор этади. Ғалаба шодиёнаси асносида кўнгилсиз фожеа содир бўлади, вазият бирданга ўзгаради. Автор нутқи диалог ва персонажлар нигоҳи орқали ифодаланган баён ўзгаради, қувонч аломатлари нохуш кайфиятлар билан алмашинади, пафос мазмуни, драматик ҳолат ранг-баранглашади. Лекин курашчанлик жасорати, қахрамонлик руҳи, зафарли онларни яратишга ишонч, социал ва маънавий ёвузликни янчиб ташлаш умиди, ҳаётбахш оптимизм ичдан барқ уриб туради:

«...Шу пайтда кутилмаган ҳодиса рўй берди. Бошини қуйи солиб турган Шульга пиймасининг қўнжидан катта пичоқ чиқариб, бир қадам нарида турган Шаховга шердай ташланди, кўкра-

гига пичоқ суқди. Юра старостани тепиб юборган эди, қўлидаги пичоқ ерга тушди. Тарас жон ҳолатда пичоқни олиб Шульгага суқди.

Майдонни оҳ-воҳ овозлари тутди. Партизанлар сукут ичида Константин Петровичнинг жасади устида бош эгиб турардилар...

Николаев, Темиров ва Иван Иванович Константин Петровични қўлларига кўтариб кетишди. Серёжа билан Ира уларнинг ёнида боришарди.

Бугун безрезовкаликлар гап-сўзсиз чуқур қайғуда, бошларини қуйи солиб, уларнинг кетидан ғамгин одим ташлашарди.

Совуқ декабрь шамоли эсиб турарди. Бу алам шамоли, кураш шамоли, умид ва ишонч шамоли эди» (126-бет).

Юқориди айтилган мулоҳазалар ва келтирилган мисоллардан қуйидагича хулоса келиб чиқади: «Дил амри» повестининг реалистик баён принциплари ва хусусиятлари шу билан характерланадики, «Березовка» қишлоғида партизанлик ҳаракатининг туғилиши ва ривожини фашизмга қарши бир жон-бир тан бўлиб оёққа турган совет халқлари умумий курашининг узвий бир ҳалқаси сифатида тасвирланади, мазкур ҳаракатнинг оммавийлиги, онгли-ташкилий ва партиявий йўналишини тасдиқлайди. Авторнинг гражданлик, ватанпарварлик, интернационалистик, сиёсий-ижтимоий позицияси характерларнинг инкишофи, ўзаро муносабат ва тўқнашувлари, тақдирларига бўлган аниқ эмоционал-субъектив муносабати (пафоси)да, уларни эстетик, маънавий-ахлоқий баҳолашида, конкрет-реал тарихий воқелик моҳиятини образли англашида ўз динамик ифодасини топди.

Ўтқир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романи (1977 й.) услубида автор баёни персонажлар (айниқса ёш ёзувчи, журналист Шерзод) характерининг шаклланишини таҳлил қилишга мувофиқ равишда тузилди. Автор нутқи асосан бош қаҳрамон Шерзоднинг теварак-атрофидаги муҳитга, уни қуршаган ва унга яқин турган одамларга бўлган актив муносабатини ифодалашга мўлжалланди, қаҳрамон ва персонажлар нутқи, уларнинг фикрлаш йўсини ва «нигоҳи»га обдон яқинлаштирилди. Автор нуқтаи назари салбий персонажларга нисбатан Шерзоднинг турмуш ҳодисаларига, одамларга қарши, феъли, хулқ-атвори, аҳволи руҳияси тўғрисида айтилган авторнинг таъриф-тавсифи, характеристикаси ва баёни қаҳрамоннинг айри бир пайтдаги тасаввурига монанд қилиб сўзланади. Баёнчи Шерзод тафаккури, шуури, «нигоҳи», «ҳислари» ҳаракати ва тўлқинларида унинг касалхонага тушиш сабабларини, ҳаётнинг турли соҳаларига, кишиларнинг тақдирларига қизиқиб-аралашиб турганини тасвирлайди. Шерзод тарбияланган оилавий муҳит, урушдан мажруҳланиб қайтган отасининг вафоти, онаси ва сингисининг қишлоқ хўжалигидаги меҳнати, ўзининг ўқитувчилик ва талабалик йиллари, илк муҳаббатнинг туғилиши ва шу мурғак муҳаббатнинг Фариди оиласи (онаси)нинг мешчанлик гантиқликлари зарбидан чилпарчин бўлиши, газета бошқармасидаги дастлабки қизгин ишлар палаяси

Йигитнинг хотирасида бирма-бир жонланади, баён ички-психологик моментларни ҳам қамраб олади. Қасалхонада кечган воқеалар, газета бош муҳаррирининг топшириғи билан бажарилган ишлар асносида Шерзод характерининг шаклланиши акс этади, унинг маънавий фазилатларининг етила боргани, гражданлик бурчига садоқати ва одамийлик хусусиятларининг қарор топиши чизиб берилади. Бош қаҳрамоннинг турмушда дуч келган турли-туман ҳодисаларга, одамларга, маънавий гўзаллик ва яхшиликларга, ноҳақлик ва нопокликларга бўлган жиддий, принципиал муносабати орқали унинг характери ва ички дунёсининг муҳим қирралари ёритила боради.

Автор баёни (позицияси) бош қаҳрамон — Шерзоднинг воқеаларда бевосита иштирок этиши ёки этмаслигидан қатъи назар, мазкур қаҳрамон «нигоҳи» орқали олиб борилади ё унга обдон яқинлаштирилиб, белгили даражада «объективлаштирилади». Автор овози (нутқи) асосан Шерзод, қисман бошқа ижобий персонажлар («нурлар»)никига ҳамоҳанг бўлиб, салбий шахслар («соялар»)никига киноявий-танқидий тонда жаранглабгина қолмай, балки уларни ҳаётий кураш мантиқи асосида уюштиради, бирлаштиради. Бундай баён усули авторнинг катта ва кичик персонажлар психологиясига, инсоний ё ғайринсоний ички дунёсига, пок ё нопок юрагига йўл топишга имконият туғдиради. Шундай баён услуби воситалари орқали қасалхонадаги беморларнинг хасталик даражасига қараб эмас, «мўмай пули»га қараб муомала қиладиган, жумладан, «ранги сарғайиб кетган муштдаккина чол»ни «жой йўқлиги» баҳонасида йўлакка ётқизиб, даводан маҳрум этган нокас бўлим мудирини, «ё заринг бўлсин, ё зўринг бўлсин» деган эътиқодни дастак қилиб олган «универмаг мудирини», текинхўр, юлғич Сайфи Соқиевич, унинг ҳаром-хариш йўлдан, ҳатто қотилликдан қайтмайдиган, ўта худбин ўғли Сирождиддин, савдо муассасалари «шеф»и — горторг мудирини, ўлгудай хушомадгўй, ўта олғир «фабрикант», илмни шахсий манфаатлари учун қурбон қилувчи маслакисиз домла, ман-манлик билан мағрурланиб кетиб, одамлар қадр-қимматини писанд қилмайдиган Раис бува, «расмиятчилик»ка муккасидан кетган, «мансаби»га путур етишидан ҳадиксировчи газета редактори ўринбосари ва ҳоказо салбий типлар ич-ичидан фош қилинади; Фариди, Шоира, Элмира образларининг руҳий драмалари очилади; замондошимиз образлари — нурли келажакни яратиш йўлида ҳормай-толмай ўз вазифаларини ҳалоллик билан бажараётган пок қалбли кишилар — биринчи галда, Шерзод; сўнгра профессор-врач Рауф Абдуллаевич, Доктор опа, диёнатли, ҳалол олим-педагог, кафедра мудирини Қилич Валиев, халқ контроли бошлиғи Сулаймон Рустамович, ўқитувчи Азимжон ака, ёш актриса Зухра, газета бош муҳаррири, журналист Абдувоҳид ва ҳоказо образлар маънавий-ахлоқий бойликлари билан улуғланадилар.

Баён принциплари персонажлар руҳини таҳлил қилишга мўлжалланган. Замон ва макон билан боғлиқ ҳар бир тасвир ўз-ўзи-

та, «бетараф» ҳолда эмас, балки ҳар қайси шахс руҳий дунёсининг бир лавҳаси сифатида чизиб берилади; характер ва уни гавдалантириб берадиган шароитнинг мужассам тимсоли, қўйма, ўймакор образи ичдан ҳам ёритилади, руҳан озиқлантирилади, персонажлар маънавий бисотининг гўзаллиги ё хунуклиги кўз-кўз қилинади. Буни персонажларнинг деярли барча хатти-ҳаракати, хулқ-атвори йўналишида кўриш мумкин. Жумладан, Шерзоднинг касалхона ҳамшираси Шоира билан дастлабки учрашувидан бирини олиб кўрайлик. Шу эпизодда ёш жувоннинг қалтис шўхлиги, айёрона беҳаёлиги, йигитнинг эса унга инсоний — ҳалол муносабати аён бўлади: «...Қия очиқ эшик олдида Шоира турарди. У халатининг тугмаларини чала ўтказган, ёқаси остида пуштиранг ич кўйлагининг нафис гажими кўриниб турар, доим турмак-лаб юрадиган сочларини ташлаб юборган эди...

— Ёстиққа кислород тўлдириб келиш керак,— Шоира жиддий қиёфада пичирлади.— Борасизми? Битта ўзим кўрқяпман.

— Хўп,— деди Шерзод қовоғини солиб.

...Улар йўлакнинг охиридаги пастак эшик олдида етдилар. Шерзод берироқда тўхтаб кутиб турди. Шоира эшикка қалит солиб очди-да, ичкари кирди. Шерзод... худди сеҳрлангандай эшикдан кирди-ю, Шоиранинг рўпарасида тўхтаб қолди. Шоира нимқоронғи хонанинг ўртасида турар, халатининг кўкси янаям очилиб кетган, кўзларида ўт чақнарди... Шерзод сукунат чўккан хонада унинг энтикиб нафас олаётганини эшитиб турарди. Узининг ҳам юраги гурсиллаб кетди-ю, беихтиёр бир қадам юрди. Шу ондаёқ Шоиранинг титроқ қўллари бўйнига чирмашганини, қайноқ лаблари лабини ёндириб юборганини сизди. Унинг ёйишуб кетган сочлари Шерзоднинг юзига тегиб қитиқлар, у алла нечук бегона, аммо нафис бир исдан маст бўлиб қолганга ўхшарди.

...Шоира кушетка устига оҳиста чўкди. Шерзод ҳам беихтиёр унинг ёнига ўтирди.

— Билмадим, нимагадир сизни кўп ўйлайдиган бўлиб қолдим. Ҳар доим ўйлайман.

«Сен-чи?— Шерзоднинг хаёлига шу фикр келди-ю бирдан кўнглига ғашлик чўкди.— Сен ҳам ўйлайсанми уни? Бўлмаса нима қиласан лўттибозлик қилиб!».

...Шерзод... ўзининг бемаъни аҳволга тушиб қолганидан ғаш келди.

— Мен сизни ҳурмат қиламан,— у беихтиёр Шоиранинг сочларини силаш учун қўлини чўзди.— Кечирасиз...

Шоира унинг қўлини силтаб туширди...

— Кетинг,— деди у ҳиқиллаб. Шерзод унинг кўзларида ёш аралаш нафрат оловини сизди. Чамаси Шоира ҳозир уни ҳам, ўзини ҳам бирдек ёмон кўрарди⁴. Келтирилган парчадан кўри-ниб турибдики, образнинг сиртқи ҳаракатидаги жилолари незик

⁴ Утқир Ҳошимов. Нур борки, соя бор. Роман. Тошкент, 1977, 33—36-бетлар.

Психологик ўзгаришларнинг ранг-баранг товланишларини ҳам таъсирчан акс эттирмақда, ахлоқий-маънавий бисотларининг пок ё нопок қирраларини бўрттириб кўрсатмақда, автор позицияси образлар тўқимасидан сунъий равишда туртиб чиқмай, балки персонажларниқидан табиий равишда униб чиқмақда. Бундай реалистик баён принциплари бошдан-оёқ асар образлари ва компонентларини қамраб олади.

Реалистик баён принциплари, шубҳасиз, тарихан таркиб топиб келган маълум жанр доирасида, унинг қонун-қоидалари асосида амал қилади. «Нур борки, соя бор» асари роман деб тақдим этилади. Аммо, бизнингча, унинг баён принципларида роман хусусиятлари кўзга яққол ташланиб турмайди. Унинг сюжет шабоҳчаларида роман тафаккури, романга хос фалсафий умумлашмалар ифодаси, серпроблемалилик, шахслар тақдирининг бениҳоят мураккаб чапишмаси етишмайди. Автор позицияси — «рағбати» ва «нафрати» турмуш ҳодисаларини, зиддиятларини, одамзоднинг инсоний (ё ғайринсоний, ахлоқий, ё ғайриахлоқий) хислатларини бошлиқча ёш журналист — ёзувчи Шерзод «нигоҳи» кўзгусида, унинг тасавури, тушунча ва ҳиссиётлари орқали тадқиқ этилади; сюжет тузилиши ва баён усуллари Шерзод ҳаёти ва тақдирини, унинг характерининг шаклланишини кўрсатишга мўлжалланган.

Зотан, «Нур борки, соя бор» асари яратилган кезларда фақат ўзбек прозасида эмас, балки кўпмиллатли мумумсовет адабиётида роман билан повестнинг ғоявий-бадий мазмуни ўртасидаги тафовут ҳақида мунаққидлар, ёзувчилар тортишар, қизгин баҳс олиб борар эдилар. Мунозара асосида романлик даъвосини қилган талай асарлар нари борса повесть-роман дейилиши мумкинлиги, икки-уч китобдан иборат бир қанча романлар эса бу жанрнинг ғоявий-бадий талабларига етарли жавоб бера олмаслиги қайд этилди. Жумладан, 1975—76 йилларда «Вопросы литературы» журнали саҳифаларида шу хусусда ўтказилган баҳсларни бошлаб берган Б. Сидоров «Синтез йўлида» деган мақоласида ҳатто доврўғи оламни тутган айрим проза асарларининг ҳақиқий романлигини шубҳа остига олади. У ёзади: «...60-йиллар рус прозасида роман тафаккури аниқ бўшашиб кетди... Масалан, Константин Симонов ёки Александр Чаковскийнинг ҳарбий романлар деб атаганимиз асарлари — бу тушунчанинг ҳақиқий маъносидagi романлар эмасдир. Ахир, масаланинг моҳияти воқеаларни қамраб олиш кўламида, тематик доирасининг кенглиги ва иштирокчи одамларнинг кўплигида эмас-ку, ҳатто, баённинг лирик ё эпик шаклларида қатъи назар, тарихийликни чуқурлатишида ҳам эмас-ку! Ҳамма нарсени бадий тафаккур типи, олам ва одам концепцияси ҳал қилади»⁵. Эҳтимол, Б. Сидоров ҳақиқий романнинг обрў-эътиборини тиклаш мақсадида санаб ўтилган баъзи романларнинг асил қимматини бирмунча камситгандир.

⁵ «Вопросы литературы», 1975, № 6, с. 114.

Лекин у йирик эпик жанрлар учун «бадий тафаккур типи»нинг аҳамиятини таъкидлашда тамоман ҳақли эди.

Худди шу йилларда Д. Гранин ҳам тахминан айни мазмундаги гапларни уқтиради: «...Ҳозирги адабиётимизда турли авторлар — Закруткин, Абрамов, Рольникайте, Ляленков дилогия, трилогия яратдилар. Бироқ, воқеаларни кенг қамраб олиш ҳамма ҳолларда ҳам шу воқеалар ҳақидаги ўй-мулоҳазалар кўламига ўйгун бўлавермайди. Қаҳрамон тақдир ҳақида узундан-узоқ ҳикоя (баён) қилинган пайтлар бўладики, бунда ҳикоя ўн йилликлар каштасига мунтазам равишда тикилаверади. Бу эса хроника, аммо роман эмас... Роман хусусида бўлган ўй-мулоҳазалар кўпинча етишмай қолади. Романга хос тафаккур ва романга хос гоё (буларсиз ҳақиқий роман бўлиши мумкин эмас) бўлмаса, кўпинча мувозанатга эришиб бўлмайди...

...Бугун прозамизга баҳо беришда повесть ҳамон энг ҳаракатчан омил бўлиб қолмоқда. Мақтовларнинг кўп қисми повестга оиддир»⁶.

Айни шу 70-йиллар ўртасида ёзилган «Нур борки, соя бор» асари ва унинг баён принциплари ҳам роман эмас, қисса (повесть) сифатида мақтовга сазовордир. Асарнинг бош қаҳрамони Шерзод «нигоҳи»да ифодаланган авторнинг бадий ўй-мулоҳазалари, бизнингча, романга хос «бадий тафаккур типи, олам ва одам концепцияси», даврларидаги ҳаракатини акс эттиришга, совет кишилари томонидан яратилаётган тарихий жараённинг кенг панорамасини чизиб беришга, «замон фалсафасини» тўлиқ ифодалашга ожизлик қилади. Асарнинг гоёвий-бадий салмоғи, баён усуллари ва шакллари эса повесть жанриникига яқинлигидан далолат беради. Бинобарин, уни қисса — повесть деб аталса, ўзига муносиб жанр хусусиятларини қамраб олган бўлади.

Улмас Умарбековнинг повестларида «қаҳрамон нутқи»нинг тутган ўрни янада ортди, ёзувчи билан қаҳрамон ўртасидаги боғланишнинг янги типи қўлланди. Баёнчи воқеаларни «авторсиз», ўз номидан, «ўз тилидан» ҳикоя қилади. Автор «бегона нутқ»қа мурожаат этиши натижасида услуб таркибида янгиликлар пайдо бўлди, баён принциплари бутунисича персонажлар ихтиёрига топшириб қўйилди, характери эндигина шаклланиб келаётган ёшлар ва «қуйи табақалар»дан чиққан кимсалар баёнига тўла ишонч билдирилиб, тасвирнинг объективлиги ва реалистиклигига эришилди. Бундай нуқтан назар муайян тарихий шароитда таркиб топиб келган шахснинг ижтимоий ва бадий онги савиясини, оддий кишиларнинг фикр ва туйғулари ҳаракатини, уларни етилтирган муҳитни ҳаққоний ифодалашга мослашган эди. Бундай баён усули сўз воситаси билан шахснинг ўзини-ўзи характерлашга, унинг ўй ва сезгиларини, психологик ҳолатларини самимий гавадалантиришга замин ҳозирлаб беради.

⁶ «Вопросы литературы», 1976, № 5, с. 109.

Бундай баён принципларида автор ўзини ўз қаҳрамонларидан ажратиб қўймайди, улар тажрибасига, ақл-заковати ва ҳиссиётига таянади. Автор позицияси, унинг ўй-мулоҳазалари ҳар қанча муҳим бўлса-да, қаҳрамонларга нисбатан «зўрма-зўраки» ўтказилмайди, балки қаҳрамонларнинг ўз табиатига мувофиқ равишда, уларнинг шуурий ё ғайришуурий ҳаракатларида, психологик кўникмаларида, тафаккур тарзида, ўзларига хос сўз бирикмаларида намоён қилинади, характерларнинг ўзини ўзи очишида ифодаланади. «Жўра қишлоқ» ва «Чўли ироқ» повестларида автор позицияси (унинг иштирокисиз) баёнчи ва персонажлар нутқидан, қаҳрамонларнинг ҳаётий тажрибаси, фалсафаси, психологик кечинмалари кайфиятидан келиб чиқади.

«Жўра қишлоқ» повести воқеалари босмачиларга қарши курашда комсомол ташкилоти томонидан милиция сафига сафарбар қилинган ёш йигит Собир Шукуров тилидан ҳикоя қилинади. Йигитни қуршаган муҳит кишилари — ота-онаси, шаҳар комсомол ташкилоти раҳбарларидан тортиб, Олмалиқ қишлоғидаги ГПУ ва милиция ходимларига қадар бирин-бирин унинг «нигоҳи»да, унинг нуқтаи назаридан тасвир доирасига жалб қилинади ва айни замонда ўз характерининг шаклланишини ҳам очиб боради. Лекин Собир характерининг қарор топиши ва душманларга қарши курашнинг одамийлик (гуманистик) моҳиятини англаб етиши осонликча содир бўлмади. Йигит Олмалиқ ГПУси қароргоҳига етиб келган куниданоқ нохуш ва ножўя ҳаёлларга толади. «элликларга борган, будённийча мўйлов қўйган, ўрта бўйли, тўладан келган» ГПУ бошлиғи Константин Лойко йигитни «энсаси қотиброқ» қарши олгандек туюлади. Тангатоғди мавзуида Худойберди кўрбоши шайқаси томонидан бор-йўғи тортиб олинган артистка аёллар йиғи-сиғисининг сабабини англамай, бу «нотавонларни» болшевиклар қийнаётган бўлсалар керак, деб гумонсирайди; «босмачиларнинг, умуман барча контрларнинг кушандаси», оператив группа бошлиғи Жўра ака Сайидовнинг ўз фаолиятида «кўнгилчанлик»ларга йўл қўйишига, босмачиларга алоқаси бўлган (улар талаган қимматбаҳо буюмларни яширинча гумдон қилишга интилган) ямоқчи яҳудий Натанга, босмачиларга қўшилиб кетган собиқ таниши — чўпон-батрак Ҳрозга муносабатининг ҳақиқий мазмунига, ҳар бир инқилобий «қадами»нинг чин инсоний моҳиятига фаҳми етмайроқ туради.

Лекин баёнчи вазифасини адо этувчи комсомол аъзоси Собир Шукуров Жўра ака қўли остида у билан ҳаммиша бирга яшаш, бирга ишлаш, бирга ҳаракат қилиш жараёнида ундан ўргангани, аста-секин тажриба орттиради, ақлу фаросати тўлишади, тушуниш доираси кенгаяди. Баён принциплари шундай услубий ва композицион структурада бериладики, баёнчининг Жўра ака ва бошқа шахслар билан мулоқатида (узун-қисқа диалогларда), баҳс ва мулоҳазаларида, Жўра аканинг навқирон йигитлик чоқларида бошидан кечирган саргузаштлари фожиасидан воқиф бўлиши ва таъсирланишида, Собирнинг жанговар курашчанлик ҳи-

коясининг Жўра аканинг ўтмиши ҳақидаги ҳикояси билан тарихан ва мантиқан боғланишида Собир ва Жўра ака характерларининг чиниқиши, камолотигина эмас, балки социал-синфий ҳодисалар, оилавий-маиший алоқалар «таг оқими»нинг нақадар мураккаблигини, синфий кураш қонуниятини ҳаётда, ҳатто ота-бола, эр-хотин ўртасидаги энг инсоний муносабатларда ҳам катта фожеалар келтириб чиқаришини ҳам бадий гавдалантирди. Бинобарин, Жўра аканинг қўрбоши Худойберди шайкасини тугатишга қаратилган инқилобий-жанговар топшириқни амалга ошириш усуллари гуманистик принциплар билан ҳам йўғрилади, революция галабаларини ички душманлардан ҳимоя қилишнинг гуманистик аспектига алоҳида урғу берилади. Жўра ака асир қилиб олинган Урознинг батрак зотига мансублигидан, камбағалга қайишуви мумкинлигидан, табиатан тантилиги, «ўғил бола»лигидан, нима-си биландир у Собирда ҳам, Жўра акада ҳам раҳм-шафқат уйғотганидан, «босмачининг кунини сановлик» эканини сезганидан, энг муҳими, «Чодакка келаётган предотрядга ҳужум бўлиши» сиридан воқиф эканидан, эҳтиёт чораларини кўргани ҳолда, оқил-лона фойдаланади, Урознинг «Худойберди билан оралари чатоқ» уйғур йигити бошлиқ пистирмага қўйилган 20 чоғлиқ босмачини тирик олиб келишига ишонч билдиради. Лекин совет ҳокимияти органига ниқобланиб кириб «Қўқон Ревкоми аззоси» бўлиб олган, босмачиларга мадад бериб келган Саидхон Мухторовнинг хоинлиги туфайли бу тadbир барбод қилинади ва Уроз ҳамда қизиллар тарафига ўтган йигирма йигит отиб ташланади.

Бевосита Собир иштирокида воқеъ бўлган ва Жўра аканинг ўз ўтмиши ҳақида айтиб берган ҳикояларидан Жўра аканинг халқчил — гуманистик эволюцияси хусусиятлари шундай чизиб берилади: Жўранинг меҳнаткаш халққа яқинлиги оғир, ночор ҳаёт исканжасида, муҳтожлик, сарсонликда кечган, социал-тарихий курашлардан четда ўтган ёшлик онларида унинг тақдирига ачинаш, ташвишларига ҳамдардлик туйғуларида ифодаланади ва тобора инқилобий гражданлик, партиявий руҳ касб этади, совет ҳокимияти учун хавф туйғилган кезларда активлик, жанговарлик, қаҳрамонлик ва фидокорона ватанпарварлик хислатлари билан йўғрилади, хилма-хил туйғулар инсоний изтироблар, эҳтирослар, прода кучи, ташаббускорлик, ғайрат ва жасоратни қамраб олади.

Жўра ака Собирни ёнига олиб, сотқин Саидхон Мухторовни орқа қилиб, «унинг одами» қиёфасида Худойберди қўрбошининг никоҳ тўйи кунини унинг қароргоҳида бўлади. Суҳбат асносида қуйидагича савол-жавоблар ҳам бўлиб ўтади:

«Ҳай!—Қўрбоши қўлини силтади.—...Сен, мелиса, хотинингнинг отини Ортиқбўш дедингми?»

— Ҳа,— деди Жўра ака.

Қўрбоши анча ўйланиб қолди.

— Менинг онамни ҳам Ортиқбўш дейишарди. Уни яхши билмайман,— деди кейин қўрбоши.— Икки ёшлигимизда Намоз биз-

ни ўғирлаб кетган. Маҳкамбек ундан бизни сотиб олиб, онамни ўзига никоҳлаган. Лекин онам ўша йили қазо қилди.

— Унинг чап қўлидаги жимжилоғида ловуядек ортиғи бор эди,— деди Жўра ака унинг гапини эшитмагандек бўлиб.

— Сен қаердан биласан? — ҳовлиқиб сўради Худойберди.

— Мен хотинимни айтяпман,— деди Жўра ака унга тикилиб.— Аннопбойнинг Ортиқ деган хотини йўқ эди...

Худойберди ялт этиб Жўра акага қаради. Унинг кўзлари худди бўрининг кўзларидек ёнарди. Қўллари титраб, ранги оқариб кетди. Жўра ака ғалати бўлиб ўтирарди. Анчадан сўнг, Худойберди ундан кўзини олди ва бир юзи билан жилмайди.

— Отам сенга ҳисоб бермаган экан...»⁷

Шундай қилиб, Жўра ака уйланиши биланоқ хўжайини Аннопнинг зўри билан ташлаб кетишга мажбур этилган хотини Ортиқбўш билан Худойбердининг шу номдаги онаси айни бир аёлнинг ўзи, Жўра ака билан Худойберди эса ота-бола бўлиб чиқадилар. Аммо улар бир-бирлари билан ашаддий синфий душманликларича қолаверадилар. Худойберди Жўра ака ўз отаси эканлигини тан олмайди. «Бу табиий,— деди Лойко.— Бойларнинг қўлида ўсган, уларнинг тарбиясини олган давлатманд одам бир камбағални отам, дейдими?» (71—72-бетлар). Шундай бўлса-да, таслим бўлиш ҳақида кўрбошига хат ёзишга қарор қилинди. «Хатда Жўра ака унга ота бўлишини, ота ҳурмати, она ҳурмати таслим бўлишини, шунда ҳукумат унинг гуноҳидан кечиши мумкинлигини, акс ҳолда у билан бирга йигитлари ҳам қирилиб кетишини ёзган эди» (72-бет). Худойберди жавоб ўрнига хат олиб борган «Шодмон отанинг бутун оиласини қатор осибди». «Шу заҳотиёқ отряд билан йўлга тушдик...— деб баённи давом эттиради Собир.— ...Эскадрон командири ғира-ширада сўнгги марта таслим бўлишни таклиф қилиб, одам юборди. Худойберди рад этди. Жанг бошланди... Кўёш кўтарилгандагина босмачиларни қишлоқдан қувиб чиқардик.

...Бир маҳал жар ёқасида тўртта-бешта отлик кўринди. Улар тоғ бағирлаб қоча бошлади. Жўра акага кўрсатдим.

— Бу Худойберди!— деди у ва отлар томон югуриб кетди... ундан эллик қадамча илгариде Худойберди чопарди. Жўра акага етганимда қичқирдим.

— Нимага отмаяпсиз? Шундай деб ўзим Худойбердини нишонга ола бошладим.

— Отма!— бақирди Жўра ака.

Шу пайт:

— Отманг!— қичқирди Худойберди:— Отманг, ота!

...Шу топ яна ўқ узилди. «А-а-а!» деган ваҳимали қичқириқ эшитилди. Бу Худойберди эди... Худойбердининг кўзлари юмуқ, аммо ҳали тирик эди.

⁷ Улмас Умарбеков. Оқ қалдирғоч. Қиссалар. Тошкент, 1974, 68—69-бетлар.

— Сувинг борми? — сўради Жўра ака.

Флягани узатдим. Жўра ака Худойбердининг оғзига сув қўйди... Бошини кўтариб яна оғзига сув қўйди. Аммо бу гал Худойберди ичмади. Қонсиз лаблари бир-икки қимирлади, қорни устида турган қўли шилқ этиб ерга тушди.

— Улди, — деди Жўра ака. Унинг овози титрарди.

Шу пайт қаёқдандир ўқ овози гумбурлади... Қаршимдаги баланд тоғ устида милтиқли бир одам турарди... ёнимга қараганимни биламан Жўра ака шундай Худойбердининг ёнида ёнбоши билан йиқилиб ётарди» (72—75-бетлар).

Қиссанинг хотимасидан қисқартиб келтирилган мазкур парчадан кўриниб турибдики, Жўра аканинг ўзи (ота) ва Худойберди (ўғил) ўртасидаги социал-синфий конфликтни, ҳарбий жангу жадални самимий ота-болалик ҳиссиётлари ва бурчини тиклаш орқали юмшатиш ва бартараф этишга уриниши фожеа билан тугайди, социал-синфий зиддиятлар қонуни ва мантиқи айрим истак ва «хоҳишлар»дан устун чиқади. Худойбердининг бадном ўлими инқилобга зид кучларнинг ҳалокати муқаррарлигидан далолат беради, Жўра ака ўлими халқ озодлиги йўлидаги қаҳрамонликнинг ҳаётбахшлигини шарафлайди. Зотан, бунинг мужассам тимсоли ўлароқ, Жўра аканинг туғилиб ўсган ва сўнгги жасорати чақнаб кўринган Шоғози мавзуи Жўра қишлоқ деб аталади ва қишлоқнинг ўртасига Жўра ака ҳайкали ўрнатилади.

Булар ҳаммаси кўникиб келинган автор баёни шаклларида берилмайди, балки талай шахслар тилидан, бошлича Собир тилидан ё эса унинг ҳозир нузирлиги, гувоҳлиги ва сомеълигида ҳикоя қилинади, муаллиф позицияси қаҳрамон ва персонажларнинг мустақил, сарбаст, табиий ҳаракат этишига имконият туғдириб, объективлашган сертармоқ, ранг-баранг баён турлари ичига едириб юборилади, муайян тарихий воқеликнинг реал чизгиларини очиб беришга йўл очади, унинг инқилобий ва гуманистик мазмундаги мураккабликлар, психологик коллизиялар, драматик ва фожеавий онларни бадиий тушунишига асқотади.

Кўринадики, услубий изланишларнинг муҳим аспектларини қамраб олган баён принциплари (хоҳ объектив ва хоҳ субъектив қирралари билан) асарнинг ҳаётгий воқеий, ғоявий-бадиий асослари, образлар ва характерлар системаси, услубий воситаларини ифодали-эмоционал акс эттиришга хизмат этади.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи услуб системаси ва баён принципларининг мураккаблиги билан характерланади. Баён хусусиятлари, афсона, ривоят ва қиссаларнинг талай персонажлари нутқи (позицияси)ни муаллиф позицияси (нутқи) билан боғлайди ва кўп босқичли баён силсиласи (иерархияси)ни вужудга келтиради.

Замонларнинг тарихан боғланиши, инқилобий ҳаракат ва халқ ҳаётининг социалистик асосда зиддиятлар билан ривожланиши, турли даврлар бўйича социал-тарихий, маданий-маънавий ҳодисаларнинг ўзгара бориши, янги авлодларнинг вужудга келиши,

лар онги ва инсоний фазилатларининг камол топиши энг кўп Очил бува, унинг ўғил-қизлари ва неваралари тақдири, нигоҳи га тадқиқи орқали автор позицияси билан боғланади.

«Чинор» романининг услуб системалари орасида ривоячи, ҳисоячи, қиссахоннинг ўзларига хос баён усуллари ҳамда интонация юситалари алоҳидалиги билан ажралиб туради. Ҳар қайси қисм, расл (боб)нинг мавзуи, ғояси, образлар системаси ўзига боп баён усуллари воситасида, маълум интонация муҳитида, ижод объектига эмоционал муносабатда бўлиш аспектида жонли гавдаланади. Ёзувчининг воқеликни бадий тушуниши, нуқтаи назар аввало баёнчининг интонация хусусиятларини сақлагани ҳолда, унинг нутқи — поэтик сўзи либосига бурканиб жилваланади. Муайян интонация билан баён қилинган нуқтаи назар (муаллифнинг социал-эстетик ва маънавий позицияси) автор овози ёки унинг юситачиси (баёнчи, қиссахон) образида ўз жарангосини топади. Ҳар ҳолда шу овоз автор ёки қиссахон характери, конкрет қиёраси ҳақида тасаввур ҳосил қилишга асқотади. Шу овоз, интонация товланишлари китобхон қалбида акс-садо кўзғатади, унинг диққатини ўзига тортади, хаёлини эмоциялар билан бойитади, завқи, эстетик қарашларини активлаштиради. Адабий образ шакли (демакки, услуб системаси)нинг бир элементи бўлган шу овоз айни замонда шаклнинг мазмун билан узвий боғлиқлигидан ҳам далолат беради.

«Чинор» романида услуб системасининг таркибий қисми бўлган баён усуллари зиммасига катта бадий нагрузка юкланади. Бир-бирига боғлиқ бўлган воқеалар ривожини, бу воқеаларда асар қаҳрамонларининг иштирокини, уларнинг хатти-ҳаракатлари, ниятлари, мақсадлари, фикр-туйғулари, бошқа шахслар билан муносабатлари ва тақдирларини ҳикоя қилган, улар ҳаракат этаётган муҳит ва шароитни тасвирлаган баён усуллари пировардида автор нуқтаи назари ё қандайдир баёнчи нутқи орқали ифодаланади; воқеалар ва характерлар моҳияти нутқ эгасининг шуури, тасаввури, нигоҳи чиғирдан ўтиб, эстетик «баҳоланади».

Автор баёни гоҳ объектив равишда сўзлаб берилаётган ҳикоя (ё хабар)дай туюлса-да, моҳияти жиҳатидан ҳаминша деярли бирор шахс тасаввури орқали берилади, у ёки бу даражада субъектив рангга бўялган бўлади. Масалан, «Бир ҳафтадан бери саволга тутаётган Азимжонга у (Очил бува — Ҳ. Ё.) қариндошларининг кўплари ҳақида гапириб берди. Орифжон тоғаси ҳақида ҳам ҳикоя қилди. Лекин ҳаммасини гапириб тугатиб бўладими? Қайси бирини айтсин?» («Чинор», Тошкент, 1969, 8-бет). Бу оддий мисолда авторнинг «холис» икки баёни билан бошланган гап кетма-кет икки сўроқ билан алмашади. Ҳар икки сўроқ лирик оҳанг касб этади. Автор баёни субъектив тус олади, айни чоқда Очил бува кўнглидаги гапни ҳам ифодалайди. Баёнчи эса авторнинг худди ўзи бўлмай, унинг образини умумлаштиришда асқотади. Бундай қатма-қат маъно, фикр ва туйғуларни баёнлаш усули давом этади: «...Бобосининг ҳикояларига Азимжон унча

тушунқирамаяпти ҳам шекилли. Уруғини замон шамоли учириб, бегона юртда униб чиққан бу заиф ниҳол бобонинг денгиз довулидай шиддатли ва гўзал ҳикояларини кўтаролмади чоғи, охири ишонмай қўйгани билиниб қолди» (ўша бет). Баён усулининг серқирралиги, бу усулга сайқал берадиган мажозий (кўчма маъноли) сўзларнинг кўплаб ишлатилиши ҳаётни ва характерни баддий билиш воситаларидан саналиб, услуб хилма-хиллиги жараёнини бойитади. Келтирилган парчадаги образли ибора Азимжон ота-онаси фожеасини эслатувчи, Азимжоннинг ўз маънавий дунёси қашшоқлигини, бобо ватани мўъжизаларидан гофиллигини англатувчи серкўлам фалсафий-психологик мазмунга эгадир.

Баён усули (хоҳ автор нутқи, хоҳ персонажлар нутқи — диалогларда бўлсин) услуб (ифода воситалари) оҳанги, интонациясини ўз ичига қамраб олади: «Табиат сокин, уфқ жимирлайди, тиккада тинмай чулдираган тўрғай товуши жазирамани сат кесгандай бўлади.

— Чўпон ҳам бўлганмисиз, бобо? — Яна ингичка овози эшитилди Азимжоннинг.

— Ҳа, чорва ҳам боққанмиз, пахта ҳам экканмиз, қилич ҳам чопганмиз, болам.

— Чинорнинг гапирганини...

— Ҳа, эл оғзидан эшитган бўлсанг, униси ҳам рост бўлса бордир... Мана, ернинг ҳам нафасини, юрак уришини эшитса бўлади.

— Эшитилмайди-ку?

— Гўдакмизда, гўдакмиз. Гўдак она сийнасига ёпишиб эмишни билади, унинг нафас олиши-ю, юрак уриши билан иши йўқ...

— Сиз ҳам гўдакмисиз, бобо? — кулиб сўради Азимжон.

— Ҳа, мен ҳам гўдакман. Мана бу яйловларда яланг оёқ шабнам тўкиб юрғим келади. Майсаларда чақалоқдай юмалагим келади. Қурбим келса ер юзидаги жамики йўлларни яёв кезиб чиқардим. Капалакнинг қанотига ёки бирон оддий баргга узоқ тикилиб қараганмисан? Гулни ҳидидан танийсанми? Узумнинг хилларини санаганмисан? Ҳаммасини кўриб тўйиш, ҳаммаси билан... хайрлашиш керак» (10—11-бетлар). Бунда гапларнинг ўзига хос синтактик қурилиши, поэтик фигуралар, риторик сўроқ ёки тасдиқ, сўз ва товуш такрорлари баён усулига, Очил бува нутқининг индивидуал хусусиятларига оҳангдорлик, интонация бағишлайди, унинг овозидаги баланд-пастликлар, гап суръати тасаввурини беради.

Шунингдек, баён усули ҳаёт ҳақиқатини, образлар ва характерлар моҳиятини китобхон қалбига етказишга йўл топиш ва унларзалантириш воситаси бўлиб хизмат этади.

Очил бува гапида давом этиб, дейди:

«— Агар мен ёзувчи бўлсам, бутун умримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим.

(Мана буниси энди, азизларим, менга тегишли. Бутун умрни битта китобга сарфлаш? Бу қанақа китоб экан?).

— У қандай китоб, бобо? (сўради Азимжон — Ҳ. Ё.).

— Хайрлашув китоби. Табиат билан, унинг хусни, курки, улуғворлиги билан, барглар, гуллар, тўрғайлар, чашмалар, юлдузлар, саҳролар, жамики гўзалликлар билан тўйиб, хўрсиниб, йиғлаб хайрлашув китоби. Шундай китоб йўқ, болам. Шундай китобни ёзган одам беармон кетарди...

Очил буванинг гапи менга ҳам тасъир қилди, азизларим. Лекин мен аввало кўришув, танишув китобларини ёзардим» (11-бет).

Мазкур парчадан очиқ кўринадики, биринчидан, воқеликни бадиий тушунишни ўқувчига эмоционал равишда етказувчи услуб системаси баён ва ифода усулларига кенг эркинлик бахш этади, шартлиликларга, ҳаёт материалларини янгича тартиб этишга йўл очади. Шунга биноан, Очил бува ва унинг фарзандлари тарихи, кўрган-кечирганлари, тақдирларидан илҳомланиб ёзилган роман услубини, Очил бува умид қилганидай, «Хайрлашув» китоби тарзида эмас, «Кўришув», «Танишув» тарзида қайта ижод этишга имконият туғдирди. Иккинчи томондан, Очил буванинг бой ҳаётий тажрибалари ҳақида яратмоқчи бўлган китоби мавзунини автор (А. Мухтор) «Кўришув, танишув» деб ўзгартиб ёзар экан, бу ҳикоялар баёнидан Очил бувани чиқариб ташламайди, аксинча, асар услуби ва баённи ўз-ўзидан мураккаблаштиради. Унда тасвирланган ҳисобсиз ижобий ва салбий, характердаги ижтимоий ё шахсий воқеалар, маданий-маънавий бисотлар, ахлоқий-эстетик гўзалликлар ва хунукликлар ҳам автор, ҳам Очил бува, ҳам ҳар қайси ривоят, ҳикоят, қисса қаҳрамонлари зеҳнияти, нигоҳи орқали акс этади. Услуб системасининг муҳим компонентларидан бўлган баён усуллари кўп овозлилик, сермаънолилик касб этади.

Баён (ҳикоя қилиш) усули услуб системасида асар мазмунини китобхонга етказиш жараёнида ғоят муҳим роль ўйнайди. Баёнда фақат воқеалар ва улар содир бўлаётган шароит (ёки фикр ва туйғуларнинг изчил ривожланиши)гина эмас, балки персонажларнинг нуқтаи назари ҳам ҳикоя қилинади, уларнинг овозлари ҳам жаранглайди ва булар ҳаммаси автор овозига жўр, ҳамоҳанг бўлиб янграйди. Автор қаҳрамонларнинг ўзаро муносабати, уларнинг фикр-мулоҳазалари ҳақида, шунингдек, ўзининг уларга қараши ҳақида сўзлайди, ўз ғоявий-эстетик позициясини ҳам ифодалайди. Адабий образнинг мазмуни ва маъносини тушуниб олиш учун автор билан персонажлар нуқтаи назари ўртасидаги фарқни, қаҳрамонлар овози билан уларнинг ижодкори овози ўртасидаги тафовутни ажрата билиш айниқса муҳимдир. Башарти баённинг ички тузилишида персонажларнинг диалоглари, ўзаро суҳбати, савол-жавоблари ёки тирноқ ичига олиб кўрсатилган ички нутқлари ва тилда талаффуз этилмаган ички монологлари орқали уларнинг мулоҳазалари таъкидлаб ўтилса, бунда улар овозини авторниқидан ажратиб олиш нисбатан осон кечади. Аммо автор персонажлар кайфияти, қараши, кечинмалари, психик ўзгаришларини ўзлаштирама нутқида баён қилса, бундай ба-

ён усулида (демакки, баёнчи нутқида) ҳам автор ва ҳам қаҳрамон овози ҳамоҳанг бўлиб жаранглайди.

А. Мухтор баён усуллари, услуб жилоларининг ҳаммасидан унумли фойдаланади, лекин автор ва қаҳрамон нутқлари расмий жиҳатдан очиқ-ойдин ажратилмаган, кўп овозли (полифоник) баён усулини бошқаларидан афзал кўради. Автор нутқи қаҳрамон (ёки қаҳрамонлар)нинг талаффуз қилинмаган, ҳатто ички томондан шаклланмаган нутқи мазмунини қамраб олади. Бу эса услубий ранг-барангликка яна кенг йўл очади.

Бундай услуб ранг-барангликлари биринчи ҳикоят қаҳрамонлари — Очил буванинг тўнғич қизи Онабиби ва куёви Бозорқул сервигсининг дастлабки лаззатли, бахтиёр онлари ва кейинги аламли, даҳшатли қисматлари тасвиридаёқ кўркемлиги ва ҳаяжонли моментлари билан намоён бўлади. Услубкор баёнчи (автор образи) воқеаларни, характерларнинг қувонч ва изтиробларини, психик ҳолатларини «ичдан ёритиб» ҳикоя қилади. Ҳикоя оҳангида иштирокчи шахсларнинг интонациялари, талаффузлари жанр-жанри эшитилгандай туюлади, нутқ-сўз бирикмаларининг ҳар сафар ранг-баранг ва алоҳида тартибда тузилиши, сўз санъати турлари ва поэтик фигураларнинг қатма-қат мажозий кўчма маънолар касб этиши персонажларнинг юрак тепишларини китобхонниқига улагандай сезилади. Китобхон вужуди кўз-қулоққа айлангандай бўлади, унинг юраги ё ёқимли туйғуларга лиммо-лим тўлиб, ё орқасига тортиб кетади, фалокатни сезгандай, сертакланади. Хуллас, кўп овозли баён усули тасвир объектининг социал-синфий, инсоний-эстетик моҳиятини очишга, воқеаларнинг ривожланиш шиддатини тасаввур этишга, мундарижага боп — адэвант шакллари топишга, персонажларнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари, инсонийлик фазилатлари ёки, аксинча, маънавий-ахлоқий разилликларини ақс эттиришга, тасвирнинг табиийлиги, эмоционалиги, жозибадорлигига эришишга жиддий таъсир кўрсатди.

«Ҳикоят»нинг бошланишида Бозорқул ва Онабибининг бахтли онлари тасвири қуйидагича жонли лавҳаларда ўз услубий ифодасини топди: «Туш пайти. Шабада ўтовнинг керагаларини аста ёчирлатади, саратон яйловнинг бошини айлантирадиган элқинини олиб келади. Атроф тинч, чўпонлар қуёш тигидан қочиб, мизғигани кириб кетишган. Бозорқул бундай пайтларда бош эгиб хомуш ўтирарди, бугун эса сергайрат, жонсарак шабада келтирган қувроқ пичан ҳидидан, аллақандай ёзвойи гуллар ҳидидан боши айланиб, тўлғаниб турибди. Бугун Онабиби шу ерда.

Ана у ўтов соясида изирсиб юрибди, гоҳо қадам товуши эшитилади, гоҳо куви пишгани эшитилади. Бозорқул эшикка келиб ташқарига қулоқ солди. Онабибинини кўз олдига келтирди: у анордек тикмачоқ, дуркунгина, оташ...

Эшик пардасига яқинлашишини пойлаб туриб, билмайдиган маҳкам ушлади, ичкарига тортди. Онабибининг тараф кўкракларини

изил бўз кўйлак ичида дириллаб кетди, ундан пишлоқ ҳиди келарди» (12—13-бетлар).

Бозорқулда мулкчилик, бойиш ҳирси қўзғалиб, хўжайини Бекнинг ёлғон-яшиқ ваъдаларига ишониб, унинг қорақўл сурувдариини чет мамлакатга ҳайдаб боришга розилик бериб, «ҳаётини ҳам, муҳаббатни ҳам ёндириб юборган»дан кейин услуб тони, баён усули ўзгариб, бошқача жило олади. Йўл азоби, гўр азоби бутун даҳшати билан гавдаланиб, машғум ўлим шарпаси Бозорқулга тобора юзма-юз яқинлашиб келади: «...уни чексиз қора тун ютган эди... Энди у оламдан узилган, орқага йўл йўқ, мана шу сурувлар, мана шу худо урган одамлар нима бўлса, у ҳам шу... Бу ерда ҳали ҳеч ким бировни ҳимоя қилгани йўқ. Тоғ йўллари, қора тунлар, ёлғизлик, бу даҳшатли ўйлар — бари сенинг душманинг. Бозорқул бир-бирини еяётган одамлар орасида қолди. Ҳар дақиқа таҳликада яшаш, ҳар шарпадан, ҳар соядан юрак ҳовучлаш, тунлари уйқу ўрнига совуқ терга пишиб ётиш, ҳар қултум сувдан ўлим кутиш Бозорқулни чўпдек қилиб қўйди. Тош устида калтакесак лип этса ҳам юраги узилиб тушгандек бўлади-ю, ҳолдан тояди» (19 ва 21-бетлар). Бу мисолдан кўриниб турибдики, автор баёни оддий чўпон Бозорқул ўзи талаффуз этмаган, овоз чиқариб гапирмаган оғир вазиятдаги ўйлари, кечинмаларини ҳикоя қилади: Бозорқул Онабибига бўлган муҳаббатига ва ватанига хиёнат қилганини, виждони-номусини поймол этганини сезгандай бўлади-ю, унинг зуваласи пишмаган характерини, гражданлик савияси, онглилиги даражаси тубанлигини, чалакам-чатти, чувалиб кетган туйғулари, муҳкам тушунчаларини аниқ баён қилишга имкон бермайди. Муаллиф ўз баёнида эса унинг шу ҳолатидан четлашмаган ҳолда чалкаш, хом-хатала туйғуларини бирмунча эпикага келтиради, «текислайди», эгри бугриликларини, чигилларини «тўғрилайди», ўз овозини қўшади, бора-чора Бозорқул фикрлари мавҳумлигини таъкидлайди.

Шартли баёнчи қиёфасида кўринган авторнинг гап-сўзлари, ифодалари, расман қаралганда, унинг ўзиники. Чунки унинг тасвири, таъриф-тавсифи билан персонаж — Бозорқулнинг ғайришуурий мулоҳаза ва кечинмалари орасида ҳеч қандай чегара, белги йўқдек. Шафқатсиз эксплуататорларга шерик бўлиб, хусусий мулк орттиришга жазм қилган Бозорқулнинг ночор аҳволини, азоб-уқубатларини ҳикоячи ҳаяжонланиб, дард билан куйиниб баён қилади. Шунга қарамай, персонажнинг ҳаёт ва «худо урган одамлар» ҳақида ўйлаган, кўнглидан кечирган ҳамма ношуурий, номарғуб ўй-мулоҳазалари учун у асло жавобгар эмас. У Бозорқулнинг бир-бирдан аянчли вазиятини, асабий, бедармон ҳолатини, ноумид ва ноиложлигини ачиниб сўйласа-да, унинг сероҳанг овози, киноявий тони персонажникидан фарқ қилади, гуманистик хусусиятлари барала жаранглайди. Услуб хилма-хиллиги, баён усулининг серқирра, серовозлилиги Бозорқулнинг ўнганмас хатоси, ижтимоий-сиёсий ва маънавий заифлиги фожеасини таъсирчан қилиб тасвирлаш маҳоратига йўл очди.

Автор ҳикоятдан ривоятга ўтишда услуб жараёнини янги ўзанга кўчираётганидан ўқувчини огоҳлантиришни лозим кўради: «Азизлар, йўловчиларимиз биринчи манзилга етишди. Вазиятга қараганда биз ҳам бу бекатда тўхтаб, бир қисса эшитамиз, шекилли. Лекин ибрат учун аввал — Ривоят» (30-бет), — деб бонг уради ва Форобий тўғрисидаги қистирма ривоятни нақл қила бошлайди. Ровийлардан етиб келган, авлодлардан авлодларга кўча-кўча афсонавий тус олган мазкур ривоятни баён қилишда эса автор ўзини холис тутишга, услубига тарихий жило беришга, архайк сўз қатламлари ва бирикмаларини киритишга тиришади: «Сир ёқасидаги Фороб қишлоғининг мардуми — Муҳаммад аҳли дониш орасида жумла жаҳонга маълум ва машҳур эди. Илму ҳикмат бобида Арастудан сўнгра устод соний бўлиб, Ал-Форобий номи билан мушарраф эди. Алқисса, юнон сафаридан қайтарда минглаб гаройибот қатори бир мўъжиза олиб қайтмиш эрдиким, унинг оти найдир» (31-бет).

Лекин баён усулида, юқорида характерланган мураккаб овозлилик, ҳодисаларни автор ва қаҳрамонлар нуқтаи назари чатишмасида, персонажларнинг психик оламини ёритиш аспектида баён этиш, диалоглардан ҳам шу мақсадда унумли фойдаланиш «Чинор» романининг қиссалари бўйича давом этади, услуб воситаларини ранг-баранглаштиради ва романдаги турли-туман воқеаларнинг онгли халқчиллик, партиявийлик ва гуманистик моҳиятини қабартиб, ҳаяжонли қилиб тасвирлашга хизмат этади.

Асқад Мухтор райком секретари Ориф образида улуғвор партиявий, ташкилий, иқтисодий-хўжалик ва раҳбарлик ишларини чинакам инсоний, маънавий-ахлоқий фазилатлар, меҳр-оқибат туйғулари билан йўғрилган ҳолда амалга ошириш зарурлигини ёрқин чизиб берди. Ориф ака туғилиб ўсган юртининг гўзаллигини ҳам, болалиги ва севги онлари кечган район ва қишлоқларини ҳам, жонини фидо қилиш эвазига асранди гўдаги — Онабиби ҳаётини сақлаб қолган олижаноб хотини Сарагулнинг унутилмас хотирасини ҳам, ўз меҳнат фаолияти сингган экинзорларни, қурилиш майдонларини ҳам, заҳматкаш совет кишиларининг ватанпарварлик ғайратлари ва ташаббусларини ҳам дилидан чуқур ҳис қилади. Лекин партиявий раҳбарликни инсонийлик билан узвий бирликда ҳаётга жорий этиш осонликча, баъзан жиддий йўқотишларсиз, қурбонларсиз содир бўлмайди, балки талай моддий, жисмоний ва маънавий-руҳий қийинчиликларни, таранг драматик, фожеавий ҳолатларни енгиб ўтишни тақозо этади. Соқин ва шиддатли, мутаносиб ва зиддиятли, носоз ва мунтазам, сарбаст ва таранг вазиятда кечган воқеалар ва руҳий тўлқинланишлар, ҳаётини тўқнашувлар, сюжет воқеаларининг психологик жараён билан узвий чатишиб гавдаланиши баён ва бошқа ифода усуллари динамикасида ўз аксини топди: инсонийликнинг гўзаллиги улуғланиб, разиллик ва аблаҳликнинг хунук башараси фожия қилинди.

Ориф аканинг Кўйки район партия комитетига секретарь бўлиб келишида «уни фаолиятдан маҳрум қилиш» каби шум ният оралаган бўлса-да, унинг нообод бир районга ишга таклиф қилиниши «нақ кўнглидагидай бўлдики, нимасини айтасиз!» (35-бет). Бунда баён кўкқисдан жонли тус олади ва қаҳрамоннинг ички сиру асрорига, илк севги хотираларига улашиб кетади: «У ҳам бўлса Сарагулнинг хотираси. Сарагул раҳматлик Кўйки деган тоғ районининг Шивилғон қишлоғидан эди». Ориф аканинг хотиралари ҳақидаги автор нутқи ва баёни информация характерини ўзгартиб, қаҳрамон кечинмаларини ифодалашга хизмат қилади: «Шивилғон!.. Шивилғон... Ориф аканинг энг ширин йигитлик пайтлари унинг сирли манзаралари билан, бутун умри унинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ. Сарагулдан жудо бўлганидан буён у ерларга боргани юраги дов бермади, лекин тушида ҳам, ўнгида ҳам ўша ернинг аламлари, қувончлари уни чорлади» (35-бет).

Қиссанинг меҳригиде, саҳий қалбли Сарагул хотиралари, унинг одамшаванда жасорати, жон фидойилигига бағишланган ҳамда қизи Онабиби билан боғлиқ бўлган сюжет чизиғи давомида табиат гўзаллиги, инсоний гўзаллик, маънавий бойликлар гўзаллиги шарафланади; Онабига «оталик» даъво қилган жиноятчи Исроилов сиймосида қалбакилик, ахлоқий разолат ва қабиҳлик қораланади.

Ориф шахсий ҳаёт билан ижтимоий ва ишлаб чиқариш муносабатларининг уйғун ҳолда ривожланишини, самимийликни, коммунистик эътиқод ва ахлоқнинг ашаддий ёви — расмиятчилик, қироатхонликни орадан кўтариб ташлашни истайди. У ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборишга қарши йўл тутайди; қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида, район газетаси саҳифасидаги мақолаларда, плакатларда, мактаблардаги таълим ва тарбия ишларида, собиқ обод Кўйки райони ва Шивилғон қишлоғини хонавайрон қилиб, уларнинг боғдор ва соҳибкорларини чўлдаги совхозлар қурилишига зўрлаб кўчиришда, обком секретари Мария Васильевнанинг баъзи бир раҳбарлик фаолиятида, совет хўжалик ходимлари активи мажлисида сўзланган айрим нутқларда кўзга очиқ ташланган расмиятчилик аломатларини бирин-кетин фош этади. Ориф оммадан, оддий заҳматкаш соҳибкорлардан, қуйи партия ташкилоти ходимларидан «самимий бўлиш»ни, «расмиятсиз, сохталиксиз инсонийлик»ни меҳр билан ўрганишни сира тўхтатмайди. У раҳбарлик қилиш учун кишида «ақл, ирода, мантиқ» билан бирга «катта, бой, олижаноб коммунист қалби...» бўлиши, «ҳис этиш, айниқса одамларнинг кўнглини ҳис этиш» зарур деб билади.

Ориф «...мен одамман, райкомда бўлса, аввало одам керак» деб ўзига ўзи иқроор бўлади ва партиявий раҳбарликни инсоний ҳислатлар билан узвий қўшиб олиб боришни обком секретари Мария Васильевнага ҳам юқтиради: «Ориф ака билан Мария Васильевна баъзан мана шундай бир-бирларига яқинлашиб келган-

дек бўладилар». Уларнинг ўзаро яқинликлари орта бориши ҳақида эса Очил бува олдиндан баъшорат қилиб, невараларидан бири Азимжонга шуларни уқтиради: «Улар бир-бирларига сира ҳам душман бўлмайди, билиб қўй, болам... Буни баъзилар тушунмайди-ю, аммо лекин бир кун эмас, бир кун эр-хотин бўлиб қўлтиқлашиб юришса, мен сира ҳайрон бўлмасдим, ҳа».

Шундай қилиб, Ориф ҳақидаги қиссада баён — яъни автор ва персонажлар нутқининг гоёвий-эстетик хусусиятлари кишиларнинг моддий ва маънавий бойликлар яратишини мутаносиб равишда тасвирлашга, етук социализм жамияти ҳодисаларига оғли ижодий раҳбарлик қилиш жараёнини бадий ифодалашга кенг имконият туғдирди.

Асқад Мухтор қиссадан қиссага ўтишда услубий изланишни давом эттиради, объектни тасвирлашга мувофиқ эмоционал ифода воситаларини топишга интилади. Иккинчи қисса қаҳрамони (Очил буванинг невараси) Комила ота касби дарғачиликни жуда яхши эгаллайди; фалокатлар олдини олиб, кемаларни энг қўрқинчли жойлардан, «жар тагида гирдоб, ўпқон пайдо қиладиган маккор оқим»лардан олиб ўтади: «Қоронги тушиб, дарё юзини туман қоплаган эди. Бўтана Аму қўнғир қора тусга кириб, бўғиқ ва сирли шовиллай бошлади. Комила пайқадики, Туячўкди яқин. Чакки бўлибди-да, бу фалокат шайтон бўғиз қоқ тунга тўғри келибди.

Аммо ҳозир Комилани жаҳаннам ҳам тўхтатолмайди (157-бет).

Комиланинг ҳаётдаги, ишдаги жасорати муҳаббат бобида кўрсатган жасоратига ҳамоҳангдир. Комиланинг қайноқ қалби, оташин ишқи, метин иродаси ношуд, қўрқоқ, «табиатан очкўзроқ» эри — Сатторни рад этади; бир умрга севиб қолган кишиси — Матниёзни оғир хасталикдан қутқариб, ажал чангалидан тортиб олади, унга руҳ, ҳаёт ва иқбол бахш этади, масъул ижтимоий — илмий вазифаларни ҳал қилишга шайлантиради. Аммо бунга эришиш учун у қанча ор-номус, куч-ғайрат ва асабини сарф қилади: «...Комиллага жуда қимматга тушган, йиллар, изтироблар, ёшлик қувончлари эвазига, «ор-номус», оила, жигарпоралари Учқун ҳам Тўлқинни ўртага қўйиб қўлга киргизгани ўша Матниёз, ўша шафқатсиз муҳаббат, азобли бахт олдинда...» (157-бет). Кўриниб турибдики, автор услуб воситалари, баён усулларини тасвир объекти ва характерларнинг хусусиятларини ифодалашга мослаб тузади, эмоционал таъсир қўзғотишни ҳам назарда тутаяди.

Умида ҳақидаги қисса услубида даҳшатли воқеаларни «сирли» равишда баён қилиш, салбий персонаж кирдикорларининг хавфхатардан далолат берувчи белгиларини кўз-кўз қилиш бўртиб кўринади. Фарбий Германияда ўтказилган врачлар симпозиумида қатнашган совет врачлари Умида шу анжуманда ўпка операцияси ҳақида доклад қилган доктор Курт Бергерни таниб қолади. Бергер уруш йилларида нафасни заҳарловчи конда ишлайдиган асирлар касалхонасида қасддан ёвуз ниятни кўзлаб, ўпка операцияси

Устида тажриба ўтказиб, беморлари атайин ўлимга дучор этиб келган эди (ўша вақтларда Умида ҳам шу касалхонада ҳамширалик хизматини ўтаган). Бергер уруш йилларидаги хуфя қотилликларини ва урушдан кейинги расво кирдикорларини ҳар қанча яширмасин ва ниқобламасин, симпозиум кезида Умида томонидан фош қилинади. Умида Бергернинг одамлари томонидан отиб ўлдирилади.

Акбарали ҳақидаги учинчи қисса композицион ва сюжет структураси, услуб системасининг характери жиҳатидан Умида ҳақидаги (тўртинчи) қиссага анча ўхшаб кетади. Ҳар иккисиде аллақандай даҳшатли, сирли ҳодиса (жиноят) рўй бергани тўғрисида ҳикоя қилиниб, сўнг бутун диққат-этибор содир бўлган жиноятнинг чигил калаваси учини топишга қаратилади. Аммо бирида фашист доктор Курт Бергер жиноятини, унинг онгли равишда амалга ошириб келган қотиллигини фош қилиш ижобий қаҳрамон — совет врач Умида образи орқали кўрсатилса, бошқасида Акбаралининг қўрқоқлиги туфайли содир бўлган жинояти — «қотиллиги» унинг ўзини-ўзи ичдан фош қилиши, виждон олдидаги масъулиятини ғира-шира ҳис қилиши аспектида тасвирланади. Қонда фалокат (портлаш) олдини олиб, фидойилик намунасини кўрсатган Бектемир акага Акбарали қўрққанидан ёрдам бермай қочгани туфайли Бектемир ака ҳалок бўлади.

Автор баёнда ҳаётдагига монанд тасвирий воситалар билан бир қаторда тасодифий ҳоллар, шартли приёмлардан кенг фойдаланади. Бектемир аканинг кон территориясига Акбарали пиджакини кийиб кирганлиги ва пиджак чўнтагидан топилган ҳужжат асосида кон ишчилари ва шаҳарча аҳолиси қаҳрамонлик кўрсатиб ўлган одамни Акбарали деб ўйлайдилар, унинг хотирасини абадийлаштирадилар (унга ҳайкал ўрнатадилар, шаҳарчага ва бир қанча муассасаларга унинг номини қўядилар). Акбарали ўса Шодасойдан қочиб, онаси яшаб турган шаҳарчага боради, комбинатга ишга киради. Лекин ажойиб инсон Бектемир акага қилган жиноятига иқрор бўлишга бўйни ёр бермайди, ҳалоллик, жасорат етишмайди, Қонли кирдикорининг оғирлиги ҳамини уни эзиб туради, меҳри муҳаббат туйғуларини кемириб, ёлғизлатиб қўяди: онаси Шарофат холанинг меҳрини поймол этиб, азиз онасининг ўлимига сабаб бўлади, бир мuddатга юрагига кирган Ҳадия муҳаббатини чил-парчин қилади. Элдан, коллективдан ажралиш унинг характерининг етакчи хусусияти бўлиб қолди.

Акбарали қиссасида даҳшатли воқеалар автор ва персонаж (Акбарали) тасаввурлари кесишмасида, уларнинг узвий бирлигида баён қилинади. Автор овози ва эстетик ҳукми энг таҳликали, энг масъулиятли фурсатда қўрқоқлик қилиш, одамийлик бурчини унутиш, худбинлик фожеасини бадний таҳлил қилиш, инсоний гўзалликларни қўллаб-қувватлашда намоён бўлса, Акбарали ҳаёлида жонлаган картиналар, унинг шуурий ёки ғайришуурий, аён ёки мажҳул, нозик ёки хунук кечинма ва кайфиятларини тасвир-

лаган тафсилотлар унинг руҳий тубанлигини, ғайринсоний иллатларини фош этади.

Акбарали аҳволини автор баён қилса-да, лекин унинг руҳий дунёсига теран кириб, ички оламининг энг қоронғи пучмоқларига қадар «тўғри» ёритганлигидан, худди Акбарали ўзи гапираётган, ўзи ҳамма ҳодисанинг жонли шоҳидидай туюлади, кечирилмас айблари ўзига иқрор қилдириб борилади. Акбарали онасини дафн қилишгандан кейин, ўзи туни билан гўристонда қолиб кетади. Энди у бутун вужуди билан жамиятдан, одамлардан ажралиш — танҳоликнинг даҳшатли алами ва фожеасини тан олгандай кўринади:

«Акбаралининг ҳаётда ҳеч бир илинжи қолмаган, қалби бўм-бўш эди. Ҳозир унинг ҳам жонини олишса-ю, онаизорининг ёнгинасига қўя қолишса, мингдан-минг рози бўлар эди. Чиндан ҳам, нима қилади энди, қайёққа боради? Бировга маслаҳат соломмаса! Бу туғилиб ўсган жойлари энди унга бегона! Биттаю битта муштилар онаси бор эди, мана энди у ҳам қора ернинг қаърида ётибди» (233-бет). Бу сўзлар автор тилидан айтилгани билан, барибир, Акбарали хаёлидаги ўйларни ифодалайди.

Қисқаси, юқорида кўриб ўтганимиз Ш. Рашидовнинг «Дил амри» повести, У. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» асари, У. Умарбековнинг «Жўра қишлоқ», повести каби «Чинор» романидаги айрим қисса ва ҳикоятларнинг баён принциплари таҳлили автор нутқи (ва позицияси) билан персонажлар нутқи (ва позицияси) ўртасидаги ўзаро диалектик муносабат ва боғланишларнинг нақадар мураккаблиги ва хилма-хиллигидан далолат беради. Баён принциплари ва усуллари услубий изланишларнинг актив компонентлари сифатида воқеликни, инқилобий ва ижтимоий муҳит билан инсон (унинг камол топиши ё заволи) ўртасидаги ўзаро диалектик муносабатларни бадий образларда чуқур ўзлаштиришга хизмат этади.

Нинель Владимирова

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Ўзбек миллий ҳикоячилигининг совет давридаги тараққиёти бутун ўзбек насрининг ривожини сингари ғоят серқирра ва ўта мураккаб ҳодисадир. Мана шу тараққиёт йўлининг кўплаб тадқиқотчилари меҳнати туфайли фақат айрим прозаиклар асарларида воқеликнинг қайси асосий қатлами ва муҳим хусусиятлари қамраб олинганлигини эмас, балки шу билан бирга таҳлил қилинган ёзувчиларнинг ижодий индивидуаллиги проблемаси, ўзбек насри тараққиётидаги энг эътиборли ва ғоят муҳим йўналишлари аниқланиб бормоқда, жанрнинг ички ҳаракати, унинг проблематикаси, структураси ва миллий поэтикасида даврнинг ҳаракати, социал-тарихий, ахлоқий ва эстетик вазифаларига мос ҳолда содир бўлаётган ўзгаришлар ўрганилмоқда. Бу вазифаларнинг ҳар бирини ҳал этиш натижасида адабий жараённинг умумий мазмуни ҳам акс этади, хусусий масалалар воситасида умумий ҳодисаларнинг моҳияти очилади.

Олимлар ўзбек совет ҳикоячилигининг шаклланиши ва тараққиётини ёритар эканлар, умуман ундаги турғун белгиларнинг миллий анъаналар билан боғлиқ равишдаги ҳаракати, шу жумладан, унинг новаторлик хусусиятлари, ҳеч шубҳасиз, яхлит ҳолда ривожланаётган адабиётнинг халқ талабларига жавоби тарзида, миллатнинг ўзини эстетик жиҳатдан намоён қилиш эҳтиёжларининг ифодаси сифатида зуҳур этган ҳодиса деб баҳоламоқдалар.

Миллий тараққиётнинг ҳар босқичида янгидан пайдо бўладиган бу эҳтиёжнинг жиддийлиги адабиётнинггина эмас, шу билан бирга айрим санъаткорларнинг тажрибасига ҳам муайян янгилик киритади. Булардан энг муҳими адабий жараённинг умумий тенденциясини аниқлаш, унинг жанр ва ижодкор шахсиятидаги кўринишларини белгилашдан иборатдир.

Ўзбек «кичик прозаси»нинг янги, энг муҳим хусусияти инсоннинг ички дунёсига, ахлоқий ва ахлоқий-маиший проблемаларга қизиқишнинг тобора кучайиши билан характерланади. Бу белгилар эса ўзбек ҳикоянависларининг миллий ўзига хосликни тўла сақлаган, адабиётнинг синовдан ўтган анъаналарини ривожлантирган ҳолда ҳикоячиликни янги вазифалар савиясига кўтариш соҳасида 70—80-йилларда олиб борган ижодий изланишларининг асосий йўналишини белгилаб бердилар.

Ўзбек ҳикояси қаҳрамонларни фақат «ижобий» ва «салбий»га

бўлишдек баъзи ёзувчилар ижодида амал қилинган жўн йўлдан қайтди. Бироқ бу инсонга ёндашишдаги ахлоқий мезондан воз кечиш демак эмас, албатта. Аксинча, бу усул ёзувчининг инсон шахсиятига диққат-эътибори ошганлигининг нишонасидир. Зеро, энди у характер яратишда хулқдаги позитив ва негатив хусусиятларни жўнгина қайд этиш билангина чекланмайди, балки инсон психологиясини чуқурроқ таҳлил қилади. Шу сабабли персонаж маънавиятнинг ҳаммавақт ҳам ўткир психологик коллизиялар ва маскин ахлоқий конфликтларда ёрқин намоён бўла бермайдиган қайтарилмас ички силжишлари ҳикоячиларимиз диққат марказидан жой олди. Бу ўринда яна бир хусусият ёрқин намоён бўлди. Бу нарса миллий ҳикоячиликдаги аналитизмнинг барбод топиши бўлди.

Эркин Аъзамовнинг «Жиянлар» ҳикоясининг материали ҳар куни дуч келиш мумкин бўлган оддийгина ҳодиса, у баланд парвоз ҳам эмас. Аспират Бўронов автобусда институтдан уйига қайтиб келмоқда. Бекатлардан бирида деразадан унинг кўзи қўлида ғалати чемоданча кўтариб мунгайиб турган қизчага тушади. Бу қизча Бўроновнинг олий ўқув юртига кириш мақсадида қишлоқдан келган жияни бўлади. Асар қаҳрамони бу қизнинг келишидан хабардор эди. Унинг катта шаҳарда биринчи бор бўлишини, ўзидан бошқа бу ерда ҳеч кими йўқлигини ҳам биларди ва ҳ. к.

Буларни у билади, жиянининг аҳволини ҳис этади ҳам, аммо автобусдан тушмай, йўлига равона бўлади.

Автор ўз қаҳрамонини қораламайди. Э. Аъзамовни Бўроновнинг ўз ҳаракатига ўзи берадиган баҳо қизиқтиради. Еш олим ўзи қилиб қўйган иши ёмонлигини фаҳмлайди ва бунинг сабабларини таҳлил қилиб чиқади. Соф виждонли одам бўлгани учун ҳикоя қаҳрамони ўз ҳаракатининг разиллик эканлигини тан олади. Ҳикоянинг мазмуни, унинг проблематикасининг марказида нима учун, нима сабабдан; нима туфайли бизнинг оддий ҳаётий тажрибамиз кўпинча ўзимизнинг ахлоқ нормаларимиз билан контраст бўлиб қолади, бунинг устига ёдлаб олинган қондаларга эмас, балки ўзлашиб кетган инсоний ахлоқ нормаларига зид бўлади? Нима учун пасткаш, разил одамлар элементар инсоний бурч масаласидаги мунозарада ижобий кучлар билан тўқнашувда ғолиб чиқадилар, деган масалалар туради.

Э. Аъзамовгача ҳам бу саволлар анчагина ҳикояларда кўндаланг қилиб қўйилган эди. Масалан, У. Ҳошимов «Йўлдаги воқеа» ҳикоясидаги қаҳрамон худди Э. Аъзамовнинг қаҳрамони каби қандайдир пайтда кўзи очилиб қолмайди. Асар қаҳрамонининг тўсатдан ўз ожизлигидан халос бўлиши масаласи ҳозир теран характерлар яратаётган ва реалистик, ҳаётий ситуацияларни чуқур таҳлил қилаётган миллий ҳикоянависларимизни қизиқтирмай қўйди, дейиш тўғри бўлмайди. Аслида уларни воқеаларнинг фақат оддий констатациясигина эмас, балки уларнинг таҳлили,

иши мазмуни қизиқтирган. Натижада шароит ва контрастларни бадий идрок этиш характерлар тадқиқига айланиб кетган.

Шуни унутмаслик керакки, ахлоқ — яхлит, бўлинмас категория, у фақат зоҳирангина майда, арзимас, маиший қолоқ нарса билан ижтимоий жиҳатдан муҳим ҳодисаларга бўлингандек туюлиши мумкин. Аслида шахсий ва ижтимоий ахлоқ асло ажратиб бўлмайдиган яхлит ҳодисалардир. Шу сабабли «кичик инсон»нинг ўз-ўзи билан майда ахлоқий «компромисси» фақат жамият учун бир тийинини ҳам аяйдиган; ўз азиз жонини қийнашга тоби йўқ шахсларнинг эгоистик нуқтаи назаридангина ғоят «шахсий иш» бўлиб туюлиши мумкин. Ҳ. Ҳошимовнинг бу ички «компромисс»ни ўта даражада ёрқин тасвирлайдиган ҳикоясидан ташқари бундай руҳий ҳолат Қамчибек Кенжанинг «Оқ тераклар» деб аталган аjoyиб ҳикоясида ҳам жуда ишонарли қилиб кўрсатилган.

Колхоз раисининг катта кўчадаги ҳамма мева бермайдиган дарахтларни ўтин қилиш ва улар ўрнига мевали дарахтлар экиш ҳақидаги буйруғи Мамасоли Собировда кескин норозилик уйғотади. У эътироз билдиришга ҳаракат қилиб кўради, аммо фойда чиқмайди. «Мамасоли шу кун анчагина ухлай олмади. Битта кўчатни экиб, кўкартириб, қаторга қўшиш осонми? Қишлоқда неча минг туп тол, терак бор. Танаси бошқа дард билмас, деб шунга айтишади-да. Кеча келиб ўзича ўзгариш ясамоқчи шекиллида, тавба, ҳаммаси шунақа-я, ҳаммаси бир нарса ўйлаб топади. Бирови эшик билан деразанинг ўрнини алмаштиради, иккинчиси ўтирадиган жойини ўзгартиради — хонанинг тўрини пойгакка пойгакни тўрга айлантиради. Яна бошқаси... Кўрсатма бор эмиш. Кўрсатма фақат бир бизнинг колхозга эмасдир, ахир. Нимага энди биринчи бўлиб биз бошлашимиз керак? Олдин бошқаларни кўрайлик. Бу кўрсатма дегани ҳавога қараб ўзгариб турадиган нарса...»

Отасининг маслаҳати ҳам Мамасолига тузукроқ таскин бермади. У ўзининг узун умридаги турмуш тажрибасидан чиқарган бир ҳикматини айтди. «Бунга сиз кўп бош қотирманг, ўғлим. Илгаридан қолган «подшонинг амри вожиб» деган гап бор. Раис колхознинг подшоси. Ёлғиз ўзингиз куйиб-пишганингиз билан бир иш чиқаришингиз гумон. Бекорга номингизни ёмон отлиққа олманг, ўғлим. Дунё шунақаки, биттаси кестирса, бошқаси келиб эктиради. Аслида чоллар билан бир кенгашса бўларди. Модомики шуни лозим топмабдими, назаримда ўз билганича иш тутадиганга ўхшайди».

Раис бир тўхтамга келди-ю, ҳеч кимга халақит бермай, ёзда бутун кўчани жазирама иссиқдан асраб турган азим туп теракларни кестириб ташлади. Аслида шафтоли, ўрик шусиз ҳам ҳамма ёғи боғлар билан тўла колхозда етарли эди. Нима бўлганда ҳам янги мева дарахтларининг кўчати тутиб қолди ва тезда мевага кирди, аммо колхозга кўп зарар берди: болалар атрофдаги пахтазорни пайхон қилиб юборишди, уларнинг ўзлари ҳам йўлнинг чангига ботган мевалардан заҳарлана бошладилар. Раис

бўлса (буниси янги сайланган эди) кўчани асфальт қилдириб юборди.

Йўл асфальт билан қопланди, атрофига чинор ва тут дарахтлари экилди. Бу дарахтлар, таъкидлайди ҳикоянавис, шабада барглари шилдираб ажиб ҳислар уйғотадиган бир текисдаги азим туп теракларни алмаштира олмайди ва уларнинг ҳеч бири ўша умрбоқийликка эга эмас, қишлоққа ҳам, катта кўчага ҳам ўзига хос нодир жозоба ва қайтарилмас гўзалликни бахш эта олмайди. ...Одамлар бўлса у оқ теракларни унутиб ҳам юборишди...

Одамлар ҳақидаги сўнги жумла ҳикояга улкан фалсафий-ахлоқий мазмун бағишлайди. Ҳикоянавис баён қилган бутун воқеани янги, «юксакликдан тушиб турган» нур билан ёритиб юборади. Характерлиси шуки, ҳикоя қишлоқ кўчаси ва бегуноҳ дарахтларни барбод қилган тутуруқсиз маъмурий тадбир ҳақида ҳам эмас экан. У аслида Мамасоли ва ҳамқишлоқларининг энди ҳеч нарса билан ювиб бўлмайдиган гуноҳи — улкан ахлоқий қусури ҳақидадир. Уларнинг ҳар бири бир-бирларининг олдида ва шу билан бирга, даставвал, шахсан ўзларининг олдида гуноҳкор бўлиб қолишган. Уларнинг гуноҳи шундаки, энди на улар ва на уларнинг набиралари теракларнинг шабадада майин, оҳиста шилдираган овозини эшита олмайдилар, у салобатли теракларнинг жозибасидан абадул абад маҳрум бўлишган. Энг катта фожеа шундаки, уларга ўз гуноҳларини тузукроқ англаш ҳам насиб қилмайди, зеро, ўтган фурсатни қайтариш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди, йўл атрофига экилган ва қанча ташвишга сабаб бўлган мевали дарахтлар каби ажойиб теракларнинг қиёфаси ҳам деҳқонларнинг хотирасидан кўтарилиб кетди.

Қамчибек Кенжанинг ҳикояси фақат ғоят миллий ҳикоягина эмас, балки унда шахсий компромисс ва жайдари доноликнинг бир-биридан ҳосил бўладиган зарарли занжирбанд ҳалқалари яратилади, бу эса, ўз навбатида, ижтимоий фаолиятсизлик ва гражданилик жиҳатидан иродасизликни мантиқан оқлашга олиб борадиган янги ҳалқаларни юзага чиқаради.

Мана шу хавфли ҳалқаларда, автор тўғри таъкидлаганидек, шахснинг парчаланиши, унинг десоциализацияси, натижада, дегуманизацияси юз беради. «Оқ тераклар»да деҳқонлар «қоронғида тортишишади»... «Бурчак-бурчакларда тўнғиллашади». Аммо биттаси ҳам чиқиб «Ҳой, тўхтанглар» демайди.

Одамлар кўркам тераклар қирқилаётганини кўришганда табиат, гўзаллик, меҳнат ва қачондир мана шу бир қақиримга чўзилиб кетган кўчани барпо қилган кишиларнинг хотираси бекордан бекорга топталаётганлигини, ҳақорат қилинаётганини аниқ кўрганлар. Тушунишган-у «чекка-чеккада сўкишган». Нега? Автор бу социал психологик феноменнинг — фавқулодда нодир ҳодисанинг холис тадқиқотини гарданига олмайди. Аммо у айни пайтда бизни муаммонинг ечимига яқинлаштириб қўядиган, кўлами жиҳатидан ажойиб бўлган бир детални ҳикояга қистириб ўтган: «Биринчи галда хонадонлардаги теракларни кесиш буюрил-

ганди. Мамасоли мўмингина Жўра қассобниқидан бошлашга қарор қилди. Бироқ Жўра қассоб остонадаёқ унинг паттасини қўлига тутқазди:

— Ҳе, ўша экишиб қўйган...»

Жўра ўзиникини, шахсан ўз қўли билан кўкартирилган дарахтни ҳимоя қилди. Теракзор бўлса, жумлаи мўминники — ҳамманики, айна пайтда эса, ҳеч кимнинг шахсий мероси эмас. Оқ теракларнинг мана шундай босиқ оҳангда — яланғоч ҳиссий тўлқинлардан ва жўн публицистикадан ҳоли тарзда баён этилиши тарихида шахснинг хатти-ҳаракати социал ҳодиса, замонавийлик билан, актуал масала ўта даражада миллийлик билан чамбарчас боғланиб кетади. Бунда эса ахлоқий идеал, миллий ҳикоянависларнинг ахлоқий мавқеи борган сари кўпроқ тарихий конкретлик касб этаётганлигини ва ахлоқий юксақликка кўтарилаётганлигининг ёрқин нишонасини кўрмаслик мумкин эмас.

Энг яхши ўзбек ҳикояларида лириклик турли-туман усулда, миллийлик билан чамбарчас ҳолда ва эстетик жиҳатдан ғашга тегмайдиган меъёردа намоён бўлмоқда. Бу жиҳатдан Сотволди Ражабовнинг «Бўтакўз», Алишер Ибодиновнинг «Гулсафсар ҳиди» ва, айниқса, Нусратилла Раҳматовнинг «Чанқовуз» ҳикоялари диққатга сазовордир.

Автобуста ҳар хил, бир-бирига бутунлай нотаниш, бир-бири билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган одамлар кетишяпти. Пассажирлардан бири — кичкина қизчанинг қўлидаги чанқовуз қўлдан қўлга ўтиб, деярлик бутун автобуснинг бошидан охиригача кезиб чиқади. Қимки қўлга олган бўлса, шунинг энг муҳим ёки характерли хусусияти намоён бўла боради. Дастлаб чанқовузнинг эгаси бўлган саккиз ёшли қизчадан уни чалиб беришни илтимос қилишади. Натижада шўх, фусункор ва ўйноқи оҳанг янграйди, қўққисдан ҳамма ўтирганлар ташқарида аллақачон баҳор бошланганлигини, автобус ойналаридан шўх жилва қилаётган дарахларнинг куртаклари бўртиб қолганлигини ва узоқдаги тоғларнинг қори оқариб кўринаётганини ҳис қилдилар. Бу шодиёна, қувонч ва бахт оҳанглари эди. Бу куй капалакнинг парвозини ва қалдирғочнинг вижирлашини эслатарди.

Соз кекса аёлнинг қўлига ўтди ва ғамгин оҳанг таралди. Чанқовуз энди уруш ҳақида, ғам ва андуҳли оғир йиллар тўғрисида, рўёбга чиқмаган орзулар, урушдан боласи қайтиб келмаган оналар ҳақида куй таратаётгандек бўлди.

Автобус елиб борапти. Чанқовуз ёшгина аёлнинг қўлига ўтди, энди ҳамма ёқни ёшлик, биринчи муҳаббат, ажойиб бахтиёр оналар, абадият оҳанглари қоплади.

Биргина кичик деталь (музика асбоби воситасида турли кишилар ички дунёсининг пинҳоний садоларини намоён қилиши)ни чуқур фалсафий идрок этиш заминида нафосат ва маҳорат билан бино этилган бу новеллада лирик «материя» чанқовуз таратаётган куйнинг ўзи эмас, балки аслида авторнинг инсон мавжудотини нур ва соя, гўдакнинг беғам кулгуси ва қариликнинг алам-

ли хўрсинишлари, йил фаслларининг доимо алмашилиб турадиган бўёқлари-ю, табиатнинг абадийлигини бирликда талқин этадиган дунёқарашидадир. Бу эса автор текстининг заминиде одамларга муносабатни ёрқин ва олижаноб ҳислар воситасида ва йўл моти-вининг рамзий жиҳатдан теран қилиб кўрсатиш орқали тасвирда фалсафий тўлақонлилиқка эришишга интилиш ётганлигини кўрсатади.

Автор ҳисларининг босиқ, вазминлиги, тасвирга бундай бил-восита ёндашиши асло унинг тасвирланаётган воқеаларга ноаниқ муносабати — лоқайдлигининг нишонаси эмас. Мазкур ҳикояна-вислар гўё уларни ўраб олган ташқи дунёга диққат билан назар солаётгандай, ундан ошиқмай муайян хулосалар чиқараётгандай бўладилар. Тўғрироғи, улар бундай приём туфайли инсоннинг қадр-қиммати тўғрисида фикр юритар эканлар, ҳар бир воқеа, ҳар бир вазиятга, ҳар бир ҳаракатга, айрим ҳаётий ҳодисаларга индивидуал муносабатни алоҳида таъкидлаб кўрсатадилар.

Ўткир Ҳошимовнинг ўзбек «кичик проза»сидаги миллий-тас-вирий воситалар соҳасидаги ижодий изланишларининг ёрқин на-мунаси бўлган энг яхши асарлари ҳам мана шу усулда яратилган.

Воқеабандлик орқасидан қувишни Ўткир Ҳошимов унчалик ёқтирмайди. У ҳаётнинг кундалиқ оқими ритмида синовдан ўтиб абадийлашадиган ҳодисаларни кузатишни афзал кўради. Аммо ҳаётнинг мана шу сокин туйилган оқими қаърида адиб шундай ички тўлқинларни кашф этадики, уларда абадий конфликтлар ва инсон куч-ғайрати ва маънавий ҳаётининг сермазмунлиги намоён бўлади. «Дехқоннинг бир кунини» ҳикояси ҳақида шуни айтиш мум-кинки, унда ҳикоя қахрамонининг бир қолипга тушган ҳаётини бузалдиган бирорта ҳодиса деярли содир бўлмайдди. Шунга қара-масдан бундай бузилиш ҳар ҳолда юз беради.

Ешгина келинчак Муяссар эрта саҳарда уйғонади ва эрининг сокин нафас олишига қулоқ солиб, тинчгина ётади. У қачон қай-тиб келди, — ўйлайди у. Унинг эри — колхозда шофер. У колхоз-нинг пахтасини пунктга олиб бориб топширади. Шу сабабли Му-яссар ухлаб қолганда қайтиб келади. Муяссар соат бешга занг урганда ўрнидан туради, апил-тапил кийинади. Ҳали қоронғи, ой ҳамон деразадан мўралаб турибди, осмондаги ҳамма юлдўзлар ҳам ўчганича йўқ. Аммо бутун қишлоқ аллақачон бедор. Хона-донларда тандирлар қизитилган ва иссиқ нонлар ёпилмоқда. Му-яссар айвондан сакраб тушиб, самоварга ўт ташлайди, хамир қоради, тандирга олов ёқади. Бир боғлам гўзапояни ола туриб хаёлга кетди: онасининг яқиндагина ўзи чиқиб кетган уйида ўриққа аргимчоқ солинган бўларди ва у мана шу аргимчоқда учишни яхши кўрарди. Энди бўлса у ёш қиз эмаслигини, севимли маҳуба ва ўз уйининг бекаси эканини англайди.

Сигир маърайди, бузоқ ирғишлайди. Муяссар челакни олиб, сигир соққани кетади. Молхонани ҳам тозалаш керак, — дея ўй-лайди у кета туриб. У сигир соғади, сут заррачалари унинг қўли

Ма билагига сачрайди. Мана, бўшатиб юборилган бузоқ онасини ўйиб эмиш учун шаталоқ отиб югурди.

Бу парча ҳикоянинг стили, унинг баён ритми ҳақида анчагина тўла тасаввур бера олади. Муяссар тонгдан шомгача тинмайди: кун чиқishi билан эрнини ишга кузатади, ўзи бўлса пахта даласига шошилади (пахта терими авжи қизиган палла), тушликкача ҳам тергани учун табелчининг таънасини эшитади, тушлик қилади, шундан кейин яна қоронғу тушганча ишлайди. Уйда бўлса уни одатдаги кечки ишлар кутиб турибди — сизирга ўт солиш, уни соғиш, кечки овқатни тайёрлаш. Бу ишларнинг ҳаммаси тугаганда қўлдаги қошиқни оғизга олиб боришга дармони қолмайди, кўзлари юмилиб кетяпти, эри бўлса ҳали ҳам келмаган. Эҳтимол, у яна кеч қайтар. Қишлоқ марказидан бўлса музиканинг овози келиб турибди: бугун клубда кино бор. Уйқуси келади, аммо Муяссар эри Алимжон келишидан олдин ухлашга тортинади-ю, барибир, ухлаб қолади...

Ҳикояда аёл кишининг дармонини қуритадиган оғир иш кунидан кейин тинч ва ширин уйқуга кетиб енгил ва ёқимли тушлар кўриши китобхонни ўйлантириб қўяди.

Ўткир Ҳошимовнинг бошқа бир ҳикояси «Одамнинг овози»да ҳам худди шу хилдаги воқеабанд усулда ва шу хилдаги шиддатли усулда ҳал қилинган бош қаҳрамони Мастура аяни ҳам мана шундай сокин ва ширин уйқу элитади. Унинг ҳам ўз ташвишлари ва ранжу аламлари бор эди. Муаллиф икки турли аёл — деҳқон жувон Муяссар ва шаҳарлик қари пенсионер Мастура руҳиятининг нозик томонларини шу қадар усталик билан жонлантирадики, натижада уларнинг табиати ва феъл-атворидаги муштарак белгилар: ўз билакларининг куч-қудратини, яратувчилик меҳнати самараларини ҳам, тиним билмайдиган юракларининг кўрини ҳам бекаму кўст бошқаларга инъом қилишга тайёр турган, бошқа одамлар учун яшашни бахт деб билган қутлуқ салоҳият эгалари эканликлари намоён бўлади-қўяди.

У. Ҳошимов ҳикояда ўзи учун қадрли бўлган инсоний фазилатни ғоят даражада ишонарли ва ҳаққоний қилиб тасвирлайди. Ёзувчи ҳаётий материални шундай синчиклаб саралайдик, ўқувчи уларни беихтиёр равишда бир-бирига таққослайди ва унда ҳаёт оқимидаги эркин ҳаракатнинг ички мазмунини кўради. Бу бадний манера ҳам бошқа ҳикоянавислар каби Ўткир Ҳошимовни новеллистикада ўзининг қатъий проблематикаси ва хусусий стилини аниқ белгилаб олган, бу жанрдаги асарларини улғу замонамизнинг ҳозирги тараққиёт босқичига ҳамоҳанг қилиш соҳасида ўз ҳикоя қилиш манерасининг барқарорлигига ва мустаҳкамлигига эришган санъаткор сифатида гавдалантиради.

Бу услуб жилolari Омон Мухторовнинг «Уруш ва бола» деб номланган ажойиб ҳикоясида ҳам жозибали равишда намоён бўлган. Асар ҳазин, ҳатто оғир қайғули тарзда бошланади. «Кеч қоронғиси туша бошлаган, ер қоп-қора лой эди. Бола ёмғир остида, гўёки елкаларига аёвсиз қамчи тушаётгандек, кўнишиб бо-

рарди. Атроф бийдай дала. Оламда худди мана шу далаю йўлда бораётган бола ва ёмғирдан бўлак ҳеч нарса йўқдек туюларди...

Олисдаги қора шарпа бир-икки лип этганидан кейин боланинг нақ рўпарасида қора от минган бир киши кўринди». Нотаниш одам ўзи бошқа томонга кетаётган бўлса-да, йўлини буриб, бола-ни у бориши керак бўлган Харгуш деган жойга элтиб қўйди. Бо-лада бу одамга нисбатан илиқ туйғу уйғонди. Қизиғи шундаки, бу нотаниш одам, кексагина киши эса боланинг на отаси, на она-си борлигини билиб (улар урушда қурбон бўлишган) шундай га-лати ва алам қиладиган сўзларни ҳам айтади: «Мана мен ҳам етимман, болам. Ота-онам ўлиб бундай етим қолишим олдинлар менинг хаёлимга сиғмасди. Энди қарасам, ҳамманинг ҳам боши-га тушадиган савдога чидашдан бўлак иложим йўқ экан...».

Ҳикоянинг давомида ҳам қайғули, ҳасратли, гамгин бўёқлар бир жойга тўпланиб, бири-бирига сингиб боради. Янги тарбиячи болаларга бериладиган арзимаган овқатдан ҳам ўғирлашга туш-гандан кейин болалар уйини тарк қилган қочоқ ўз тенгдошиники-да бошпана топади. Аммо ўзи муҳтожликда яшаётган бу оилада бола ортиқча нонхўр эди. Бу уйда кампир оч итни ҳам «ўзига ўзи бир нима топиб емайди бу ўлгур»,— деб қарғайди. Бола яна бо-лалар уйига қайтади.

Ўткинчи аравада кетаётганида ва шаҳарга келганида бола нега ўзи бу аҳволга тушиб қолганлиги, нега ҳеч қаерда ҳеч ким раҳм-шафқат қилмаётгани, ота-онасиз ва бошпанасиз қолганли-гининг сабаблари ҳақида ўйларди. Шунда бирданига чўлда дуч келган киши унинг хаёлига келди: «Мана, мен ҳам етимман, бо-лам... Мен билан сен фақат чидам беришимизга тўғри келади...» Бу сатрларда даҳшатли ҳолат, иложсизлик, ожизлик гавдаланади.

Қаҳрамон кириб қолган боши берк кўчасидан чиқадиган йўл йўқдай, нажот топилмайдигандек туюлади. Бир нарса қолган эди — уни ёмон кўрадиган ўғри тарбиячига итоат қилиш, етимлик қисматига рози бўлиш лозим эди. Дарҳақиқат, бола шаҳарда бир оз дайдигандан кейин болалар уйига қайтади.

«— Самад! Самад!— қийқиришди болалар.

— Сен қаёқда эдинг...

— Мен Ҳайдар акадан қочган эдим,— пичирлади Самад.

— Энди яна келдим...

— У киши бу ердан ҳайдалди... Сени қидириб юрибмиз. Юр, ичкарига кирамиз...

...Болалар Самадни ўраб, узун йўлак тўридаги уйчада ўтир-ган оқ халатли аёлнинг ёнига олиб боришди...

Самад шу куннинг окшоми тоза, юмшоқ ўринга кириб, сўнгги кунлар ичида биринчи бора осойишта ухлади...»

Ҳикоянинг баёндаги бўғиқ муҳитни ёрқин нур ёғдуси билан тилка пора қилган хотимаси мана шундай. Совет даврининг ўзи-га хос миллий қасидаси деб ҳисоблаш мумкин бўлган «Бола ва уруш» ҳикояси қудратли эмоционал куч билан ўқувчини ром эта оладиган юксак ахлоқий умумлашма даражасига кўтарилади.

Машраб Бобоевнинг ҳазин лирик оҳангда билинар-билимас ифодаланган «Кечки троллейбус» ҳикояси ёки унинг гўзалликнинг ҳаётбахшлиги ва голибона қудратига бағишланган «Гўзаллик» ҳикояси ҳаммага бирдек муҳим, замонавий ва актуал туюлмаслиги ҳам мумкин.

Инсон ҳаётида унинг келажак ҳақидаги режаларини тилка-пора қилиб юборган, унинг орзу-умидлари, тинимсиз меҳнатини чиппакка чиқарган воқеа содир бўлади.

Ҳикоя қаҳрамони диссертация ҳимоясида йиқилиб қолади ва шундан кейин илгариги ҳаётига қайтмаслик ва ўзига хайрхоҳ кишилардан узоқда ўлиб кетиш мақсадида узоққа қатнайдиган автобусга миниб, «борса-келмас»га қараб йўлга чиқади.

Айни пайтда тақдир худди унинг билан мунозарага киришгандек, гўё унинг қарори ва тушунчаларини рад этгандек, атайлаб унинг даъволари кучини елга учираётгандек, уни гўзаллик билан дуч келтирди. Лутфиянинг ҳикояда бола кўтарган ҳолда пайдо бўлиши бежиз эмас. Қизчанинг онасига ўхшаши, гап-лашганида ва кулганида унинг қилиқлари, одатларини қайтариши ҳам бекорга эмас. Агар одам бошига тоғдек ғам тушганида ҳам гўзалликни ҳис қила олса, осмоннинг ложувард тусидан завқ ола билса, бировнинг жарангдор овозидаги майин оҳанг сеҳрига берилиб кетса ёки гўдакнинг беғам кулгисидан беихтиёр тўлқинланса, демак, билингики, ҳали унинг ҳаётдан илинжи бор, демак, у ҳаётни қайтадан бошлашга ор қилмайди, у ўзига, ўз кучларига ишонади.

Ҳикоя қаҳрамонининг тасодифий ҳамроҳ аёл билан муомаласидаги шўх оҳангнинг кўнгилсизликлар ҳақидаги ўй-хаёллар билан бўлиниб туриши ҳам гоят даражада табиий чиққан, албатта. Лутфия билан диалогда қаҳрамон ғайрихитиёрий иштирок этаётгандек туюлади, у худди фақат гапни қизитиб туриш, бутунлай жимиб қолмаслик учун гапга аралашиб турибди, у гапиришга нисбатан кўпроқ тинглайди, аста-секин бу майин, жарангдор овознинг сеҳрига берила боради, бола кўтарган Биби Марям сиёҳли афсонавий фариштадек аёлнинг гўзаллигидан завқ олади.

«— Кўп нарса билар экансиз,— дейди Лутфия кесатиб.

— Бўлмаса-чи,— жавоб беради Абдураҳмон...

Кўп нарса билганидан шарманда бўлиб ўтирибди. Кўп нарса билганидан хотини, уч боласини ташлаб қаёққадир бутунлай йўқ бўлиб кетгани кетяпти...»

Бу жавобдан аниқ кўриниб турибдики, Абдураҳмон ҳамроҳининг охириги сўзларини эшитгани ҳамано инсоннинг кадр-қимматини тушуниш, ҳаётни ҳис этиш туйғусини англаш юзасидан ўзи билан ўзи ўртасида ҳикоянинг биринчи сатрларидан бошланган ички монологини давом эттиради:

«— У киши мени ҳаётга қайтарганлар»,— дейди у профессор Лутфиянинг отаси эканлигини эшитгани ҳамон. «Мени ҳаётга қайтарди,— ўйларди у,— лекин нима учун? Мана бу шармандалик учунми?».

Қаҳрамоннинг ўзи билан олиб бораётган бу ички мунозараси ҳали унинг ҳаётдан умидини узмаганлигини кўрсатади.

Худди шу муаллифнинг «Кечки троллейбус» ҳикоясида романтик, кўтаринки муҳаббат ҳақида ҳикоя қилинади. Киноновелла деб аталган бу ҳикоядаги ниятнинг ўзи диққатга сазовор. Охирги троллейбусда кетаётган ҳикоя қаҳрамонининг онгида ўз севган аёли билан учрашиш туфайли пайдо бўлган айрим манзаралар кинофильм кадрларидек бирин-кетин ўтади. Унинг муҳаббати шу қадар кўп қиррали, шу қадар кўҳли, вужудини шу қадар чуқур қамраб олганки, мана ҳозир ҳам нима сабабдан уни суйган ёри ташлаб кетганлигини дурустроқ англаёлмай гаранг, ниҳоят энди, бир неча йил ўтгач унга тунги троллейбусда қўлида боласи билан дуч келиб турибди. У бошқа одамнинг хотини бўлган. Ҳикоя қаҳрамони Аваз бўлса, ҳамон ўша-ўша Авазлигича қолди, у ҳали ҳам худди ўшандай романтик.

Ҳикоянавис ўз қаҳрамонларидан бирини улуғлаб, иккинчисини ерга урмайди. Ҳаётда бир-бирига ўхшамаган, хулқ атворда ва бахтни тушунишда бир-бирига тамомила зид бўлган икки киши учрашади.

Бирининг ўз олдига катта мақсадлар қўймаслиги иккинчисининг олижаноб ҳис-туйғулари ва тушунчалари билан тўқнашади. Улардан ҳеч бирига автор ҳеч нарсани таъна қилмайди.

Бу асарларда воқеалар тасвирида ҳаётнинг мураккаблиги ва инсоннинг ҳис-туйғулари, унинг интилишлари, орзу-умидлари, бахт ҳақидаги тасаввурлари аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалаб берилган. Ҳозирги ҳикоялардаги бадий изланишлар турли шаклларда намоён бўлгани ҳолда, тобора чуқурлашиб бормоқда. Бу изланишлар миллий анъаналар таъсири остида, уларнинг ривожлантирилиши ва такомиллаштирилиши, ўзгартирилиши ва янги-ланиши туфайли ҳам юз бермоқда.

Бор мураккаблиги ва ўзгарувчанлигида олинган шахсий ҳаёт, муҳаббат, жумладан, Саид Аҳмадда табиатга яқинликни, унинг кўҳналигини ҳис этиш билан бирикиб кетгандек бўлади. Шукур Холмирзаевнинг ҳикояларида асардан асарга ўтган сари ҳикоя қилиш усулининг оҳанги борган сари майинлаша ва вазминлаша боради, шахсий ва маиший эҳтиёжларнинг мувофиқлашишини тадқиқ этиш ва ижтимоий ишлаб чиқариш манфаатлари билан уйғунлашади. Биз бугунги кундаги ҳикоянавислар ўз ижодларида ҳикоя қилишнинг худди шу шаклларида фойдаланадилар, демоқчи эмасмиз, аммо улар миллий ҳикоячиликда ўзларигача амалга оширилаётган бадий изланишлар билан ҳисоблашмасликлари асло мумкин эмас. Уларнинг асарлари гоят ранг-баранг, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам битта ҳаётий ва маиший асосга эга. Ўзбек ҳикоянавислари миллий адабиёт анъаналарини алоҳида садоқат билан давом этдирадилар, шу сабабли биз ўзбек ҳикояси ҳақидаги миллий бадий тасаввурларни кескин ўзгартириб юборадиган ҳикоянавислар пайдо бўлди, деб айта олмаймиз, албатта, аммо биз миллий ҳикоячилик анъаналарининг ривожиди-

и асосий диққат замондошимиз маънавий дунёсини идрок этишга қаратилишида намоеън бўлаётган бадий изланишлар жараёни ҳақида бемалол гапиришимиз мумкин.

Ўзбек ҳикоячилигида содир бўлаётган ўзгаришлар юзаки ҳодисалар эмас. Аксинча, шахснинг манфаати унинг ўзига, дунёга, табиатга муносабати, ишлаб чиқариш жараёнига эътиборидан асло устун эмаслигини таъкидлаш учун, даставвал, уларни асарнинг маъзидан излаб топиш ва тадқиқ этиш зарур бўлади. Кўпгина асарларда биз ижтимоий ва шахсий манфаатлар уйғунлигининг инъикосини кўрамиз. Аммо баъзан ишлаб чиқариш проблематикаси ўз ўрнини инсоний муносабатлар, ҳис-туйғулар тасвирига бўшатиб бериш ҳоллари ҳам кўзга ташланиб туради. Бу ҳам замонавий миллий ҳикоячиликнинг ўзига хос хусусиятларидан бирини ташкил этади.

Авторнинг юксак ахлоқий-гуманистик позицияси Машраб Бобоевнинг «Шаҳид» ҳикоясининг жарангдорлигини таъминлаган. Ундаги воқеалар содир бўлган вақт — бизнинг кунларимиз. Асарнинг бошидан охиригача давом этадиган тема — уруш. Саводсиз Тўлабой урушдан қайтгач, ўз қишлоғида тракторчи бўлиб ишлаб бошлайди. У ҳафта фаҳм, содда одам эди, шунинг учун уни баъзан кулги ҳам қилишарди. У эса гўл бўлганидан, индамай кета берар ва ҳеч кимдан гина қилмас эди. Биноийдек ишлаб, ўғил-қиз ўстиради, набирали ҳам бўлади, пенсия ёшига ҳам етади-ю тўсатдан ҳалок бўлади. У ўлмади, балки мина портлашидан ҳалок бўлди. У «Бир кун минанинг портлашидан мен тамом бўламан», — деб юрарди. Бутун умри бўйи трактор атрофида ўралишган одам учун бундай каромат эриш туюлади. Аммо бу одамнинг дилидагисини билиш насиб этмаган одамгагина бу ҳодиса ажиб туюлиши мумкин. Машраб Бобоев ўзбек ҳикоячилиги учун ғоят фойдаланарли ва айни пайтда ҳаёт ҳақиқати нуқтаи назаридан мутлақо инобатли бўлган психологик коллизияни тасвирлайди: деҳқоннинг онгида, унинг қалбида ўн йиллар мобайнида битта фожеа — инсонни ўтган урушдаги қонли қирғинларда ғоят кучли, тузатиб бўлмайдиган даражада жароҳатлаган, суяк суягигача зирқиратган фожеа гўлгула соларди. Улими олдида Тўлабой хотинига дейди: «Мен сенга ножўя гап гапирмаганман... Мен шу пайтгача мақтанмаганман, биласан. Ҳеч кимга. Энди сенга бир мақтаниб қўяй. Мен тўрт йил урушдим. Омон қолган бўлсам, умрим бор экан, бу менинг айбим эмас. Яхши урушдимми, ёмон урушдимми? — билмайман, ҳар ҳолда немиснинг кўпини қирдим. Орденларимни кўргансан. Биласан, ҳатто товуқ сўймайман. Бошқаларга сўйдирасан. Лекин жуда кўп одам ўлдирдим. Душман бўлса ҳам ахир, дунёга бошқа қайтиб келмайди. Лекин ўлдиришим керак эди... Не-не қирғинни кўрдим, не-не ўлимни кўрдим! Гўдакларни, хотинларни, чолларни!.. Ўзимизнинг аскар болаларни... тўрт йил... Шунча нарсани кўриб, ёрилиб кетмаганимга, тирик юрганамга ҳайронман. Мана шу тўрт йилда кўрганларим бит-

та мина бўлиб юрагимда турувди. Уша ҳозир портлайди... Болаларга айт, ёмон бўлишмасин...»

Мина портлади... Лекин бу мина ўзидан ўзи портламади. Уни колхоз ҳисобчиси Холлибойнинг бемаъни ва жирканч гаплари портлатди:

«Пул кам ёзилибдими, демак ишламагансиз! Аканг фронтовик деб юргансиз-да, кўкрагингизга уриб, ёлғон-яшиқни тўқиб! Қим билади ўзи нима қилганингизни, балки уруш тамом бўлгунча ҳар қавакда пусиб ётгандирсиз! Урушдан одам шунақа соппа-соғ қайтиб келармиди».

Тўлабойга у худди шундай деди. Тўлабой уйига етди-ю, жони узилди. Йўқ, ҳалок бўлди — унинг юрагидаги мина ёрилди.

Яна кўз ўнгимизда рамзий ҳикоя, биз ўқувчилардан ҳар биримизнинг шахс сифатида ўз инсонийлигимизни, бу дунёда даврлар ва инсонлар орасидаги алоқанинг бузилмаслигини қай даражада ҳис қила олишимиз ҳақида ўйлаб кўришни талаб қиладиган замонавий, ўзига хос миллий тусдаги рамз гавдаланади.

М. Бобоевнинг ҳикояси ахлоқий масалаларга ҳақиқий аналитик ёндашиши билан диққатга сазовордир. Аслини олганда, аналитизмнинг ўзбек ҳикоячилигида аста-секин илдиз отаётганлиги қувончли ҳодисадир. Ҳозирги кунда ўзбек прозаси замонавийликни чуқур идрок этмоқда. Унинг энг яхши асарларида ахлоқийлик имкониятлари кенгайтирилмоқда. Бундай хайрли белгиларнинг кўпайишини ёзувчиларимиз халқ ҳаётидаги миллий хусусиятларни чуқур англаганликлари билан изоҳлаймиз.

Худди шу ҳолат Саъдулла Сиёевнинг ижодий муваффақиятлари самараси бўлган «Қизлар» ҳикоясига тўхталишга даъват этади. Воқеабандлик нуқтаи назаридан бу асарда бирор муҳим нарса содир бўлмайди.

«Зухра хола дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрнидан қўзғалди... Борардингиз-да! — деди келини куюниб, — намунча шошмасангиз?.. Ойда-йилда бир кепсиз-у, ўғлингизни кўрмай кетаверасизми?»

— Борай энди, болам. Мана, кўрдим. Тинч экансизлар. Тинч бўлинглар, илоҳим.

— Илҳомжон акамлар ишдан келсалар, ўзлари обориб қўярдилар, — ҳамон жавварди Озодахон.

Кампир хўшлашиб, калишини кийди. Келин қўярда-қўймай бир пакет қанд-курс тугиб берди. Қўчагача кузатиб чиқди-ю, «шундоқ келиб туринг тез-тез», — деб қайнанасининг юзларидан чўлп-чўлп ўпди».

Келинни кўргандан сўнг кампир уйига равона бўлди, трамвайлар тиқилинчлигидан соя-салқин хиёбоннинг скамейкасида ҳордиғини ёзмоқчи бўлди. Сояда, шабада ва фавворалардан тизилиб отилаётган сувларнинг дилхуш товуши оғушида унинг кўз ўнгида ўтмиши гавдалана бошлади:

«...Бир вақтлар бу ерларни Пиёнбозор дейишарди. Паст тонда қосиблар маҳалласи эди. Тақачилар бомдоддан хуфтонгача тарақа-туруқ қилиб ётарди. Манави чиройли уй ўрнида Тўп-

роққўргон бўларди. Саллот туради дегувчиди раҳматлик отаси. У пайтлар Зухра ота-онасининг бағрида эди. Дадаси ўрта ҳол деҳқон, олти ой ёз экиб-тикиб топганини бозорга обтушарди. Бир кун Зухраниям ола келган. Опасининг эски паранжисини ёпиниб, бир отлиқ қўқон аравада келишган. Ун бир-ўн икки ёшларда эди ўшанда. Отаси билан мева-чева сотиб қалами кўйлак, бўз олиб қайтишган. Кечагидек эсида.

Ҳикояда тилга олинаётган воқеалар муайян сюжетга мустаҳкам бирлаштирилмаган. Қария, бутун ҳаёти ўтмишга айланиб қолган аёл хотираларга фарқ бўлиб кетган. Бозорларда қаландарлар қичқириб айтиб юрадиган қофияли мисралар ёдига келди:

Уйингда қанча жонсан,
Бир-бирингга меҳмонсан
Ҳақ дўст, ё олло!

«Чумчуқ шоҳчага қўнгани» каби қизлар ҳам скамейкага чўкишди — роса вақиллашди: гапирилмаган гап қолмади-ю арзигулик ҳеч нарса ҳам йўқ: Ленинграддан келган откриткалар, қайлиғи, унинг хати... Қайлиғининг оти Камол, шайдо Камол... Қизлар яна алланималар ҳақидадир гаплашишди, аммо уларнинг овози Зухранинг қулоғига кирмасди.

«— Камол! Буниси қизиқ бўлди-ку!»

Унинг ҳам ўз Камоли бор эди. Якка туп чинор бўларди, ёнидан дарё оқиб ўтарди. Камол уларнинг боғига етганда девордан мўраларди.

Кампир ўз қишлоқларидаги саводсизлик курсининг ўқитувчиси Камол қандай қилиб унинг эрига айланганлигини хотирларди.

«Бир кун Камол Зухрани кўрай деб, кечаси боғ оралаб ичкари ҳовлига ўтибди... Девордан мўралаб турган экан, уйдан паранжи ёпинган бир одам чиқиб, заифона юриш қилиб ариқ бўйига келаверибди. Камол уни Зухра бўлса керак деб ўйлабди-да, ортидан аста келиб маҳкам қучоқлабди. Паранжили киши «Вой-дод!» деб юборибди. Қараса, бўлғуси қайнатаси экан».

Отанинг тоби қочиб қолди. Домла қақришди, у қандайдир дуоларни ўқиди, инс-жинсларни қувди. Ҳеч қандай нафи тегмади.

Шунда Камол рус врачини бошлаб келди, у бир талай дориларни қолдирди ва дард бир неча кундан кейин ўтиб кетади деб уни ишонтирди.

Дарҳақиқат, беш кундан кейиноқ бемор тетикланди ва хотинидан:

— Докторни ким олиб келди ўзи?— деб сўраб қолди.

— Ким бўларди, Камолиддин-да, дадаси...

...Мени бир ўлимдан олиб қолди: агар хўп деса қизимни берардим».

Камол Зухрани етти ёшлик ўғли билан қолдириб, аппендицитдан ўлиб кетди. Уша ўғли аллақачон инженер бўлган. Катта уйлар куради. Афсуски, Зухра ўғлиникида тура олмайди. Қвартираси жуда юқори қаватда. Унинг кичкинагина ҳовлиси ва ундаги

гулларга нима етсин. Балки ёшларга кўп қаватли уйлар ёқар. Кўмирга қўлинг қора бўлмайти, иссиқ сув ҳам доимо муҳайё. Аммо Зухрага ҳовлисига сув сепиш, уни супириш ёқади. Қамолнинг даврида ҳам у худди шундай эди. Энди бўлса унинг ёши ҳам бир ерга бориб қолган. Гулларига ва мана шу супургисига ўрганиб кетган.

Қизлар янги мода бўлган кўйлақлар ҳақида гаплашишди. Зухра қўешга қаради: у ботай-ботай деб турибди. Кампир эри-нибгина ўрнидан турди ва тугунчасини олди.

С. Сиёев ҳикоясидаги воқеаларнинг мана шундай қисқа баёнини бериш билан биз ҳикоядаги сиртдан қараганда, бир-бирига асло боғланмагандек туюладиган бу воқеалар оламининг аслида қандайдир сезилмас иплар воситасида бир-бири билан чамбарчас боғланганлигини ва улар орқали ҳаётнинг яхлит манзараси намоен бўлаётганлигини пайқаб оламиз. Бу кечмиш ва ҳозир давом этаётган ҳаётдир. Гўё ўз мақсадини англамай силжиётган, аслида истиқбол сари илдам илгарилаётган ҳаёт! Қаёққа? Тўзонга ботган Пиёнбозордан мана шу салқин, сўлим хиёбонга! Қора қозонни бир амаллаб қайнатиш гами билан яшаган омий деҳқондан — мана шу беғам маҳмадона қизлар томон!

Биз ҳикоядаги мана шу равон оқаётган бадий жисмнинг комига қанчалик кучли тортилганимиз сари халқ, миллат тарихининг мазмунини шунча кучли ҳис эта бошлаймиз. Доимо ҳаракатда ўзгариб, ривожланиб турадиган тарихни, жоҳил ва шафқатсиз бойлар, очликдан, силласи қуриган деҳқонларнинг қиёфасини, ўлаётган камбағал болаларини, маиший бузуқ муллаларни, колониал аппаратнинг разил амалдорларини ёрқин тасаввур қила бошлаймиз. Тарих ўзининг анъанавий либосини ташлаб, қари кампирнинг узук-юлуқ хотиралари орасидан мўралайти, улар воситасида кечмишнинг аниқ тамғалари акс этган тарих гавдаланади. Шу билан бирга ўзининг бўлажак куёвини инс-жинс деб ўйлаган омий деҳқоннинг даҳшатида қоронғиликда ўтган умр, яқиндагина кечган ҳаётнинг ёввойилиги аниқ намоен бўлади. Бу ўтмиш ҳақида ғаройиб эртакми? Асло! Бунда ажабланарли ҳеч нарса йўқ. Булар аслида комик ҳодисалардир.

С. Сиёевнинг ҳикояси шу сабабдан миллий, инсонийки, унда тарих билан бир қаторда битта, алоҳида инсоний тақдир мавжуд.

Зухра хола ҳаётда нимага эга бўлди? Унинг эри аллақачон оламдан ўтган, ўгли билан келинининг рўзгори бошқа, ўзининг кўзига ўлим кўриниб қолган. Бироқ унинг ўз ҳовлиси бор, севган гуллари ҳам. Эҳтимол, скамейкадан кўтарилар экан, Зухра хола мана шуларни сезгандир.

«Қизлар» ҳикояси ўзбек прозасида аста-секин материал танлашда кундалик ҳаётдаги оддий ҳодисаларнинг теран поэтикасини намойиш қилишга, халқ ҳаётининг миллий, фалсафий мундарижасини англашга мойил бўлган янги бадий савия қарор топаётганлигидан дарак беради.

Ҳафиз Абдусаматов

ИЗЛАНИШЛАР САМАРАЛИ БУЛСА..

Санъатимиз тарихига назар ташласак, театр ва драматургия ҳамиша партия Марказий Комитетининг диққат марказида турганлигига тўла ишонч ҳосил қиламиз. Бу оталарча ғамхўрликка қандай жавоб бераймиз? Драматургияда ўсиш йўқ ёки улар охириги вақтларда турғунликка учраб қолди деб айтсак, ҳақиқатга хилоф қилган бўлардик.

Қисқа давр ичида театрларимиз ва драматургиямиз улкан муваффақиятларни қўлга киритганлиги ҳаммага аён. Санъатимиз мамлакатга машҳур бўлганлиги, чет мамлакатларга ҳам танилганлиги, совет даврида профессионал драматургия яратилганлиги ва ривож топганлиги ҳаммамизни хурсанд қилади. Шу билан бирга нуқсонлар ва ижодий муваффақиятсизликлар ҳам содир бўладики, булар умумий ишимизга халақит бермаслиги мумкин эмас. Агарда йўл қўйилган жиддий нуқсонларни ўз вақтида бартараф қилганимизда, турли тўсиқларга чек қўйганимизда, бу ютуқларимиз янада кўпроқ, унумлироқ, самаралироқ бўлар эди.

Драматургия ҳаётдан, поэзия, айниқса прозадан орқада қолишининг боиси ҳам шунда. Аччиқ ҳақиқатни айтишимиз керакки, охириги вақтда маданий ҳаётимизда катта воқеа бўладиган, халқнинг оғзига тушадиган, мамлакат бўйлаб парвоз қила оладиган пьесалар яратилмади.

Тўғри, сон жиҳатидан кўп пьесаларга эгамиз. Лекин сифатчи? Уларда янгиликлар ва ижодий изланишлар, услуб ҳамда жанр хилма-хиллиги қандай содир бўлмоқда? Ҳозирги замоннинг юксак талаблари билан уларга ёндашсак, бу асарларнинг кўплари арзигулик асарлар эмаслиги маълум бўлади-қолади.

Биз кўп мунозараларга сабаб бўлган, турли хил фикрлар айтилган тўрт пьеса хусусида ўз муносабатларимизни билдириб, улардаги жанр хусусиятлари ва ғоявий-бадний изланишлар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Биз бу ерда Улмас Умарбековнинг «Аризасига кўра», Исфандиёрнинг «Ишонмасанг ўламан», Ш. Бошбековнинг «Тиконсиз типратиконлар», С. Злотниковнинг «Фаввора олдидаги сахналар» асарларини назарда тутамиз. Бу пьесаларга тўхталишимизнинг боиси улар янги асарлар бўлганлигидагина эмас, балки жанрнинг ранг-баранг кўринишларига эга эканликларида, қаҳрамонлар характерининг ҳар хиллигида, ўзгача масалаларни қўйганлигидадир. Юқоридаги пьесаларни Ҳамза номидаги академик театр, Муқимий номидаги театр, «Ёш

гвардия» театри ва ёшларнинг экспериментал театр студияси сахналаштирган. Энг муҳими, бу пьесалар ҳозирги кундаги драматургия ва театр санъатининг савиясини белгилаш, уларнинг ютуқ ва камчиликларини аниқлашга маълум даражада ёрдам беради.

Улмас Умарбековнинг «Аризасига кўра» пьесаси ҳақида М. Қодиров, Б. Гуломов, Б. Имомов, Х. Собиров ҳар хил, бир-бирига зид фикрлар изҳор этишди. Бундай бўлиши табиий. Бу асар кейинги вақтда яратилган жиддий пьесалардан бири, муаллиф ижодидаги янги бир ижодий босқич. Ҳақиқатан ҳам, драмада қўйилган масала барчанинг диққатини ўзига қаратиб, томошабинлар қалбини ларзага солади. Унда гап катта лавозимдан воз кечиб, кичик ишга ўта олиш истеъдодига эга бўлиб, инсоннинг қадрига етиш, асабни бузмаслик устида кетади. Бу проблема айниқса ҳозирги вақтда бутун кўлами ва моҳияти билан кун тартибида турган, ҳаётимизда муҳим аҳамият касб этган масаладир.

Мардлик турлича бўлади. Уруш майдонларида қаҳрамонларча жанг қилганлар ҳам, пўлат эритаётганлар ҳам, БАМда жонбозлик билан меҳнат қилаётганлар ҳам, пахта далаларида кечаю кундуз ишлаётганлар ҳам, космосга парвоз қилганлар ҳам мардлар қаторига қиради. Шу билан бирга кексайиб қолиб, меҳнат қобилиятини йўқота бошлаган кишилар ўзларининг нуқсонларини сезиб, ўз эҳтиёжлари билан раҳбарлик лавозимларидан кетишларини ҳам мардлик дейишга ҳақлимиз. Бу нарса шунинг учун ҳам мардликки, бундан жамиятнинг ривожланиши янада тезлашади, ундан ташқари янги, тезкорлик билан ўсиб келаётган ёшларга йўл очилади.

Лекин ҳамма ҳам шундай қила олмайди. Пьеса қаҳрамони Зухра айтганидек, «Ишни эпломаса ҳам, амалига тиш-тирноғи билан ёпишиб олганлар йўқ эмас». Амалпарастларнинг эс-ҳуши амалини сақлаб қолишдагина бўлиб қолади. Уларнинг юришида ҳам, туришида ҳам, тушларида ҳам амал кўз олдиларидан ўта беради.

Халқ манфаатини, давлат манфаатини, фойдали ишни астойдил ўйлаш шухратпарастларнинг хаёлларига ҳам келмайди. Улар учун сув ҳам, ҳаво ҳам — амал. Амал учун жонларини фидо қилишга тайёр. Бундай раҳбар шахсларга қарши турган, улардан бутунлай фарқ қиладиган раҳбарнинг образини яратишни Улмас Умарбеков ўзининг ижодий нияти қилиб олиши таҳсинга сазовордир. Ўзбек драматургиясида бу масала янгилек эди. Муаллиф бу янгилекни умумлаштириб, типиклаштириб кўрсатиш учун янги шакл ва услубдан фойдаланади, воқеани охиридан бошлаб, кейинчалик ўтган ишларга экскурс қилиш приёмини қўллайди. Яқундан тугунга ўтиш жараёни ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади ва конфликтнинг аста-секин кескин тус олишида алоҳида аҳамият касб этади. Пьесада область партия комитетининг биринчи секретари Раҳимовнинг бош қаҳрамон Ботировга айтган гапи жуда характерли: «Қани энди ҳамма сенга ўхшаса!.. Шулар сени

эшитганда эди...» Бу сўзларда катта маъно бор. Муаллиф бу фикрни асарнинг заминига қўйишга, унинг ўзига хос мазмунини аниқлашга ҳаракат қилган.

У. Умарбековнинг пок, соф виждонли, ўз вазифасига ўта масъулият билан қарайдиган металл — конструкция заводлари бирлашмасининг бош директори Қудрат Ботировнинг намуна бўладиган образини яратиб, ҳар бир кишининг ўз фаолиятига танқидий қарай олиш хусусиятини тарбиялашга, ўзига нисбатан масъулиятни оширишга уриниш нияти ҳар қандай ижобий баҳога лойиқ.

Хўш, драматург бу олижаноб ижодий ниятини пьесасида қандай амалга ошира олди? Бизнинг назаримизда, муаллиф мақсадини етарли чуқур ифодалай олмаганга ўхшайди. Бунга ишониш учун бош қаҳрамон Ботировнинг фаолияти билан танишайлик. Ботировнинг бирдан-бир эзгу орзуси — директорликни ташлаб, кичик бир ишга ўтиб олиш. Хўш, унинг бу орзусини амалга ошириш учун реал замин тўла равишда асосланганми? Бизнингча, замин етарли эмас. Нима учун?

Маълумки, асарнинг мазмунига қараб ҳукм қилсак, Ботиров жуда яхши инсон, ажойиб ташкилотчи, ғоят ғамхўр ва меҳрибон раҳбар, сезгир, ўткир зеҳнли шахс. Ботиров ўз бурчига жуда катта масъулият билан қарайди, ҳар бир ишга жон-жаҳди билан киришадиган заҳматкаш. У улкан ҳаётий йўлни босиб ўтган — оддий ишчидан катта бирлашманинг раҳбари бўлиб етишган. Ботиров 25 йиллик меҳнат фаолиятига эга бўлган, заводнинг ипидан-игнасигача сув қилиб ичиб юборган ғоят тажрибали ходим — раҳбар. Шу сабабдан ҳам у планни ошиғи билан бажариб, корхона ишини гуллашиб юборган. Меҳнат зафарлари у бошқарган бирлашманинг довуғини фақат республикадагина эмас, бутун мамлакатга таратиб юборади. Заводнинг ҳам, унинг раҳбарининг ҳам обрўи жуда баланд. Ботировнинг депутат бўлиб сайланиши ва область партия комитети аъзолигига сайланиши ҳам ўринли ва асосли эди. Ботиров ҳамма ишларни дўндириб қўйганлиги учун ҳам, унинг директорликдан кетиш ҳақидаги аризаси область партия комитетининг биринчи секретари Раҳимов учун кутилмаган ҳодиса эди. Унинг фикрини эшитайлик: «...ростини айт-чи, Қудрат, бу... аризани жаҳлинг чиққанда ёздингми ё мастликдами?» Яна гапини давом эттириб: «...қабулхонага ташлаб кетган аризанг ёш боланинг иши... Бюро аъзоларидан биронтаси ўқиб қолса, уят бўлади, сени енгилтакликда айблайди. Мана, аризанг. Сейфингнинг бир бурчагига ташлаб қўй. Яхшиси, йиртиб ташла. Сен ёзмадинг. Мен ўқимадим».

Бу қатъий фикрни, чиқарилган хулосани яқиндагина Ботировни таниган, кечагина область партия комитетининг биринчи секретари этиб тайинланган одам айтаётгани йўқ, балки Қудратовни жуда яхши биладиган, у билан бирга ўқиган, ўсган, урушда биргалашиб жанг қилган, ҳаммиша бирга бўлган, қилган ишларининг ҳаммасини синчковлик билан кузатган қадрдон дўстининг оғзидан

эшитяпмиз. Областнинг энг катта раҳбари Раҳимов Ботировнинг бўшашига қарши экан, демак, масала пишиб етмаганлигидан далолат беради. Характерлиси шундаки, пьесадаги биронта одамнинг хаёлига ҳам Ботиров ишдан кетиши лозим деган фикр келмаган, келиши ҳам мумкин эмас эди. Завод коллективининг муносабатини кўрайлик. «Бутун коллектив, ҳаммамиз сиз билан ишлаётганимиздан хурсандмиз». Заводда раҳбардан норозиликнинг аломати ҳам сезилмайди, аксинча, ундан ҳамма миннатдор.

Отанинг бундай зудлик билан чиқарган қарори, ҳаттоки оила аъзоларига ҳам эриш туюлади. Янгилликни эшитган қизи Зумрад ҳанг-манг бўлиб қолади. 35 йил бир ёстиққа бош қўйган олима Зухрага ҳам бундай хатти-ҳаракат барвақтроқ юз бергандай сезилади. Унинг «Қудрат ака... айтинг... шошилмадингизми?— деб сўраши ҳам бежиз эмас.

Ўз эрининг характерини яхши билган, Зухра Қудратнинг ишдан бўшашига шошилганлигига имо қилиши ҳам қаҳрамон меҳнат фаолиятини ҳал қилишда етарли замин ҳозирланмаганлигидан далолат беради! Шу сабабдан ҳам Ботировнинг директорликдан кетишини «кечиктириш жиноят эди» деб баҳолаши томошабинларга ғайритабиийдай эшитилади.

Пьесада фақат бир киши — у ҳам бўлса Ботировнинг ўзигина ишдан кетишга қатъий қарор қилади. Хўш, бу савдо унинг бошига қачон тушди ва нима учун тушди?

Муаллифнинг уқтиришича, Ботиров кўп ўйлагач, кетишга қарор қилган экан. Бунга сабаб қилиб асосан битта далил кўрсатилади. У ҳам бўлса Ботировнинг ривожланиб кетган илм-фандан орқада қолиши эмиш. Буни у заводдан чиқадиган соф спирт 92—93 даражада эмас, балки 96 даражада бўлишига аҳамият бермасликда деб билади. Лекин ўзининг эътироф этишича, — «бу жиддий гап эмас». Хўш, ундай бўлса, жиддийси нимада? Бу саволга Ботиров шундай жавоб беради: «...мен раҳбарни шахматчига қиёс қиламан. Яхши шахматчи етти-саккиз йўлни олдиндан кўради. Мен нари борса уч йўлни кўраяпман. Содда қилиб айтганда эртадан нарини билмай қолаяпман».

Хўш, унинг бу фаолияти бугунги ишимизга халақит бераяптими ёки олдинга кетишимизга тўсиқлик қилаяптими? Бунга драматург бош қаҳрамон тилидан жавоб беради: «Осмонда булутлар пайдо бўлди. Аммо ҳозирча улар ўтлаб юрган подага ўхшайди. Хавфи йўқ». Демак, ўша булутларнинг ҳозирча хавфи бўлмаса, яъни Ботировнинг раҳбарлиги бугунги кунда талабга жавоб беради, у эртанги кунни кўра олса, бугундан бошлаб унинг тақдирини ҳал қилиб қўйиш — мантиққа, ҳақиқатга мос тушармикан? Бундан ташқари, Ботиров асарда шундай талқин қилинадикки, киши унинг ҳаётдан, илмдан орқада қолишига ишонмайди. У зийрак, талабчан, ишнинг кўзини билиб бошқарган-ку! Шу сабабдан ҳам у жамиятдаги ўзгаришлар билан бирга қадам ташлай олишига ишонч ҳосил қила оламиз. Машҳур профессор Ботировнинг ўғли Шуҳратга бундай дейди: «Отангиз, илмий даражаси бўлмаса

ҳам, ўз соҳасининг академиги эди. Йилнинг охирида уни фахрий академик қилиб сайламоқчи эдик». Хўш, бундай экан, академикликка лойиқ одамни ҳаётдан орқада қолаётми ёки эртанги илдан қолиб кетади деб, директорлик лавозимидан четлатиш тўғри бўлармикин?

Ботировнинг тақдирини тўғри ҳал қилишда Раҳимов фаолиятининг роли катта бўлиши керак эди. Агар Раҳимовдаги ўзгаришлар ҳақиқатан ҳам асосли заминга қурилганда эди, юқорида кўрсатилган нуқсонларга маълум даражада чек қўйилган бўларди.

Афсуски, Раҳимов қароридан изчиллик, мантиқан қатъийлик, ишонарли ўзгаришлар содир бўлмайди. Ботировнинг бўшашига кескин қарши чиққан Раҳимов тездан ўз фикридан қайтади, дўстнинг илтимосини қондиришга рози бўлиб қолади. Ҳа, ҳаётда бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга зудлик билан ўтиш ҳодисалари учраб туради. Аммо бунга фикрни бутунлай ўзгартириб юборадиган ишончли далил, асосли фактлар бўлиши лозим. Очиғини айтишимиз керакки, «Аризасига кўра» асарида қаҳрамон онгини ўзгартириб юборадиган омиллар келтирилмаган, шу сабабдан ҳам Раҳимовнинг Ботиров илтимоси масаласида тездан ўзгариб қолишига китобхон унча ишонгиси келмайди.

Лекин муаллиф Ботиров ишдан бўшагандан кейинги вазиятни анча жонли, қизиқарли берган. Бу вазиятда характерлар моҳияти, қаҳрамонлар ички олами, асл ниятлари усталик билан, характерли эпизодлар орқали очиб берилади. Минг афсуски, ҳаётимизда инсонларнинг ҳақиқий инсонлигини эъзозламасдан фақат мансабини ҳурмат қиладиган, ўзларининг шахсий манфаатларидан келиб чиқиб, фойдаси тегиши мумкин бўлган кишиларгагина алоҳида муносабатда бўлган, катта хизмат қилган лекин амали бўлмаган қадрли шахсларни менсимайдиган кимсалар топилади. Улар учун бирдан-бир ҳурмат ўлчови, обрў мезони — амал. Улар ўзларидан катта амалдорларнинг оёғини ўпишга тайёр бўлган, мансабга эга бўлмаган одамларни эса оёғининг учида кўрсатадиган махлуқлардир. Шундай кимсалардан баъзилари «Аризасига кўра» пьесасига олиб кирилган.

Драматург ўз асарида икки вазиятни бошидан кечирган, икки хил — бир-бирига зид муомалани кўрган инсоннинг образини яратди. Катта бирлашмани бошқариб турган Ботировнинг ҳурматиззати зўр. Барча унга нисбатан улкан муҳаббат билан муносабатда бўлади. Ҳаттоки унинг фарзандлари билан бўлган мулоқатлари ҳам ўзгача. Қизи Зумрадга кўнгил қўйган, у билан турмуш қуришни бахт деб юрган Элёр, ўғли Шухратни қўллаб-қувватлаб аспирантурага олиб кирган, ёрдам қўлини чўзиб турганлар, бир оиладай бўлиб ўзларини жуда яқин олган қудалар-у дўстлар оз дейсизми?

Ботиров амалда турганда ишлар силлиқ кетади, ниятлар кўнгилдагидай бўлиб, чиройли амалга ошади. У мансабсиз қолгандани! Вазият тубдан ўзгаради. Пучи пучга, тўқи тўққа ажралади. Ботиров билан суҳбатлашишни орзу қилган баъзилар, ундан юз

Ўгирадилар, куёви қизидан воз кечади, ўгли катта ёрдамдан маҳрум бўлиб қолгандай бўлади. Драматург ўз қаҳрамонларини кескин ҳолатларда кўрсатади, турли ситуациялар билан тўқнаштиради, уларни ҳар хил воқеа-ҳодисаларга дуч қилади.

Булардан энг кескини ва ўткири — Ботировнинг ишдан бўшаб сабаблари устида кетади. Унинг амалдан кетиши ҳаммани қизиқтирарди. Бирдан алғов-далғов гаплар кўтарилади, турли фикрлар изҳор этилади. Ҳар ким Ботиров масаласини ўзича талқин қилади. Унда бирор айб, хато бўлса керак, деган гаплар кўпаяди. Чунки, биринчидан, Ботиров яхши ишлаган раҳбар. Бундан ташқари, унинг тоғдай суюнчиғи обком секретари, дўсти бор, бу нарса ҳаммага аён эди. Шундай бўлгандан кейин бирдан Ботировнинг ўз мансабидан бўшаб қолиши кишиларни таажжубга солади, албатта. Шу сабабдан ҳам туб ҳақиқатни кўпчилик тушунмайди, аризасига қараб бўшатил — бир баҳона, уни сақлаб қолиш учун ўйлаб топилган, деб қабул қилишади. Бу ҳол Ботировнинг бошига кетма-кет кулфатлар олиб келади, уни азоб гирдобига бошлаб киради. Айниқса пушти камаридан бўлган фарзандининг таъналари унинг эт-этидан, қалбининг чуқур қатламларидан ўқ бўлиб ўтиб кетади.

Урушнинг оғир машаққатларига, ҳаётнинг ҳамма азобларига бардош берган Ботиров ўглининг дашномларига бардош бера олмади, ҳа чидаш ҳам мумкин эмас. Бутун умрини, қалб қўрини фарзандларига сарф қилиб, бир бўлак гўштни кўз қорачиғидай асраб, бутун балолардан ҳимоя қилиб вояга етказса-ю, у отанинг ҳақ қилмишига ишонмаса, уни ҳақорат қилиш йўлига ўтса. Бунга чидаб бўладими, ахир! Ҳа, Ботировни ажалидан бурун ҳаётдан юлиб олган фарзандининг бебошлиғи, атрофдаги одамларнинг унинг мърдлик ишини тўғри тушуна олмаслиғи, инсонга қараб эмас, амалга қараб муносабатда бўлишидир. Бу ғоя асар маъзига сингдириб юборилган.

Унинг куйиб-пишиб қуйидаги қарорга келиши ҳам бежиз эмас: «Бунчалик бўлади, деб ўйламаган эдим. Меҳмонларинг ҳам келмади... Ўзи ишдан бўшаган одамга шундай қарашса, ишдан олинган одамнинг аҳволи вой экан-ку!»

Пьесанинг ижобий томонларидан яна бири шундаки, унда инсонни қадрлаш, уни авайлаш, бекордан-бекорга ранжитмаслик, дилига озор бермаслик ғояси олдинга сурилади, шунга тўла амал қилишга чорланади. Асар инсоннинг соғлиғини эғовлайдиган, умрини қисқартирадиган барча нарсаларга, нопокликларга, адолатсизликка қарши кескин ўт очади. Бу нарса, айниқса софдил инсонга нотўғри муносабатда бўлган Бегона киши нисолида яққол ифодаланади. Бегона кишининг бирдан-бир мақсади — адолатли Ботировнинг асабини емириш, онласига ғам-ғусса олиб кириш, шу йўллар билан ҳалол қонуний иш учун ўч олишдан иборат. Муаллифнинг қаҳри ҳаётда учраб турадиган Бегона киши каби ўғриларга, Элёр каби севги билан эмас, мансабга қараб уйландиган тайинсиз кимсаларга, қудалар каби субутсиз, беқарор ки-

шиларга, Шухрат каби оталарининг обрўидан фойдаланиб, ўз диссертацияларини битириб олмоқчи бўлган сохта илмдорларга қаратилган. Чин инсонларнинг асабини кемирган, уларни ажалидан олдин ўлимга йўллаган юқоридаги кимсалардан ҳалол кишиларни ҳимоя қилишга чорлаш асарнинг ютуқларидан биридир. Драматург билан бирга ҳар биримиз бор овоз билан қуйидаги сўзларни айтгимиз келади: «Одамлар! Бир-бирингизнинг асабингизни бузманг!.. Иш топилади, пул топилади. Умр топилмайди. Мана шундагина бир-биримизни аяган, бир-биримизнинг қадримизга етган, шу билан бирга инсонларни бевақт ўлимдан сақлаб қолган бўламиз».

Пьесанинг ижобий томонлари тўғрисида гапирганда, унда тасвирланган самимий муҳаббатни, ҳавас қилса арзийдиган турмушни тилга олиб ўтиш ўринли бўларди. Биз бу ерда Ботиров билан Зуҳра ўртасидаги ошиқ-маъшуқликни кўзда тутяпмиз. 35 йил бир ёстиққа бош қўйган, вақт ўтган сари тобланиб борган, икки севишганларни бир жон ва бир танга айлантириб юборган катта, ғоят самимий муҳаббатни беришда драматургнинг маҳорати яққол намоён бўлганлигини таъкидламоқчимиз.

Шу сабабдан ҳам томошабин Ботиров билан Зуҳранинг турмушини кўриб, оиламиз мана шундай бўлиши керак деган қарорга келиши турган гап. Зуҳранинг севгига тўлиб-тошган улкан қалбини томошабинлар барча воқеалар давомида, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида яққол сезиб боради. У томошабинлар кўзи олдида юксак инсоний фазилатларга эга бўлган вафодор, садоқатли рафиқа, ақлли, эс-хушли, зийрак, меҳрибон дўст, ғамхўр она сифатида гавдаланади. Зуҳра асарнинг энг муваффақиятли чиққан образларидандир.

Улмас Умарбековнинг «Аризасига кўра» пьесасида баъзи масалалар тўғри ва ҳаққоний ёритилган, айрим образлар пухта чиққан. Характерли эпизодлар, яхши тузилган луқмалар учрайди. Лекин бош қаҳрамон Ботиров линиясига аниқлик киритилса, унинг тақдири мантиқан етарли асосланса, пьеса баркамолликка эришган бўларди.

У. Умарбековнинг асарида воқеалар драматик заминда тасвир этилган бўлса, Исфандиёр ўз асаридаги воқеаларни комик ситуациялар асосига қуради ва диққат-эътиборини ҳажвга қаратади.

Еш, қобилиятли драматург Исфандиёр комедия жанрида қалам тебрата бошлаши таҳсинга сазовор. Унинг шундай пьесаларидан бири «Ишонмасанг ўламан» асаридир.

«Ишонмасанг ўламан» асарида кулгили эпизодлар, қизиқарли моментлар, жонли чиққан образлар (Зокирнинг қариндоши, Платон Иванович, дафн бюросивинг ходими) мавжуд. Исфандиёрнинг кулгига мойиллиги комик асарлар, ҳажвий образлар яратиш қобилияти сезилиб турса ҳам, унинг тажрибасизлиги, драматургиянинг ўзига хос сирларини етарли эгаллаб олмаганлиги, бадий маҳоратнинг етишмаслиги, илҳом манбан бўлган ҳаётни чуқур ўрганмаслиги туфайли пьесада жиддий нуқсонларга йўл қўйилган.

Еш драматургга республика Маданият министрлигининг репертуар-редакцион коллегияси ҳам, театрийнги ижодий коллективи ҳам етарли ёрдам бермасдан пишиб етмаган, хом асарни сахнага чиқариб юборган.

Пьесанинг қони ва жони бўлган — кулгили конфликтнинг бошланиши ҳам, ривожини ҳам, ечимини ҳам ҳаёт тақозоси, реал воқеаларнинг тараққиёти билан ҳал этилмасдан, кўпроқ муаллифнинг ўз истағи билан, уни сунъий бошқариш йўли билан давом эттирилади ва ҳал қилинади.

Асар эр ва хотин Зокир ва Санобарнинг жанжали билан бошланади ва хотини уйни ташлаб кетиши билан улар ўртасидаги зиддиятни кучайтириш кўзда тутилади. Хўш, конфликтга олиб борадиган жанжалнинг замини ҳақиқий, ҳаётий кулгига асосланганми? Бу саволга салбий жавоб беришга мажбурмиз. Зокир ва Санобарнинг жанжалига сабаб — Зокир парқда Володянинг рафиқаси Люба билан учрашиб гаплашганигина холос. У ким билан суҳбатлашганини хотинидан яширади, лекин яширишга асосли сабаб ҳам йўқ. Бу ҳолат тушунтирилса олам гулистон. Жанжал тинчийди-қолади. Зокир Санобардан сир сақламаслиги лозим эди, чунки суҳбат яширишга ҳам арзимасди. Бундан ташқари, Зокир хотинини жуда севарди, шу туфайли ундан яшириниш қилишга виждони ҳам йўл қўймасди.

Арзимаган нарса туфайли Санобарнинг севган оиласини ташлаб кетишида ҳам мантиқ йўқ. Асослаш, ишонтириш, далилларнинг заифлиги бутун сюжет ривожиди, воқеалар давомида сезилиб туради. «Ўлган» эрининг тобути олдида Санобар хатоларини бўйнига олиб, унинг кўнглига озор берганлигидан афсусланади, агарда тирик бўлганда бундан кейин ҳеч қачон унинг дилини ранжитмаслигига ваъда беради, қасам ичгандай бўлади. Афсуски, эри «тирилган»дан кейин, у яна ўша машашани бошлайди, Зокирни таъқиқ остига олиб, парқда ким билан гаплашганини айтишни қатъий талаб қилиб, жанжални янгидан қўзғайди. Бундай сунъийлик, ҳаётнинг мураккаб томонларидан чекиниш, енгил-елпи кулги уйғотиш асарда қўйилган масаланинг, ифодаланган воқеа-ҳодисаларнинг, қаҳрамонлар фаолиятининг аҳамиятини йўққа чиқаришга олиб боради, томошабинларни ишонтирмай қўяди.

Ўқувчиларда кулги уйғотиш ниятида баъзан қизиқчиликка, майнавозчиликка ҳам ўтиб кетилади. Бундай ҳолатлар, айниқса, Зокир тобутдан «тирилиб» бош кўтарган вақтларда кўпроқ намоён бўлади.

Бу ерда воқеалар оқимидан, характерлар моҳиятидан келтирилиб чиқариладиган соф кулгини енгил-елпи, юзаки сунъий кулгидан фарқ қилишимиз лозим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси олиб бораётган жуда фойдали мунозарада қатнашаётган баъзи қаламкашларимиз соф комедияларнинг аҳамиятини, уларнинг социал-ахлоқий томонларини, энг муҳими, томошабинларнинг ижобий муносабати ва баҳосини назарга олмасдан, камситиш йўлларига ўтмоқдалар.

Инсонларни кулдириш амри маҳол. Томошабинларимиз қувноқ, пухта комедияларга муҳтож. Улар оғир, масъулиятли, ижодий, фойдали меҳнатдан сўнг дам олгиси, кулгиси, ҳордиқ чиқаргиси келади. Улар катта ижтимоий-сиёсий масалаларни кўтариб чиққан драмалар билан бирга, кулги билан суғорилган комедияларни саҳналаримизда кўришни истайдилар. Кишиларни кулдириш қийин бўлганидай, кулдирадиган асарлар ёзиш ҳам қийин. Шундай экан, бошқа жанрлар қаторида баркамол комедиялар ёзилиши учун барча имкониятларни яратишимиз, уларга ҳар томонлама ёрдам беришимиз, дурустроқ чиққан комедияларни эса қўллаб-қувватлашимиз лозим.

Шароф Бошбеков «Тиконсиз типратиконлар» асарида комик ситуациялардан ҳам, драматик моментлардан ҳам, трагик элементлардан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилган. Лекин уларни ўзининг асосий ижодий ниятига, асарининг ғоявий-бадиий мазмунига йўналтиришда оқсаб қолган.

Тўғри, Ш. Бошбеков ўспиринлар ўртасидаги дўстликни, ҳаётда ҳалол яшашни, ота-оналар ўзларининг меҳнатдаги фаолиятлари ва оиладаги хатти-ҳаракатлари билан болаларга ўрнатилган бўлишлари лозимлигини кўрсатади, айрим шахсларнинг қинғир ишларини қоралайди. Шу маънода асардаги Уткир, Учқун, айниқса Соли образи бир оз жонли чиққан. Лекин пьесада жиддий камчиликлар мавжуд. Ундаги энг асосий нуқсон — муаллиф позициясининг аниқ эмаслигида, воқеа ва шахсларга ҳозирги замон талабларидан келиб чиқиб ёндашмасликдадир.

Аниқ ғоявий позициянинг бўлмаслиги ғоясизлик кўринишларига, қисман бўлса-да, совет воқелигини бузиб кўрсатишга олиб келган. Пьеса қаҳрамонларининг ҳаммасида ҳам жиддий нуқсонлар бор. Бош қаҳрамон Уткир жиддий бирор сабабсиз Козим билан роса савалашади. Ёқалашини келиб кўриб қолган Соли эса Уткирни ҳимоя қилиб дабдурустдан жанжалга қўшилиб кетади. Мисриё бўлса ёқалашувда бир боланинг бир тутам сочини юлиб олади. Еш бола Учқун ҳам кураш майдонида Уткирларга хайр-хоҳлик қилади.

Бу мушглашиш натижасида тўртталаси чуқурга тушиб кетишади. Буларнинг асар бошланишигача кўрсатган «фаолият»лари шулардан иборат. Воқеа бошлангандан кейин ертўлада қаҳрамонлар билан бирин-кетин танишиб борамиз. Муаллиф Уткирни ҳаққўй, адолат учун интиладиган, бузуқчиликни жинидан ёмон кўрадиган шахс сифатида кўрсатмоқчи бўлади, унинг баъзи хусусиятларини очиб беришга ҳам муяссар бўлади. Лекин бундай типдаги ўспириннинг характерини очишда бир томонга тойиб кетади. қаҳрамондаги салбий хусусиятларни бўрттириб юборади. Оқибатда унинг ижобий қаҳрамонлигига шубҳа билан қарайсан киши. Унинг характерида дағаллик, шафқатсизлик, кўполлик, безорилик хусусиятлари мавжуд. Мана, ўзининг эътирофи: «Кучли, кескин, ҳатто бир оз шафқатсизроқ одамларни ёқтираман. Ушанақа одамларга ўхшагим келади. Эркак киши учун дағаллик —

хусндай гап». Узининг назарий фалсафасини амалда ҳам кўрса-тади. Унинг Козим билан муштлашиши, Соли ҳақ гапни айтгани учун, уни ўласи қилиб уриши, баллондан газни чиқариб, барча йўлдошларини ҳалок қилишга уринишлари каби қилмишлари билан танишган томошабинларда унга муҳаббат эмас, нафрат уйғона бошлайди.

Томошабинлар ҳақиқатни айтиб, ота-оналарнинг нопоклигини очиб, Уткирнинг калтакларини еган Солига хайрхоҳлик билдиради. Аммо унинг отасидан яшириб папирос чекишлари, механиклар билан бирга ўтириб ичишлари, инглиз тили ўқитувчиси билан кўпол муомала қилиб, ҳақоратлаши, мактабдан безиб, ёмон ўқиши, яхши ўқиганларни эса масхара қилиш даражасигача бориши томошабинларнинг ундан ихлосини қайтара бошлайди. «Мук тушиб китоб ўқиш билан узоққа бориб бўлмайди, билсанг, — дейди Соли. — Устига-устак кўз ишдан чиқади. Шу кетишинг бўлса, мактабни битириш кечасига кўзойнакда келасан». Солининг билим олиш ҳақидаги фалсафасини эшитган томошабинлар унинг қандай образ эканлигини ҳам тушуна олмай қоладилар.

Энди гапни учинчи қаҳрамон — Мисриёга олиб ўтайлик. Бу қиз ҳам жанжалда фаол қатнашган, кўпол, бир оз беандиша шахс. Успиринлар билан чуқурликка тушиб, ўтириши ҳам Мисриёнинг фазилатини кўрсатмайди, албатта. Оиласининг яхши ҳаёт кечириши (отаси олим) уни эркалатиб юборган, шўхроқ қилиб қўйган.

Спектаклдаги энг кичик қаҳрамон Учқундир. Бир қарасанг Учқун адолатпарвар, меҳрибон, бобосига садоқатли бўлиб кўринади, бошқа ўринларда эса кексаларни ҳақорат қилишдан ҳам тоймайди. У қорнинг тагида қолиб, ҳалок бўлган ота-оналарига қайғуриш, ачиниш ўрнига, уларнинг йўқлигидан мамнун ҳам бўлади. «Ота-онам йўқлиги... қандай яхши...» Унинг ота-оналари ўғри, муттаҳам, разил, бузуқ кишилар бўлмаган-ку, ахир?! Нега ёш болани бундай сўзлар билан қуроолантириш зарур бўлиб қолди экан? Бу сўзлар ҳаёт ҳақиқатига мос келмаслигидан қатъи назар, қаҳрамонни мантиқан характерлай олмайди-ку!

Хўш, юқоридаги мактаб талабаларининг ота-оналари кимлар? Бири — савдогар, бири — разил, бири — бузуқ, бири — ноинсоф, ароқхўр.

Гапни Мисриё тарбия кўрган оиладан бошлайлик. Бу оиланинг бекаси яхшиликка ёмонлик қилиб, Солининг отасини қаматириб юборган тўхматчи. Бу билан унинг «фаолияти» тугамайди. Унга тегажўғлиқ қилган безорига тегиб олади. Оила бошлиғичи? У бекасидан ҳам ўтиб кетади. У одоб, ахлоқ, софлик ҳақида лекциялар ўқийди, лекин уларнинг аксини рўёбга чиқаради. Бошқа оилаларнинг ширин турмушига чанг солади, уни вайрон қилади. Бу маҳлуқ Уткирнинг онасини йўлдан уриб, тузоғига илинтиради. Бунинг эвазига отасининг ихтиролари ва диссертациясига йўл очади, ҳаром ишга софдил одамни ҳам тортиб, уни маънавий

жиҳатдан майиб қилади. Илгари софдил бўлган Солининг дадаси ҳам қассоб бўлиб, савдогарчилик гирдобига кириб қолади, гўштларни қиммат сотиб, бойликка ҳирс қўяди.

Пьесада томошабинларни барча ота-оналар расво, деган хулосага олиб келишга уриниш — ҳақиқатга оёқ қўйиш, тасодифий ҳодисаларни умумлаштирма тарзида бериш — социалистик реализм принципига хиёнат қилиш демакдир. Бундай ота-оналардан ва бошқа балолардан ўзини муҳофаза қилиш учун тиконли пўстин бўлишини асар ғояси даъват этади. Асар йўналишига қараб ҳукм қилсак, у қаҳрамонларда тиконли пўстиннинг йўқлиги уларни кўп балоларга гирифторм қилди, деган хато фикрни туғдириб қўяди. Шу сабабдан ҳам бош қаҳрамон ҳозирги ҳаётни қоралаб, ундан воз кечишни тарғиб қилади. Чуқурликда ётган Уткир: *(Тепани кўрсатиб)* У ёқда нима бор? Нима қиламан, мен у ёқда?! Менинг... яшагим келмаяпти! Сираям!!! Сираям!!! Сираям!!! У ёқда ҳеч нарса йўқ! Бўм-бўш! Вакуум». Бундай хато қарашларга на муаллиф томонидан, на қаҳрамонлар томонидан зарба берилмайди.

Асарда — ота-оналаргина қораланиб қолмай, балки жамиятимиздаги бўлар-бўлмас нарсалар асоссиз равишда исботланмай, танқид остига олинади, оқибатда улар совет воқелигига туҳмат бўлиб тушади.

Бундай жиддий ғоявий хатоларнинг юз бериши драматургининг сиёсий-ғоявий билимининг заифлигидан далолат беради.

«Илҳом» клуби қошидаги экспериментал ёшлар театри кўрсатган «Фаввора олдидаги саҳналар» асари тўғрисида ҳам шундай фикрларни айтиш мумкин. Бу асар бизни кўп нарса ҳақида ўйлашга мажбур этди.

«Фаввора олдидаги саҳналар»да ҳаётдаги қусурлар, салбий ҳодисалар ҳаддан ташқари бўрттириб, ҳаттоки, умумлаштириб берилади. Оқибатда қора бўёқлар меъёридан кўпайиб кетиб, ёруғ нур, ҳаётбахш куч қоронғиликда, туман ичида қолиб кетади. Асардаги дярли барча қаҳрамонлар ҳаётдан безган, нолиган, қинғир йўлга тушиб кетиб, ўз фаолиятларининг моҳиятини ичкиликбозликда, безориликда, майший бузуқликда деб биладиган даражага бориб етганлар. Спектаклнинг бошидан-охиригача биз бир гуруҳ ёшлар ичиб маст бўлиб, тўполон қилиб юришларини, бир-бирини тепишларини кўрамыз. Уларнинг на аниқ бир ғоявий нияти, на бирор ижодий интилиши, тайинли, фойда келтирадиган касби-кори бор. Мавҳум, маслаксиз, ҳар қандай зарур хатти-ҳаракатдан маҳрум бўлган кимсалар асар қаҳрамонлари қилиб олинган. Бу қаҳрамонларнинг қилмишлари, асардаги воқеалар узоқ ўтмишда ёки 20-йилларда содир бўлмай, бизнинг ҳозирги воқелигимизда бўлиб ўтар эмиш. Тасодифий, камдан-кам учрайдиган жирканч ҳодисаларни, баъзи уйдирмаларни йиғиб, реал санъат тарзида тақдим этишга уриниш — чин ҳақиқатни бузиб кўрсатишга олиб келган. Бундай тасвир совет воқелиги, ёшлар ҳақида чалкаш, ноҳуш таассурот туғдириб қўйиши мумкин.

Гаффор Мўминов

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ПРОЗАСИДА БАДИИЙ ИЗЛАНИШЛАР

Ҳозирги замон прозаси адабиётнинг бошқа жанрлари қатори даврнинг энг актуал масалаларини бадий тадқиқ этувчи, ажойиб кишилар характерини ҳар томонлама чуқур очувчи, ҳаётнинг кенг ва яхлит картинасини яратувчи асарлар ҳисобига бойиб, ривож топмоқда.

Кўпмиллатли совет адабиётида бўлганидек, бу давр ўзбек прозасидаги реалистик услубда янгилик, ранг-баранглик кўзга ташланаётган, автор баёнида фалсафийлик кучаяётган, қаҳрамонлар характерини баҳс, ўй, хаёл, ички монологик приёмлар воситасида кенг ва тўла очишга уринилаётган экан, бу хусусиятлар кўп миллатли совет адабиёти, отахон адибларнинг ижод лабораторияси, классикларимизнинг бой мероси ва ниҳоят, халқ оғзаки ижодининг таъсири ва таълими туфайли пайдо бўлмоқда.

Агар диққат қилинса, ўзбек совет прозасининг илк давридан то катта тараққиёт йўлига чиқиб олгунга қадар бўлган ҳар бир босқичда фольклорга мурожаат кенг ўрин ола бошлагани ва ундан кузатилган мақсад доираси ҳам орта борганининг гувоҳи бўламиз. Бу асар тилининг бойлигини ошириш мақсадида мақол, матал ва афоризмларни кенг қўллаш, айрим қизиқарли воқеа-ситуациялар воситасида сюжет воқеаларини бойитиш билан бир қаторда қаҳрамонларнинг ўй-фикрлари ва ҳаёт ҳақидаги чуқур мулоҳазалари, турмушдаги қарама-қаршилиқларга муносабатларини кенг очишга қаратилган, халқ донолигини ифодаловчи ривоят ва афсоналарнинг кўп қўлланиши билан ҳам изоҳланади. Маълумки, эртак, ривоят ва афсоналарда халқ ҳаётининг кўп асрлик тажрибаси замирида жамланган таомил, одоб ва ахлоқ борасидаги фикр ва қарашлар акс этган бўлади. Кишиларнинг орзу-истаклари, яхшилик ва адолат учун кураши, изланишлари натижасида шу халқ тарихи ва маълум тоифа кишилар характерини ифода этувчи ривоятлар туғилади. Мифологик мазмун ва унинг замон билан, ҳаёт проблемалари билан ҳамнафас томонлари замирида ташкил топган воқеалар бадий асар сюжетига кириб келади. Агар асарда қўлланган фольклор элементлари хоҳ у афсона бўлсин, хоҳ эртак ва ривоят бўлсин, ўз ғояси ва мантиқи билан асар мазмуни тўқимасига сингиб кета олмаса, у ҳолда асар қуруқ дидактика ва насихатдан юқори кўтарила олмайди, схема бўлиб қолади. Фольклор асарларидан фойдаланишнинг энг яхши намунасини берган асарларда фольклор элементлари асарнинг бутун сюжети ва композициясига сингиб, уни ҳаракат-

га келтирувчи бир куч бўлиб қолади, ўзида ифодаланган ғоялари, қаҳрамонларнинг ўй-фикрларига қанот бахш этади, ёзувчининг катта бадий ғоявий суянцига айланади. Бу эса ёзувчининг мақсади фольклор сюжети ёки унинг айрим мотивларини қайта ҳикоя қилиб беришдан иборат, деган сўз эмас.

Фольклор элементлари ёки фольклор сюжетлари фақат халқнинг бутун донишмандлигини, ибратомуз урф-одатларини ўзида мужассам қилган ҳолда ёзувчи ниятини рўёбга чиқаришда катта мадад ва бадий манба бўлмоғи керак.

Сўнги давр ўзбек совет прозасидаги фольклор жанрларидаги шартлилик, фалсафийлик тенденциялари билан боғлиқ бўлган услубий изланишлар ўзбек прозасининг йирик намоёндалари С. Айний, А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор ижодий тажрибаларининг сабоғи ҳамда умумсовет адабиётидаги бадий-услубий изланишлар билан узвий алоқада бўлиб, тажриба алмашилиш натижасида кенг кўламда ривожланиб, жанр ва услуб ранг-барангликдари билан алоҳида бир янги кўринишда намоён бўлмоқда.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ана шундай асарлардандир. Бунда адабий анъаналарнинг қоришиқ бир кўриниши намоён бўлади. Асар классик адабиётдаги насрий услуб билан бирга прогрессив жаҳон адабиётида кенг қўлланивчи саргузашт приём, авторнинг ҳаёт проблемалари устидаги ўй ва хаёллари, хулосалари, фалсафий мушоҳадаларини ифодаловчи қиссалар, ҳикоятлар асосига қурилган бўлиб, 5 қисса, 5 ҳикоят ва 5 ривоятдан иборатдир. Бу қисса ва ҳикоятлар бир бутунликни ташкил этади. Қаҳрамонлар тақдири, уларнинг саргузашти ҳақида ҳикоя қилувчи бу қисса ва ҳикоятлар келтирилган ривоятлар билан мантқан боғланади, шу қиссаларнинг фалсафий маъзини ифодалаб, ўқувчини кенг мушоҳада қилишга ундайди.

Асар воқеаси чинор ҳақидаги ривоят ва халқ нақли билан бошланади. Чинорнинг умри боқийлиги, яхшилик тимсоли эканлиги баён қилинади.

Ривоятга кўра, чинор мингга кирган соати ўзидан-ўзи ловуллаб ёниб кетиши керак экан. Қишлоқнинг қариялари чинорнинг ёшини ҳисоблаб, унинг мингга кирадиган фаслини тахминлаб, эълон қилишибди. Шундан эътиборан ҳамма ўша кароматли ёнғинни ваҳима билан кутиб яшайди, қирга, далага кўчиб чиқишди. Воқеа сафар оғи 2-жумасининг ярим кечаси содир бўлиши керак эди. Бу башоратга фақат Очил бува ишонмайди, чунки у бобосининг ҳикоясини эсларди. Чингизхон давридаги қирғинлик ва ёнғинларда ҳам чинор «хаёт мангудир, хаёт тугамайди»,— дегандек мағрур кўкариб тура берган экан. Воқеа содир бўлиши керак бўлган тунни Очил бува чинор ёнида ўтказди. Чинор ёнмайди, бироқ бирдан тилга кириб: «Мен ёниб кетсам, замон охир бўлади», деганмиш. Шу-шу чинор одамларга мангуликни эслатиб, мағрур туради. Халқнинг каромат қилиб айтган сўзларига кўра, чинорнинг гапирганини эшитган одамнинг умри боқий бўлармиш. Боқийлик, мангулик тимсоли чинор билан Очил бува-

нинг қиёс қилиниши уни янада табарруқ қилиб кўрсатади. Очил бува ана шу мангулик тимсоли сифатида бутун асар бўйлаб ўтади. Унда халқ донишмандлиги, улуғлиги, сахий ва мураккаблиги, эътиқод ва ишонч кучи мужассамланган бўлиб, асарнинг бутун мантиқини ўзида ифода этиб туради.

Асарнинг мангуликка ишора қилувчи ана шу чинор ҳақидаги ривоят билан бошланиши, унинг рамзий ифодаси сифатида Очил буванинг бош қаҳрамон қилиб тайинланишининг ўзи романга катта мазмун касб этган.

Танқидчи Озод Шарафиддинов «Чинор воқеалар романи эмас, балки мушоҳадалар ва мулоҳазалар романидир»¹,— деб жуда тўғри таъкидлаган эди.

Чиндан ҳам асар ўқорида қайд қилинганидек, халқ донишмандлиги билан суғорилган ҳикоятлар, ривоятлар асосига қурилган. Бу ривоятлар, шубҳасиз, қаҳрамонлар тақдири, уларнинг саргузашти билан узвий боғланган. Масалан, романда келтирилган Очил буванинг хорижий юртда истиқомат қилувчи набираси Азимжоннинг тақдири билан боғлиқ Ватан, она диёр ва гўзаллик туйғулари ҳақида баҳс қилувчи ривоятга кўра, Ал Форобий юнон сафаридан ўз қишлоғига қайтиб келса яккаю-ягона жигарбанд оғаси Белужистон юртига асирликка олиб кетилган экан. Форобий кўп изтироб чекади, най чалиб нола қилади, ниҳоят, бардоши тугаб, ўша юртга равона бўлади. У ерда қулларнинг нақадар оғир шароитда шоҳ учун янги қаср қураётганликларини кўради. Оғир шароит натижасида қуллар бирин-кетин нобуд бўлар эдилар. Бу мудҳиш воқеани кўздан кечириётган Форобийни сезиб қолган навкарлар шоҳга хабар қиладилар. Шоҳ фармойиши билан Форобий саройга келтирилади ва бошидан олтин тўкиб, бу қирғинликнинг олдини олишни сўрашади. Бу қандай офат, уни қай йўсинда даволай олиш мумкин, деган шоҳнинг саволига Форобий: «Бу соғиниш-сарғайиш, фироқ дардидир. ...Бунинг давоси уларни ўз ватанларига қайтаришдир»,— деб жавоб беради. Шоҳнинг газаби келиб, Форобийни кишанга олади ва у қуллар билан қолади.

Форобий найда мунгли куй чалади... одамлар бундан лаззат топиб ўз дардларини унута бошлайдилар. Куйни эшитган қуллар ўз ватанидаги майса ўтлоқлар, зангори гумбазларни кўз олдиларига келтирадилар, айниқса «Пешрови диёр» деган куйни эшитиб уларнинг «рангларига қон югуради. Улар наво гўзаллигида намоеън бўладиган ватанга қўндилар, кўникдилар. Эндиликда улар йиғлар, кулар, ўй сураб эдилар. Ажал офати чекинади...»²

Ривоятнинг мазмуни бир пайтлар тақдир тақозоси билан хорижий юртда қолиб кетган, моддий эҳтиёжи бўлмаса ҳам умр бўйи она-диёрини қўмсаб келган, ниҳоят, бобоси ва тоғалари билан дийдор кўришишга муяссар бўлган Азимжон тақдири билан боғлиқ воқеалар оқимидан келиб чиқади.

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Биринчи мўъжиза. Тошкент, 1979, 424-бет.

² А. М у х т о р. Танланган асарлар. Тошкент, III том, 1973, 39-бет.

Ёзувчи Азимжонни Очил бува билан сафарга олиб чиқар экан, ўз туққан элу юртини, ота-оналари ўтган қишлоқни кезар экан, бутун ўтмишини эслайди. Ота-онаси Бозорқул ва Онабиби (Очилбуванинг қизи)нинг тақдири, уларнинг бойлар қўлида ўтказган турмуши Азимжоннинг кўз олдида намоён бўлади. Ёзувчи воқеани булар ҳақидаги ҳикоят билан боғлаб кетади. Ҳикоятда баён қилинган Онабиби ва Бозорқулларнинг даҳшатли ва фожиали ҳаёти ўз навбатида Очил бува умр йўлининг бир саҳифаси эди. Ана шу ҳикоят ва қиссалар замирида Очил бува янада улуғвор, букидмас иродали, барча тўғонларга бардош берувчи халқнинг тимсоли сифатида намоён бўлади.

Шунингдек, романдан севги афсонаси, тошбақа ҳақидаги афсона ва бошқа афсоналар замирида яратилган ривоятлар Очилбуванинг ўғли Орифжон, қизи Умида, набиралари Акбарали ва Азимжонларнинг тақдири билан, улар ҳаётини акс эттирувчи воқеалар мантиқи билан боғлиқ ҳолда берилади.

Шубҳасиз, Асқад Мухторнинг бу асари услуб эътибори билан ўзбек адабиётида янгилик бўлди. Унинг атрофида қизгин баҳслар кетди. Ҳатто, асар роман жанрининг талабларига жавоб беролмайди, деган фикрлар ҳам билдирилди. Айрим мақолаларда ёзувчининг афсона ва ривоятларга маҳлиё бўлиб кетганлигига шубҳа ҳам сезилди. Бундай қарашлар ҳозирги замон реализмининг маънавий эстетик мазмунини тор ва юзаки талқин қилиш натижасида юзага келди. Бу ҳаёт ва кишилар турмушининг хронологик баёни; ҳисобот формасидаги тасвирлашга ўрганиб қолиш, масаланинг моҳияти, ички қонуниятини, рамзий маънода ёки шартли формаларда бўлса ҳам, кенг очишга бўлган уринишнинг моҳиятини тўғри тушунмаслигининг оқибатидир.

Гап у ёки бу ёзувчининг фольклор шакллари билан қизиқиб, шартли тасвирларга берилиб кетишида эмас, ана шу усуллардан, халқ ижоди формаларидан қандай самарали фойдаланишида. Муболаға бўлсин, ривоят ва афсона бўлсин, уларнинг қоришиқ ҳолда қўлланилиши бўлсин, тасвирланаётган реал воқелик динамикасини, унинг мазмунини (кўтаринки ёки қуёқ романтик бўёқларда бўлса ҳам) тўғри, чуқурроқ, ёрқинроқ очишга кўмаклашадими ёки уни хиралаштириб реал воқеликдан йироқлаштирадими, қўлланилган фольклор элементлари асарнинг сюжет ансамблига қўшилиладими ёки қаҳрамон ва у билан боғлиқ воқеалар мантиқиغا яқинлашмай қуруқ қурама ҳолида қоладими, гап ана шунда. Аксарият ёзувчилар буни тўғри тушунган ва фольклор элементларига ана шундай юксак функция юклагани ҳолда асар тўқимасининг қонуний бир бўлаги сифатида талқин қиладилар.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ана шундай асарлар тоифасидандир.

Одатда, ривоят ва афсоналар кишиларнинг маълум воқеа ёки ҳодисага муносабати, ҳаётдаги ноҳақлик ва ҳалоллик, яхшилик, мардлик, матонат ҳақидаги фикр-ўйлари, орзулари, эзгу-ниятларининг ифодаси сифатида дунёга келади. Бу ибратли халқ нақл-

лари асосига қурилган ривоят, афсоналар халқда оғиздан-оғизга ўтиб, бойиб, такомиллашиб боради, халқ ўз тажрибаси, ақл-идроқидан келиб чиқиб унга янги саҳифалар қўшади.

Ёзувчи ана шу неча асрлик халқ тажрибаси асосида яратилган халқ донолигини мужассам этувчи ривоятлардан ўз қаҳрамонларининг ички оламини очиш, уларнинг ҳаётга, маълум воқеликка бўлган муносабатларини ифодалаш учун фойдаланади, ўз маънавий-эстетик қарашларини ифодалайди.

Шуҳратнинг «Олтин зангламас» асаридаги ривоят ҳам худди шу мақсадда қўлланган. Бунда ёзувчи туҳмат натижасида уйдирма айблар билан қамоқда тутиб турилган Содиқнинг маълум ситуациядаги ҳолати, ўй-фикрлари ва хаёлларини тасвирлаб, таърифлаб ўтирмай, бунини афсона ва ривоятлар мантиқига кўчиради. Ўзининг бутун ҳаётини совет давлатини мустаҳкамлаш, уни душманлардан ҳимоя қилишга, қолган умрини халқ маорифига бағишлаган Содиқ оғир вазиятга тушиб, бошидан синовли дамларни кечириётганда ўз руҳий ҳолатига мос бир ривоятни эслайди: «Табиат одамни яратганда, бундоқ қараса, янги ҳаёт кўрган мурғак учун кун жуда узун экан. Қисқартириш мақсадида унга уйқуни ҳамроҳ қилибди. У камолга етгандан кейин кўрса, бир уйқунинг ўзи инсон учун жуда кам, жуда зерикарли. У зерикмасин, еган таомининг таъминини билсин, қадрига етсин деб меҳнатни буюрибди. Меҳнат унинг баҳрини очади, чиниқтиради. Ҳаётга маъно киргизади. Лекин бу ҳам у учун етарли эмас. Сўнгра унга қарши душманни яратибди. Душман эса унинг меҳнати самараларини ҳимоя қилишга мажбур этади, майдонга чақиради, курашга отлантиради. Ана шундан бери уйқу, меҳнат, душман инсоннинг ҳамроҳи»³ эмиш.

Содиқ гарчи ўзи душман деб тутиб турилган бўлса ҳам, граждандар урушида қўлида қилич билан душман бошига офат ёғдирган, қизил командир сифатида донг таратган садоқатли жангчи бўлган бўлса ҳам, совет давлатининг ашаддий душмани босмачиларнинг бошлиғи Диловорхўжа билан бир камерада ётганига жуда хўрлиғи келса ҳам, бутун вужуди билан, ана шу қабихлик, попоклик, адолатга, туҳматга қарши курашишга ўзида қандайдир куч пайдо қилади. Иккиланмаслик, умидсизланмаслик кераклиғи ҳақидаги туйғуни, ирода ва сабр билан иш тутиш, мулоҳазали бўлиш кераклиғи ҳақидаги тушунчани кўнглига тугади.

Диловорхўжанинг «Келадиган еримиз битта экану, жонингизни мунчалик жабборга бериб нима қилардингиз ўша йиллари» деган сўзлари алам қилиб, «наҳот энди мен ўша қарши курашганим кишилар сафига ўтиб қолсам»,— деган хаёллар азобида яшаган мушкул дамларда ана шу ривоятни бежиз эсламайди. Ахир, душманни табиат унга қарши курашиш учун яратган-ку. Менга ғийбатчи, туҳматчилар душманлик қилиб, тегишли идора-

³ Шуҳрат. Олтин зангламас. Тошкент, 1970, 164-бет.

дарни чалғитган экан, шу номардларга қарши курашишим керак, деган тушунча бир зум унинг қалбини ёритиб юборади.

Ҳозирги замоннинг муҳим проблемаларини халқимизнинг кўп асрлик тарихига эга бўлган турмуш шароитлари, урф-одатлари билан боғлиқ ҳолда уларнинг ҳаёт ҳақидаги, келажак ҳақидаги, одамларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги ўй-фикрлари, қарашлари ва хулосалари билан боғлаб, уни тушуниб, англаб тасвирлашга интилиш сўнгги давр прозамизда, хусусан, повестларда аниқ сезилмоқда.

Бу унитартифоқ адабиётида бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам бу нараса аниқ ифодасини топмоқдаки, бу ёзувчиларнинг маълум воқелик ва ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ бўлган муҳим долзарб масалаларни, у билан боғлиқ бўлган кишилар характерини ранг-баранглиги, қарама-қаршиликлари билан тасвирлашга интилиш билан изоҳланади. Утган йиллар прозасидан фарқли ўлароқ, ҳозирги замон эпик прозамизда ўй-фикр, мулоҳаза, баҳс, қаҳрамоннинг ички қалб тугёни, эътироз, тасдиқ усуллари кенг қўлланила бошлади. Буларда кишини ўйлашга, мутолаа қилишга мажбур этувчи, унинг фикрини чулғаб олувчи масалалар қўйилмоқда.

Бир гап билан айтганда, қаҳрамоннинг ички оламини бутун мураккаблигича тасвирлашга мойиллик сезилмоқда. Бу, ўз навбатида, услубдаги янги изланишларни, насрий поэтикадаги новаторликни кўрсатиб турибди. Ёзувчиларнинг инсоннинг табиатга ва ўз тарихига муносабатини ифодаловчи, тарихдаги ибратли ҳодисалардан хулоса чиқаришга даъват этувчи халқ афсоналари, ривоят ва ҳикоятларга кенг мурожаат қилишларнинг бойси ҳам шунда. Ривоят ҳозирги давр адабиётининг фалсафий ва маънавий изланишларнинг қоришиқ ифодасини берувчи қулай форма сифатида прозамизда унумли фойдаланилмоқда. Лекин бу билан асарда фольклор сюжетидан ва халқнинг ривоят, афсоналаридан фойдаланиш билан боғлиқ ижод процесси бир текисда силлиқ кетяпти, деган хулосани чиқариб бўлмайди. Бизнингча, ёзувчиларимиз, хусусан, ёш прозаикларимиз ҳали изланиш процессида. Бу соҳада Улмас Умарбековнинг услубий изланишлари бирмунча ўз самарасини бермоқда. У ўзининг кўпчилик ҳикояларида, жумладан, «Болгар қўшиқлари» туркумидаги ҳикоялар тўпламида халқ донишмандлиги ва қиссалар, ривоятлардан кенг фойдаланади. Бу хусусда унинг «Севгим—севгилим» қиссаси ҳам характерлидир. Бундаги асарнинг асосий лейтмотивини ташкил этувчи сеvgи ва садоқат темаси билан боғлиқ ривоят қаҳрамонларнинг ўзаро муносабати, уларнинг тақдири билан мантиқан боғланган бўлиб, асарнинг бутун томир-томирига сингиб кетади...

Яккачинор қишлоғига ишга келган Уктам колхоз раиси Усмон аканинг яккаю-ягона (тўғрироғи асраб олган) қизи Ойпопук билан танишади, икки ёш қалб сеҳрли муҳаббат оғушида яшашиди. Қишлоқдаги машҳур чинор тўғрисидаги ривоят ёшларни сеvgида садоқатли, жасур ва мағрур бўлиш ғоялари билан мафтун этиб

туради. Ривоятда айтилишича, бир чўпон йигит бегона мамлакат маликасини тушида кўриб, ошиқ бўлиб қолибди. Дард зўр бериб қари онаси ва ой деса ой, кун деса кундек ёшгина хотинини ташлаб, қишлоқдан бош олиб кетибди. Орадан кўп йиллар ўтибди. Бир куни тонг маҳали тул қолган бечора жувон кўза кўтариб сувта чиқса, эшик тагида бевафо эри турган эмиш. Йигит унга бошидан ўтган воқеаларни гапириб, ўз юртидан бўлак юрт йўқлигини, ўз хотинидан кўҳлик аёл йўқлигини айтибди ва гуноҳидан ўтишни сўрабди. Жувон кўнмабди. Йигит кетибди. Тоғда макон қилибди. У кундузлари ҳеч кимга кўринмай қоялар орасида ётар экан. Қош қорайиши билан баланд қоя устига чиқиб, қишлоғига, уйига термилар ва гуноҳидан ўтишни сўраб, худога илтижо қилар экан. Кейин у ғойиб бўлиб кетибди. Ривоятда айтилишича, чинор шу йигит эмиш. Якка чинорнинг фақат бир томонга, қишлоқ томонга қараб шох отиб ўсганининг боиси шу экан⁴.

Қишлоқ ёшлари севги ҳақидаги ана шу ривоятда ҳикоя қилинган қисса гаштида яшаб, ҳар оқшом ўз қалбларидаги севги қўшиқларини шу чинор тагида йигилиб баён этишади. Ёзувчи бу қўшиқларга қулоқ солиб «бутун вужудинг билан инсоннинг нақадар софлигига, нақадар олижаноб ва нақадар гўзаллигига таҳсин ўқинг келади»⁵, — деб хитоб қилади ва Уктамнинг қалб сўзларини ифодалайди. Айни чоқда, мазкур ривоят ўзи ёш бўлса ҳам, бошидан жуда кўп машаққатларни кечирган, болалар уйида тарбияланган ва сўнгра ота ва она меҳри деган муқаддас туйғун Усмон ака тарбиясига ўтгандагина қалбига туйган Ойпопук учун бир идеал бўлиб хизмат қилади. Шу вайдан ҳам у ҳар гал Уктам билан шу чинор тагида суҳбатлашиб, ўзининг беғубор ва соф муҳаббатини изҳор этади, лекин ҳаёт мураккаб, уларнинг бошига синовли кунлар тушади. Бутун умрини совет давлатини мустақамлаш, унинг порлоқ келажаги учун бағишлаган Усмон ака фронтда асирда бўлган бир дўстини паноҳига олиб, у билан мулоқатда бўлганлиги учун қамоққа олинади. Ҳамма учун, айниқса Ойпопук учун бу жуда қутилмаган ҳодиса бўлади. Унинг шу кунларда яккаю-ягона суюнчи ва сирдоши, мадаккори Уктам бўлади. Уктам шаҳарга вазиятни аниқлагани тушади. Бу орада Ойпопук кўп изтироб чекади. Тамом ўзини йўқотади. Шаҳардан қайтган Уктам унинг жонига ора киради. Ойпопукнинг қалбида озгина бўлса ҳам, умид учқуни ёнади. У Уктамни отасининг поклигига ишонувчи ўзига ҳамдард, ягона дўст деб билади. Лекин минг афсуски, Уктам унга таскин бермоқчи бўлиб сўз орасида шаҳардан эшитиб чиққан (аслида ўз кўнглининг бир четида турган) «айби бўлмаса қамалармиди», деган шубҳа мазмунидаги гапни айтиб юборади. Қизнинг бутун вужуди ғазаб ва нафрат билан тўлади. Унинг бутун умид, ишончлари, орзу-ҳаваслари пучга чиққандек бўлади ва шафқатсизларча йигитни уйдан ҳайдаб

⁴ Улмас Умарбеков. Олтин япроқлар. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент, 1970, 86-бет.

⁵ Уша жойда.

диқаради. Шундан сўнг Ойпопук ҳам уйдан ғойиб бўлади. Бир неча кундан кейин ўша севги-вафодорлик тимсоли бўлган чинор тагидан унинг жасадини топишади.

Ривоят мазмуни асардаги қаҳрамонларнинг бутун ўй ва хаёлларини, севги саргузаштларини ифодалаб туради. Уктам асарнинг сўнггида адолат тантана қилиб, Усмон ака қишлоққа қайтгандан сўнг унинг қалбида умрбод из қолдирган муҳаббат соғинида қишлоққа келар экан, биринчи бор Ойпопук қабрини зиёрат қилади ва унинг ёнидаги «худди қўлларини чўзиб севикли ҳаёт йўлдошига олтин гулдаста узатиб турган паҳлавон йигит» тимсоли чинорга боқади ва унга қараб: «одамлар, севги ишончсиз бўлмайди. Бир-бирингизга ишонинг. Дунёда бундан катта бахт йўқ», — деб хитоб қилади.

Шу ҳол ёзувчининг бутун асар сюжети линияларидан ўтган, унинг ҳар бир бўлаклари томирида қон бўлиб тепган ривоят мазмунига яқун ясайди.

Бу асарда халқ афсонаси сюжетнинг бир бўлаги сифатида уни ҳаракатга келтирувчи воситалардан бўлиб хизмат қилади. Қаҳрамонларнинг характери, уларнинг ички руҳий оламини очишга, фалсафий хулосалар чиқаришга кўмаклашади.

Улмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» романида қўлланган фольклор элементлари бошқа бир вазифани бажаришга қаратилган. Ёзувчи унда соф виждонли, меҳнатсевар авлодни тарбиялаш ва унинг атрофида тоза муҳит яратиш лозимлиги, тарбия масаласидаги ота-она бурчи ҳақида фикр юритади.

Дастлабки фаолиятини тунукасозликдан бошлаб тунукасозлик артели директори, сўнгра район савдо бўлимининг бошлиғи даражасига кўтарилган Ғофиржон ака ўзининг бутун юриш-туриши, одамларга ва меҳнатга муносабати, оила тебратиши билан кўпчилик ҳурматини қозонади. У ўзининг қадрон дўсти — ўқитувчи Ҳусанхон ака ҳовлисида бирга яшайди ва уни ҳақиқий дўст ва ўзининг маънавий бир таянчи деб билади. Кўп ўтмай Ғофиржон ака бетоблиги туфайли маълум вақт ишдан қолади. Уғли Абдуллани ўқитиб, унинг келажаги ҳақидаги ширин орзулар билан яшайди. Кунлардан бир кун отаси Ҳусанхонни кўргиси келаётганини ва уни таклиф қилиб келиш кераклигини буюради. Лекин Ҳусанхон кибр билан ҳозир вақти йўқ эканлигини айтади. Шу дарснинг ўзида синфга янги келган Инъомнинг атрофида парвона бўлади ва унинг отасини кўргани бормоқчи эканини айтади. Абдулла суриштирса, бу бола район ижроия комитети раисининг ўғли экан. Унинг хўрлиги келиб юрагида нафрат уйғонади. Отасига таскин бериб бу воқеани айтмаса-да, ўзини йиғидан тўхтата олмайди.

Ана шу ҳолатда бола отасининг киши ҳар қандай оғир вазиятдан фақат ўзининг билими, ҳунари ва уқуви билан қутулиб чиқиб кета олади деган мазмундаги эртақларини эслайди.

Бир фиръавннинг 40 та хотини бўлиб, унинг қирқинчиси меҳнатда чиниққан камбағал оиладан бўлади. У уста гилам тўқувчи

ҳам эди, фиръавн унга овуниш учун шу ҳунарини давом эттиришга шароит яратади ва ўзи ҳам қунт билан гилам тўқишни ўрганади. Фиръавн кунлардан бирида ўз одатича фуқаро кийимида шаҳар айланади ва одамларни сўйиб кабоб қилиб сотаётган фирибгар жаллодлар қўлига тушади. Шунда қимматбаҳо ажойиб гилам тўқиб беришни ваъда қилиб, асбоб-ускуналар келтиришни сўрайди ва тўқиган гиламинни жуда қиммат ҳақ тўлаб олади деб кичик хотинига юборади. Хотини гиламни кўриб дарров содир бўлган воқеадан огоҳ бўлади ва кўп ўтмай фиръавнни озод қилади. Агар фиръавннинг ҳунари бўлмаганда, соғ қололмасди. Эртакни тугатар экан, Гофир ака «Ҳунарсиз одамнинг ҳассасиз кўрдан фарқи йўқ», — деган хулоса чиқаради.

Ёзувчи бу билан Абдулланнинг шунга ўхшаш эртаклар таъсирида ўсганлигини алоҳида таъкидлайди. Абдулла кўнгли таскин топиб, айрим икир-чикир ҳодисаларга, адолатсизликка бардош бериб, қунт билан ўқишни давом эттиради ва «Олтин медаль» билан мактабни битиради. Асарнинг қолган саҳифаларида ҳам Абдулланнинг ҳаёт йўли халқ донишмандлиги билан йўғрилган дидактик характердаги халқ нақллари таъсирида шаклланиб боради. Бу асарда халқ эртаги «Севгим — севгим» дагидек бутун асар руҳига сингдирилган бўлмаса ҳам, унинг сюжетини ҳаракатга келтирувчи, унга туртки берувчи, қаҳрамонлар маънавий бойлигини ифодаловчи восита сифатида хизмат қилади.

Қиссаларимизда халқ ривоятлари, афсона ва эртаклардан фойдаланиш кенг тус ола бошлади. Ёзувчилар, хусусан, ёш прозаиклар асарларида қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини, уларнинг ўй-фикрлари ва маълум ҳодисалардан ёзувчи чиқарган хулосаларини ана шу ривоятлар мазмунига кўчириш ҳоллари кенг-роқ тус олмоқда.

Ўткир Ҳошимов ўзининг қиссаларида фольклор асарларига кўп мурожаат қилади. Лекин кўпинча булар, ўзининг тугал мантиқи билан қаҳрамонлар фаолияти ва у билан боғлиқ воқеалар ривожига табиий равишда сингиб кета олмайди. Масалан, унинг «Чўл ҳавоси» қиссасидаги тонг юлдузи ҳақидаги афсона Ботир ва Зиёдаларнинг бутун асар давомидаги севги саргузаштларини рамзий ифодалаб туриши керак эди. Аввало, афсонанинг мантиқи Ботир ва Зиёданнинг севги тарихи билан унча боғланмайди. Ёзувчи бевафодан ҳатто табиат ҳам нафратланади, юз ўгиради демоқчи бўлади. Ботирнинг «назариди у (юлдуз — *F. M.*) кун сайин ерга яқинлашиб келаётгандек, қуёшнинг илк нурларига осилиб пастга тушиб олмоқчи бўлаётгандай туюлади»⁶ деганидан ўз ишқ орзусининг рўёбга чиқишига ишонч баён қилмоқчи бўлади. Асарнинг сўнгида севишганлар яна шу тонг юлдузига боқиб мурод-мақсадларига етишишга умид боғлайдилар.

Ўткир Ҳошимов «Баҳор қайтмайди» повестида эса Қонқус анхори ҳақидаги афсонани жуда ўринли танлайди. Афсона ўз хал-

⁶ Ҳошимов У. Баҳор қайтмайди. Тошкент, 1970, 125-бет.

дига, ўз дўстига хиёнат қилган мунофиқ кишиларни лаънатлайди. Афсонанинг мазмуни ўз дўсти Анварга хиёнат қилган, унинг барча гамхўрлиги, меҳрибонлиги, садоқатини оёқ ости қилган Алимардон қилмишларини ифодалайди. Лекин эътироз туғдирадиган томони шундаки, асар бошланиши биланоқ Алимардоннинг дунёқарашидаги бир ёқламалик, нопоклик ва хиёнаткорлик хусусиятлари яққол кўриниб туради. Эндигина консерваторияни тугатган, ҳали ижодий фаолиятини бошламаган бир ёш йигитнинг ҳеч қандай маънавий асоссиз бутун салбий хусусиятларини кўрсатиши мантиқан асосланмайди. У оғир касал ётганида дўсти Анвар шу ерга хизматга келган севгилиси Муқаддамни уни даволаш учун олиб келади. Лекин Алимардон келин боланинг қўлида даволаш эканмиз-да, деб ҳасад билан пичинг қилади ва биринчи учрашувдаёқ ўз дўстига хиёнат қила бошлайди. Алимардон тарбияланган муҳит, на бир шахсий адоват, на бир сабаб бу хатти-ҳаракатни тақозо қиларди. Езувчи Алимардоннинг бу қилиғини, унинг характеридаги хиёнаткорлик хусусиятини қоралаш мақсадида ўз манфаати йўлида шаҳарини душман ишғол қилиши учун йўл очиб берган хиёнаткор бир ошиқ ҳақида ҳикоя қилувчи халқ афсонасини келтиради. Душман «Ўз дўстига хиёнат қилган одам бизга ҳам дўст бўла олмайди», деб сотқинин заҳарлайди ва у қон қусиб ўлади.

Афсонанинг танланиши ёмон эмас, маълум воқеа ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидан келиб чиқувчи хулосани афсона мантиқига кўчириш ҳам дуруст. Бу ўринда ҳам афсона асар воқеасининг ривожига туртки берувчи бир восита сифатида киритилади.

Ўткир Ҳошимовда фалсафийликка, қаҳрамонларнинг руҳий оламини очишга, халқ донишмандлиги заминиде воқеа ва ҳодисалар ҳақида кенг мушоҳада юритишга мойиллик кучли. Шу вайдан баъзан жуда мукамал ва ўз қиёмига етган ҳолда бўлмаса ҳам, халқ ривоятлари, афсона ва ҳикоятларига мурожаат қилади, уларни қўллашга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, бу хил изланиш қувончли ҳодисадир.

Проза жанрида ўзининг биринчи йирик асарини тажриба қилган Туроб Тўла жанр ва услуби эътибори билан янги кўринишга эга бўлган халқ ижоди жанрлари ва ёзма адабиётнинг синтезлашган намунасини яратди. «Етти зогора ҳангомалари» деб аталган бу қисса онадиёр ҳақида, авлодларимизнинг эзгу орзулари ҳақида, уларнинг беғубор қалби, донолик ҳақида, табиат ҳақида, ана шу табиатга муносабат ҳақида нақл этади. Жамиятимизнинг турли тоифадаги кишиларининг ўзаро муносабати фавқулодда ўзгача бир усулда тасвирланади. Асар композицион жиҳатдан ҳам айрича кўринишга эга. Етти зогора ҳангомасининг тарихи ҳақида ҳикоя қилишдан бошланган воқеа ўз навбатида асардаги қолган барча воқеаларни бир тугунда ушлаб туради... Асли турбатлик бўлган, оламга номи кетган шоири Зукко, буюк Атоий илм йўлида Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва ниҳоят, Ҳиротга бориб қолган. У томонларда узоқ яшаган, мадрасан олияларда устозлик қилган.

Ниҳоят, кексайиб она юртини қўмсайди ва қайтишга аҳд қилади. Лекин Ҳирот подшоси рухсат бермайди. Яширин йўлга чиқади. Айғоқчилардан бу ҳақда хабар топган подшо одам юбориб уни йўлда бартараф қилишга буюради.

Атоий ҳазратлари катта карвон билаң биргалашиб йўлга чиқади. Самарқанддан яна ишончли одамлар билан Тошкентга етиб келади. Айғоқчи ҳеч нарса қилолмайди. Ниҳоят, Тошкентдан Турбатгача бўлган йўлда ҳамроҳсиз кетади. Изига айғоқчи тушганини сезса-да, парво қилмай кетишда давом этади. Хуржинидаги тошкентлик дўстлари ёпиб берган зоғора нондан ҳар бир сойдаги булоқ бошига изидан келаётган одамга биттадан қўйиб кетади. Бундай гўзал сой еттига эди. Ҳар бир сой ва у билан боғлиқ бўлган турли воқеалар, оғиздан-оғизга ўтиб келган ривоятлар, саргузаштлар, афсоналар Бахшилла Махсумнинг хотирасидан ўтади. Уз навбатида Бахшилла Махсум она қишлоғига саёҳатга олиб кетаётган набираси Тоштемирга ҳам бу воқеаларни ҳикоя қилиб боради. Бу ҳикоялар турли ривоят, афсона, ҳикоятлар билан бойитилган ҳолда бир сюжет чизигига бирлашади ва Турбат, турбатликлар, ўтмиш, жаҳолат дунё, тенгсизлик, адолатсизлик ва жаҳолат оқибатида кишилар бошидан кечирган фожиалар, табиат олами ҳақидаги саргузаштлар асарнинг сюжет тўқимасига бирин-кетин уланиб боради.

Қисса сюжетига асос бўлган воқеалар, хотира ва ривоятлар заминида катта бир ғоя ётади.

Ўтмишда адолатсизлик, тенгсизлик, жоҳиллик туфайли эрк-парвар кишилар, инсоний ҳис-туйғулари ҳақоратланган севишганлар не-не мудҳиш фожиаларни бошидан кечирмади. Жаҳолат туфайли дунёни фақат ўзининг қишлоғидан иборат деб билган Шоди бақироқ, унинг темирчи дўсти, севги изтиробида не-не қисматларни бошидан кечирган Бодамбека, бу йўлда фожиали ҳалок бўлган Тилак табиб қисматлари ўтмиш ҳақида мудҳиш бир манзара яратади. «Ҳозирги кунларни тушуниш ва унинг қадрига етиш учун инсон ўтмишини яхши билиши керак»⁷лиги ҳақидаги доно сўзларга қулоқ тутсак, ўтмиш ҳақидаги бу жонли ҳикоятларнинг аҳамияти қанчалик муҳим эканлигини англаш қийин эмас.

Дунёда Чорпўлат деган, Дарвонак деган, Янгибозор, Сайрам деган жойлар борлигини эшитиб, бир сайр қилиб келиш, «ўладиган дунёда бир кўриб қолиш» орзусида яшаган, туяси ўлиб қолган бўлса ҳам хотинининг зўри билан сафарга чиққан Шоди бақироқ айланиб-айланиб, чўлда бир кеча тунаб, билмай яна ўз қишлоғига келиб қолади. Жаҳолат, қашшоқлик кишиларни ана шундай қаноат ва тобеликка боғлаб қўйган эди. «Оши йўқ (ликдан) рўза тутиб, иши йўқ (ликдан) намоз ўқиб ўтган» бу кишилар нимаики бўлса қисматдан деб ўтганлар. Хизрни ҳам ана шу илтижо ва орзулари туфайли ўйлаб чиқарган бу кишилар. Худди

⁷ Брежнев Л. И. Эсдаликлар. Тошкент, 193-бет.

Шоди бақироқ сингари унинг темирчи дўсти ҳам умр бўйи кишилардан эшитган Хизрни пойлаб ўтади.

...Эмишки, Хизр қадами теккан жойда жамбилу райҳон унармиш. Шу-шу темирчи ўтганнинг ҳам, кетганнинг ҳам қадамидан кўз узмайди. У темирчилик қилаётган карвонсаройга не-не одамлар келиб кетади. Бир куни қараса бир одам оҳиста, лекин салобат билан ўтиб кетаётган эмиш, орқасидан чопиб меҳмонни тўхтатибди. «Сизни йигирма тўрт йилдан бери кутаман,— дебди қаршисига келиб. У ҳам темирчининг аҳволини тушунибдию, «Тила тилагингни, бўтам»,— дебди. «Темир билан кўмир йўқ»,— дебди шошганидан. «Бўлади, темир билан кўмир бўлади», дебди-ю, ғойиб бўлибди. Дўконига келиб қараса бир уй темир билан бир уй кўмир шипга етиб ётган эмиш...»

Булар ана шундай орзу-умид билан овуниб яшаган жаҳолат даврининг чорасиз кишилари эди. Ёки умри бино бўлиб оёғига бирон пойафзал киймаган, онасининг дийдорини кўролмай, унинг меҳр тўла табассумини, меҳрибон қўллари билан пешонасини силашини армон қилиб яшаган, ўғай онанинг озгина бўлса ҳам кулиб қарашини интиқиб кутган Етимнинг қисматини олайлик...

Ёзувчи қисматларини қаламга олган бу кишиларга катта симпатия билан қарайди, уларнинг виждонийлиги, содда ва ҳалоллиги, меҳрибонлигини улуғлайди. Бунга қарама-қарши ўлароқ, фирромлик, нопоклик, жоҳилликни қатъий қоралайди, булар ҳақидаги ўз фикр ва қарашларини халқ донишмандлиги билан суғорилган ривоят ва афсоналар ёрдамида чуқур фалсафий яқун билан умумлаштиради.

Ёзувчи асарда яхшилик ва ёмонлик, тўғрилиқ ва эгрилик, ҳалоллик ва нопоклик ҳақида нақл этилувчи воқеаларни ҳаммаша параллел тасвирлаб боради ва буларни ривоят, афсоналар мантиқидан келиб чиқиб баён этади. Масалан, олақашқир либосида юриб барчани талаган, қўра-қўра молларни қурбон қилган, халқ бошига жафолар келтирган Сирвой қароқчи воқеасини тасвирлар экан, буни Тешиктош афсонасига улайди.

Тешиктош аслида одамларнинг ҳалоли билан фирромини, тўғриси билан эгрисини ажратадиган тош. Турбатликлар ҳар йили Наврўзда ўша Тешиктошда янги йил байрамини ўтказадилар. Йиғилганларнинг ҳаммаси удумга кўра ўша тош тешигидан ўтадилар, харомхўрларни Тешиктош қисиб қолади. Халқ уни қишлоқдан бадарға қилади.

«Ҳамма ерда имон поклиги керак,— деб хулосалайди ёзувчи Бахшилла Махсум тилидан.— Имон поклиги бу — эътиқоддан иборат. Эътиқод эса болам, ишонч. Иқрор бу — тавба, амал дейишади. Юрт хизматига камарбаста бўлмоқ хайрли иш»⁸. Ёзувчи беандишадан йироқ бўлишга чақиради. Бу ибратли ҳикматни яна эртак тўқимасида баён қилиб, фикрни кучайтиради ва масал билан яқунлайди.

⁸ «Шарқ юлдузи», 10-сон, 120—121-бетлар.

«— Хибби хўжа деган мўсафид бўлгучи эди, жуда бообрў киши эди,— деб давом этади ҳикоясини Бахшилла Махсум,— Бирон ожиз сичқонсифат одам унда-бунда керилиб қолса,— «Хо шерга қуда бўлган кўринадир-у қизиталоқ»,— дерди. Мағзи шуки, ноҳалол одамнинг таги бўш, ўзи ногирон бўлса ҳам, бирон одамга яқинлашиб қолса юрт шўри қурийди, билган номаъқулчилигидан тоймайди, ҳамма ёқни булғатиб юборади». Бу фикрларга нисбат берилган ҳолда масал келтирилади: «сичқон,— ҳа деб чумчуқ пир этса, юрагим шир этиб юраверамниш, деганмиш-у, шерникига совчиликка борганмиш. Шер ҳам тегига сеҳн солиб ўтирмай рози бўлганмиш, қизини сичқоннинг ўғлига берганмиш. Тўйдан кейин дунё бузилибди, сичқон бирдан сичқонбойга айланибди, наинки бароқ мушук, ҳатто шер билан арслонлар ҳам салом бериб ўтадиган бўлибди унга...»⁹ Бу масал-ку, аммо лекин тагидаги гапда ҳақиқат кўп,— таъкидлайди Бахшилла.

Ибратли ҳаётий воқеалар мантиқини ёзувчи ана шу усулда халқ донишмандлиги зеҳни билан йўғрилган афсона, ривоят ва эртақлар воситасида ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Воқеа Бахшилла буванинг ўз набирасига ҳикояси йўсинида содда бир усулда баён қилинса-да, бунда ёзувчи ҳаёт ҳақида, турмуш ҳақида, кишиларнинг тақдири ва қисмати ҳақида, табиат ва унинг инсон ҳаёти ва камолотидаги роли ҳақида чуқур ўй ва хаёл билан фикр юритади, ҳозирги замон кишиларининг хулқи, орзу-ўйлари билан боғлиқ бўлган маънавий-ахлоқий масалалар хусусида фалсафий баҳс қилади.

Қайд этганимиздек, асар воқеаси ўта тиниқ хотирага эга бўлган Бахшилла Махсумнинг ўз она-қишлоғи, унинг ўтмиш одамлари, уларнинг ажойиб тақдирлари, қисматлари, орзу-ўйлари ҳақидаги худди эртақ ва афсонага ўхшаб кетувчи хотира-ҳикоятлари асосига қурилган Асарнинг сюжетида маълум бир чекинишларга йўл қўйилса-да, айрим ўринлар ўта чўзиқ баён ва тафсилотлардан иборат бўлса-да, булар ягона бир фикр — ғояни ифодалашга қаратилган бўлиб, ҳар бир кичик эпизод ва деталь ҳам маълум ғоявий-бадний вазифани ўтайди, яхлит сюжет чизигида ўзаро мантиқан узвий боғланиб боради.

Асардаги ривоят ва афсоналар ўз ибратли мантиқи билан ёзувчининг катта ғоявий фикрини ифодалашга қаратилгандир. Зеро, олимларимиз: «Эртақлар орқали ҳаётни кўрасан»¹⁰,— деганларида ҳақиқат бордир. Шунинг учун ҳам: «Бу ривоятлар, афсоналар,— деб ёзади ёзувчи,— жуда ироқдан тилдан-тилга кўчиб келар, борган сайин сайқалланар, донолар тилида йўқолиб гоҳо ҳақиқатга ва гоҳо афсонага ўхшаб ўринлашарди тингловчилар ўйига. Замонлар уларни ўзларининг замондошларига ўхшатиб қайта тўқир, қайта сайқаллар, ҳатто қаҳрамонлари номларини ҳам ўзгартирарди гоҳ-гоҳида. Шундай вақтлар ҳам бўлган-

⁹ Уша журнал, 121-бет.

¹⁰ Нагишкин Д. Сказка и жизнь М., 1957, с. 3.

ним, мактабдорлар ёки котиблар китоб кўчираётганларида бу ҳикоятларнинг баъзиларини у китобга қўшиб ҳам юборганлар. Шу хусусда баъзи ҳикоятлар «Зарбулмасал» ёки «Қалилаи димна» воқеаларига ўхшаш, ё бўлмасам «Маликаи айёр» билан, «Киссасул анбиё»ларга ёндошиб кетишига ажабланмаса ҳам бўлади»¹¹.

Асарда иккинчи бир йўналиш ҳам бор бўлиб, бунда табиат ва инсон проблемаси, инсоннинг табиатга, ҳайвонот оламига муносабати, инсонни табиатга яқинлаштириш билан боғлиқ бўлган фикр-ғоя илгари сурилади. Бу ўринда ҳам Бахшилла буванинг саргузашт воқеаларга бой эртак ва афсона, ривоят усулидаги ҳикоялари кенг ўрин олган. Езувчи ҳайвон ва қушлар билан боғлиқ, уларнинг ҳаётига доир қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилар экан, Бахшилла Махсумнинг хотиралари орқали ўқувчини беихтиёр уларнинг руҳий оламига олиб киради. Инсонни табиат сирлари, психологияси билан ошно қилади, уларга нисбатан симпатия уйғотади.

Сен агар табиатни, ҳайвонларни эъзозласанг, севсанг, меҳр қўйсанг, у ҳам сенга худди шундай жавоб қилади. Инсон табиат билан, ундаги мавжудодлар билан алоқада, ҳамиятда яшамоғи серак. У шу билан тирик. Уларга меҳр қўйиш, асраш инсоннинг энг олижаноб фазилатларидандир...

Езувчи бу хусусдаги воқеалар тасвири орқали ана шундай фикр-ғояни олға суради. Бахшилла Махсумнинг реал ҳаёт хотиралари асосига қурилган ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоялари саргузаштларга бой бўлиб, унда кўпчилик тоифа ўқувчиларга нотаниш бўлган ҳайвонлар ҳаётининг ажиб сирлари баён этилади.

Бахшилла Махсумнинг жонли ва таъсирчан ҳикоялари туфайли, ундаги ҳайвонлар ва қушлар инсон билан мулоқатда бўлади, улар билан руҳан фикрлашади, унинг севинчига шерик, дардига ҳамдард бўлади. Қуйидаги эпизодларга диққат қилайлик:

...Қуш уясини бузиб, тухумини санамоқчи бўлган ва уяни хонавайрон қилган Хайир ва бошқа ўртоқларининг шафқатсизлигидан ғазабланган Етим уларнинг қилмишини қоралайди, ногирон қушчалар аҳволига ачинади. Хўрланган палопанларни авайлаб асраб қолади. Орадан бир оз кун ўтгач, қора она каптар пештоққа келиб қўниб, Етимга узоқ вақт меҳр билан тикилиб миннатдорчилик билдиради. Бола қора каптарнинг кўнглидан ўтган бу туйғуларини англайди...

Жуда ёшлигида совға қилинган Дўнонни Бахшилла жуда севиб парвариш қилади, у дуркун той бўлиб етишади. Бахшилла ундан ҳеч ажрамайди. Лекин уйларига бир иззатли меҳмон келганида удумга кўра, отаси тойни унга совға қилади. Бахшилла ҳам, Дўнан ҳам қаттиқ изтиробга тушади. На ейди, на ичади. Кундан-кунга сўниб боришади. Бунинг сезган катталар Дўнанны қайтариб келишади. Дўнан Бахшилла билан ўзини шундай эркин,

¹¹ «Шарқ юлдузи», 1981, 11-сон, 146-бет.

шундай бахтиёр ҳис қиладики, ундан бир дақиқа ҳам ажралгиси йўқ, улар гўё дил-дилдан дардлашадилар ҳам. Кунлардан бир кун Бахшилла Дўнани яёловга қўйиб ўзи ухлаб қолади. Бир вақт Дўнан қараса, бир ола илон Бахшилла томон ўрмалаб келаяпти. Буни сезган Дўнан илоннинг бошини янчиб хамроҳ дўстини ҳалокатдан сақлаб қолади.

Бахшилла Махсум Тоштемир билан қишлоққа етиб келгач, жиянлариникида меҳмон бўлади. Қариндошлар жам бўлиб қаймоқхўрлик қилмоқчи бўлиб турганда даврага сариқ бир илон боласи ўрмалаб келади. Болаларнинг қути учиб, қўрққанларидан дастурхонга яқинлашмайдилар. Бахшилла бир косани олиб унинг устига тўнкариб қўяди, болаларни хотиржам қилади. Орадан кўп ўтмай она илон ўрмалаб коса атрофида парвона бўлади. Қўлидан ҳеч нарса келмагач, айвондаги устунга ўрмалаб чиқиб, чамбаракда қолган сўнги коса қаймоққа захар солади. Буларга разм солиб турган Бахшилла тўнкарилган косани кўтариб илон боласини бўшатиб юборади. Буни кўрган она илон яна ўрмалаб чиқиб захарланган қаймоқни туртиб юборади.

Шунга ўхшаш воқеалар асардаги овчи билан Қашқир, Бахшилланинг бургут ва Зағизгон билан дўстлиги ҳақидаги ҳикояларида ҳам кенг тасвирланган. Ёзувчи ҳар бир ҳикоя якунида бу воқеанинг тарбиявий аҳамияти нимадан иборат деган саволни қўймайди ва бундай саволга жавоб бўлувчи якуний хулоса ҳам чиқармайди.

Хулосалар мантиқан англашилади ва буларнинг барчаси инсон ва табиат муаммосини ўз ичига олган, инсоннинг табиатга меҳр-шафқатли бўлиши кераклиги ҳақидаги фикр-ғояни мажозий ифодалаб туради.

Умумсовет адабиётида муваффақият билан қаламга олинаётган бу проблемга кейинги пайтда ўзбек ёзувчиларининг ижодида ҳам кенг тасвирланмоқда. Бу борада катта изланишлар қилинмоқда. Шундай услубий изланишларнинг самараси ўлароқ, мазкур проблема Туроб Тўланинг ушбу қиссасида бирмунча мукамал ва ўзига хос усулда муваффақиятли талқин этилган.

Юқорида қайд қилинганидек, асарда воқеа баёни учун қўлланган усул саргузашт характериға эга бўлиб, ўз-ўзидан халқ ижоди услубига мос бир йўлни, шартли-романтик тасвир йўлини тақозо этади.

Шунинг учун ҳам барча воқеалар Бахшилла Махсум тилидан эртаси усулида ҳикоя қилиб берилади. Бу ҳикоялар орқали бола тасаввурда ўтмиш ҳаёт ўз завқли ва мунгли, фожеали кўринишлари билан бирма-бир гавдаланиб боради.

Набираси билан саёҳатга чиққан Бахшилла Махсумнинг ёшлик, болалик ҳаёлини олиб қочган далалар, ўрмалаб тоғлар этаги туташган сой этаклари, қоялар, таги кўринмас пастликлар, тош юмаласа момақалдироқ кўтарувчи жарлар, ...сўлим сойлар, кўм-кўк қирлар унга шу ўтмиш воқеаларини эслатар эди. Унинг хотирасидан болалик кезларида ўзи воқиф бўлган ва эшитган

воқеалар бирин-кетин ўтади ва бола зеҳни, тушунчаси ўлчови билан ҳар хил усулда баён қилинади.

Асардаги воқеалар тасвири Бахшилланинг хотиралари асосига қурилганлиги учун унинг ҳаёлидан ўша кезлардаги ўзи кўрган ва отасининг ажойиб улфатлари ҳикоя қилиб берган воқеалар, севишганлар фожиаси бирин-кетин ўтади. Ёзувчи баъзи ўринларда умумий услубдан чекинган ҳолда айрим воқеаларни Бахшилланинг ички хотиралари орқали ҳам тасвирлайди. Бу воқеалар асар сюжетиغا, унинг композициясига путур етказмайди, масалан, арман йигити Митя билан ўзбек қизи Санобарнинг беғубор, самимий муҳаббати ҳақида ҳикоя қилувчи воқеалар Бахшилланинг ички хотираси орқали баён қилинади. Бу мудҳиш қисмат орқали уруш кишилар бошига солган мусибатлар ҳақида, турли миллатга мансуб бўлса ҳам бир-бирларини дилдан севиб, ҳурмат қилган аҳил оилалар ҳақида ҳикоя қилади.

Бахшилланинг эслаши орқали тикланган бу воқеалар ўз мазмуни, руҳи билан асарнинг умумий йўналишига боғланиб кетади.

Шу нарсани қайд қилиш керакки, асарда ўтмишдаги маълум ақидалар туфайли севишганлар ихтиёри паймол этилиб, чин муҳаббат топталгани, фожеалар рўй берганига ишора қилувчи Бодамбака ва Тилак табиб фожеаси, Бахшилла билан Ҳадя ўртасидаги армонли муҳаббат ҳақидаги воқеалар ҳам ички хотирлаш усулида тасвирланса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Зотан, бу воқеалар бобосидан қизиқ эртаклар, афсоналар тинглаб завқ қилиб келаётган бола учун эмас, балки китобхон учун ҳикоя қилинаётгани сир эмас. Шундай бўлгач, ёзувчи жуда муваффақият билан қўллаган ички хотирлаш услубидан баён қилиши мумкин эди.

Умуман олганда Т. Тўланинг «Етти зогора ҳангомалари» қиссаси ўзининг услуби, композицион тузилиши билан ўзбек проза-сидаги яна бир янги изланишлардан далолат берувчи асар сифатида характерлидир.

Асардаги ҳикоят ва ривоятлар қобиғида баён қилинган воқеалардан шу куннинг маънавий-ахлоқий масалалари билан боғлиқ бўлган фалсафий мантиқ сизиб чиқади.

Ўзининг қатор қиссалари билан Бутуниттифоқ ўқувчисига танилган Темур Пўлатовнинг қатор асарларида ҳам инсон ва табиат мавзуи қаламга олинади. Бу хусусда унинг шартли-романтик услубда яратилган «Хазина» асари характерлидир.

Аллегорик образ — Қалхатнинг ташвиш, ўй-хаёллари, ўз болалари ҳақидаги қайғу-ташвишлари, унинг хазинаси ҳисобланган бепоён саҳрога бўлган муносабати, меҳри орқали унинг табиати-га хос бўлган психология очилади. Ёзувчи қалхатнинг ички руҳий олами майда деталаригача эътибор бериб, шу қадар берилиб, жонлантириб тасвирлайдики, ўқувчи бир зум унинг аллегорик образ эканини унутади ҳам.

Асардаги хулоса — фикр бир муаммодек кўринади ва беихтиёр ўқувчини ўй-хаёлга толдиради, Қалхатнинг тақдири ҳақида

қайғуриш кайфиятини пайдо қилади. Ёзувчи «Қайпнинг иккинчи саёҳати» асарида ҳам халқ донишмандлигини қаҳрамонларнинг руҳий оламига чуқур сингдириши орқали фалсафий ҳиссалар чиқаради.

Умуман, Т. Пўлатов ўзбек прозасида фавқулодда янги бир йўналишда услубий изланишлар қилмоқда.

Ўзининг «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими» асарларида Ғ. Ғулом ижодий тажрибасига суянган ҳолда саргузашт усулини кенг қўллаган Ҳ. Тўхтабоев халқ ижодига кўп мурожаат қилади, қуюқ романтик бўёқларга бой муболағали тасвир усулларини қўллайди. Бунда бувиси нақл этган сеҳрли қалпоқчани қидириб топган Ҳошимжоннинг бошидан кечирганларини кулгили, афсонавий саргузаштлар воситасида қизиқарли ҳикоя қилади.

Ёзувчи «Қасоскорнинг олтин боши» асарида эса, эртақларга хос саргузашт эпизодлар, қаҳрамонлик эпосларига хос кўтаринки романтик бўёқларда тасвирлаш услубини қўллайди. Бу унга бош қаҳрамоннинг оддий баён усулида очиш мумкин бўлмаган ўзига хос қаҳрамонлиги, характерида хос бўлган айрим қирраларни қуюқ тасвирлашга ёрдам беради. Муболағали тасвир, қизиқарли ситуациялар орқали кучли интригалар яратади, воқеанинг кескин ривожланиши ва характер тасвирининг тақомилини кўрсатишга эришади. Бу айниқса бош қаҳрамон Номоз образи ва у билан боғлиқ эпизодлар тасвирида аниқ кўринади.

Номоз адолатсизлик ва тенгсизликка қарши курашиб, бевабечораларни ҳимоя қилади, ўз тушунчаси даражасида тенгсизликка барҳам бериш йўлида йигитлари билан золимларга қарши кураш очади. Бу йўлда кўп саргузаштларни бошидан кечиради. Албатта, унинг бу кураши маълум даражада стихияли кураш эди. Ёзувчи халқ орзу қилган бу халоскор қаҳрамоннинг тўлақонли образини яратish мақсадида, ҳаётдан бир оз кўтарилган ҳолда бўлса ҳам, қуюқ романтик бўёқларни қўллайди, унинг бу қаҳрамонлик фаолиятини тақозо этувчи саргузашт ҳолатлар, бўрттириш усулидан фойдаланадики, ёзувчи ижодидаги бу хил усул бевосита унинг фольклор асарларига бўлган қизиқиши ва муҳаббати, унинг нафис сирларини ижодий ўзлаштириши туфайли рўй берган. Шукур Холмирзаев ҳам ўзининг «Қил кўприк» романида эртақ сюжетларидан қаҳрамоннинг ички руҳий оламини очиш, қаҳрамон ҳақида, унинг дунёқараши ва эътиқоди ҳақида яхлит тасаввур пайдо қилиш учун фойдаланади. Масалан, у бир ўринда кизил қўшин бошлиғи Олимжон Арслонов билан Қурбоннинг Эшонни Судур ҳақидаги суҳбатида, бой-эшонлардан ҳеч қачон яхшилик, раҳм-шафқат, ҳомийлик кутмаслик кераклиги мазмунидаги эртақни келтиради. Бу аини чоқда шу эпизод ёки эшон характерида изоҳловчи фикргина бўлиб қолмай, маълум даражада Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани бўлган ёвуз куч — босмачи тўдаси, унинг ҳомийлари ҳақидаги қатъий ҳукмдек янграйди. Эртақ мазмуни сюжет тўқимасига бевосита сингиб кетади. Айниқса, ёзувчининг бирдамлик буюк куч, бирлашгани ёв энг-

олмас, деган фикр-ғояни ифодаловчи қахрамоннинг ички олами-ни, ўй-хаёлини, босмачилик ҳаракатининг энг заиф томони бўл-миш беқарорлик, боши берк кучага кириб қолганини сезиш ва уларнинг маънавий ноиноқлигига ишора қилувчи эртақ мазмуни айниқса характерлидир.

Тўғайсари босмачилар тўдасига разведкага ўтган Қурбонни сўзга солар экан:

— Айт-чи, ўша қизиллар ичидан ҳам хиёнат чиқади-ми?— деб сўрайди.

— Фаҳмимча, улар жуда иноқ,— жавоб беради Қурбон.

— Иноқ бўлса бизнинг шўримиз...

Тўғайсари ўзининг бу афсункор сўзлари билан бирдамлигига дарз кетган босмачилар тўдасининг маънавий жиҳатдан заифла-шиб бораётганига ишора қилади ва бу ҳолатни мажозий маъно-да онасидан эшитган эртақ мазмунида ифодалайди:

Бир қизгина сув опкегани кўза кўтариб дарёга боришти. Дарё тошқин. Кўзасини сувга ботирганда «Мен эрга тегсам, эримдан ўғил туғсам, отини Қаҳдоржон қўйсам қўлига кўза бериб, сувга юборсам, сув олаётганда боши айланиб дарёга тушиб кетса-я!» депти-да, ҳўнг-ҳўнг йиғлапти. Бир палла қиздан хавотир олиб онаси келипти. Қиз онасига бояги гапни айтипти. Эшитиб онаси ҳам йиғлапти. Бир маҳал отаси келипти. Унгаям шу гапни ай-тишган экан, уям ҳўнграб юбориб, уларга қўшилипти. Кейин бир акаси бор экан қизнинг. Уша келипти. Унгаям бояги гапни айти-шипти. Йигитнинг жаҳли чиқиб: Отамга ўхшаган ота, онамга ўхшаган она, синглимга ўхшаган сингил топсам, келаман, деб бо-шини олиб чиқиб кетган экан...

Уша йигит оламда отасидек ота, онасидек она, сингисидек сингиллар борлигини кўриб қайтиб келган экан»¹².

Ёзувчи қахрамоннинг ички руҳий ҳолати, душман қўшинлари-нинг кучи ва маънавий аҳволи ҳақидаги тасвирни шу кичик эр-так мазмунига кўчиради. Эртақ асар сюжетининг кичик бир бў-лаги сифатида унинг умумий мазмуни оқимига сингиб кетади. Ш. Холмирзаевнинг бу романи сўнги давр прозамиз учун бир-мунча янги бўлган изланишлари билан ҳам характерлидир. Бунда ёзувчи илгариги «Сўнги бекат» романида бўлганидек, воқеа баёнини диалоглар асосига қуради. Воқеа, асосан, ана шу диалог-лар воситасида ривожланиб боради.

Танқидчиларимиз Ш. Холмирзаевнинг бу хил изланишини во-қеани аналитик усулда тасвирлаш деб ҳам баҳоладилар. Аммо айрим қардош адабиётларда тажриба қилинган бу услуб Ш. Хол-мирзаевда бирмунча примитив кўринишга эга. Ш. Холмирзаевда диалоглар воситасида воқеаларни оддий баён қилиш устун.

Ваҳоланки, бу услубни муваффақиятли қўллаган ўзга ёзувчи-ларда (масалан, Н. Думбадзе асарларида) диалоглар воситасида воқеалар баёни билан бир қаторда қахрамоннинг характерлари

¹² «Шарқ юлдузи», 1982, 10-сон, 84-бет.

ҳам очила боради. Ҳар ҳолда Ш. Холмирзаевнинг услубдаги бу янги изланишлари яхши самара бериши мумкин.

Шундай қилиб, турли жанрлардаги бой халқ ижоди, ундаги шартли-романтик усул, халқ донишмандлиги билан суғорилган фалсафий руҳ, ранг-баранг тасвир воситаларининг актив таъсирида ўз ижодий лабораторияларида услубий изланишлар қилаётган ёзувчиларимиз асардан-асарга бу соҳада катта тажриба ортириб бормоқдалар.

Баъзи асарларда фольклор сюжетидан фойдаланилади, баъзиларида афсона ва ривоятлар тўқимасида ёзувчилар ўз фикр ва ғояларини ифодалайдилар. Баъзи асарларда фольклор элементлари, айрим эртак сюжетлари қаҳрамонлар характерини чуқурроқ очишга кўмаклашади. Фольклор ва ёзма адабиёт ўртасидаги бу боғланиш адабиётимиз тараққиётининг турли даврларида турли кўринишларда актив намоён бўлиб келмоқда.

Шундай қилиб, кўпмиллатли совет адабиётининг кенг ривож топган ҳозирги босқичида социалистик реализм адабиётининг ғоявий-бадийи такомили билан изоҳланувчи ана шу хил янги кўринишлар, янгича бадийи-услубий изланишлар содир бўлмоқда.

Бу борада ўзбек совет адабиёти, унинг баркамол прозаси ҳам янги ранг, янги оҳанглар билан бойиб, янги изланишлари билан алоҳида эътибор қозонмоқда.

Иброҳим Мирзаев

ЎЗБЕК ҲАЖВЧИЛИГИДА УСЛУБИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Сатира ва юмор адабиётнинг бир тури сифатида ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга. Ҳаётда учрайдиган салбий воқеа ва ҳодисаларнинг биринчи планда кўрсатилиши, кишилардаги камчиликлар қабартирилиб, кулги воситалари ёрдамида ифодаланиши сатиранинг услубида ҳам айрим ўзига хосликларни туғдиради. Агарда биз ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Тухматчилар жазоси», «Майсаранинг иши» каби комедиялари, ҳажвий шеърларини кўз ўнгимизга келтирсак, истеъдодли адиб Абдулла Қодирийнинг машҳур «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» каби асарларини, таниқли ёзувчиларимиз Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик ва юмористик ҳикоя ва қиссаларини, Уйғун, С. Абдулла, Ҳабибий, Чархийларнинг ҳажвий шеърларини, ниҳоят, сўнгги йилларда ёзилган жуда кўп ҳажвий асарларни хотирамизга келтирсак, уларда сатира ва юморга хос услубий йўналиш мавжудлигини сезамиз. Бунда ҳар бир йирик ижодкорнинг ёзиш манераси, воқеа ва ҳодисаларга бўлган муносабати ҳамда уларни ифодалаш усули, умуман, индивидуал услуби билан бир вақтда сатира ва юмор соҳасидаги ижодкорлар ўртасидаги яқинлик, умумийлик, типологик хусусиятлар, бошқачароқ қилиб айтганда, кенг маънодаги услуб масалалари алоҳида эътиборни жалб этади.

Совет адабиётшунослигида қайд этилганидек, услуб тасвир объекти, ижодкор субъектнинг тасвирланаётган кишиларга, воқеа ва ҳодисаларга бўлган ғоявий-эмоционал муносабати билан белгиланади. Нутқ интонацияси услуб асосини ташкил қилади.

Йирик адабиётшунос олим А. С. Мясниковнинг қайд этишича, социалистик реализм адабиётгида услуб тараққиёти проблемалари билан шуғулланувчи адабиётшунос ва санъаткорлар олдида Инсон ва Тарих муносабатидек умумий проблемани ўрганиш вазифаси туради. А. С. Мясников яна шуни ҳам уқтириб ўтадики, катта услублар индивидуал ва такрорланмасдир, улар қандайдир оқимлар ичида йўқ бўлиб кетмайди. Мазкур услубларнинг ўзи оқимлар ва бошқа ёзувчиларга кучли таъсир ўтказади¹.

Биз мазкур мақолада, ана шундай назарий қарашлар асосида, кейинги йиллар ўзбек совет сатира ва юморидаги услубий изла-

¹ Қаранг: Мясников А. С. Теория социалистического реализма и проблемы стиля.— В сб.: Многообразие стилей советской литературы... М., 1972, с. 10—11, 26.

нишлар ҳақида, кўпроқ йирик ёзувчиларнинг сатирик ижоди, уларнинг индивидуал услуб қирралари ҳақида, айрим услубий анъаналар ҳақида баъзи бир мулоҳазаларни ўртоқлашиш нияти-дамиз.

Ўзбек ҳажвчилигининг тарихий тараққиётида ҳажвий шеър формалари алоҳида ўрин олади. Бу тасодифий ҳол эмас, албатта. Кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек адабиётида поэзия жанрлари ҳар тарафлама ривожланган ҳолда, проза ва драматургия жанрлари нисбатан кам тараққий этган эди. Шунинг учун ҳам 20—30 йиллар ўзбек совет адабиёти тараққиётида поэзия устунлик қилди. Кейинги даврларда эса проза биринчи планга ўтди.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўзига хос тарихий моддий ҳаёти асосида унинг ўзига хос тафаккури, гўзаллик ҳақидаги идеаллари шаклланади. Бу, ўз навбатида, бадий асарларнинг тасвирий воқиталарига, образлар системасига, услубига, ҳатто, адабий жанрлар тараққиётига ҳам таъсир кўрсатади.

Ўзбек адабиётидаги поэзия жанрлари тараққиётини, шу жумладан, ҳажвий шеърлар ва бу соҳадаги анъаналарни, маълум даражада, ана шу қарашлар асосида изоҳлаш мумкин.

Адабий услуб масалалари билан махсус шуғулланган олим Н. И. Великаянинг қайд этишича, катта индивидуал услуб ўз «хотираси»да ўтмишни сақлайди, услубий типологиянинг моҳиятини кўрсатади ва анъаналардан озиқлангани ҳолда, ўз даври бадий тараққиётининг маълум бир даражадаги якуни бўлади. Ёзувчининг бадий услуби ҳаммавақт умумийлик билан хусусийликнинг, объективлик билан субъективликнинг (бу категорияларнинг кенг маъносида) сирли муносабатларини ифодалайди².

Ўзбек совет ҳажвчилигининг тарихий тараққиёти ҳам мазкур қарашларнинг ҳақ эканлигини яна бир бор кўрсатади.

Ўзбек халқининг феодал ўтмиш ҳаётидаги социал қолюқлик, тенгсизлик, эксплуататор синф вакилларига хос мунофиқлик, ислом дини ҳомийларининг ахлоқий тубанлиги, ярамас урф-одатлар классик адабиёт асарларида, халқ оғзаки ижодида кескин танқид қилинди, сатира ўқи уларга қарши қаратилди. Навоий ва Муқимий каби классик шоирларимиз ижодида ўз даврининг муҳим социал масалалари билан боғлиқ бўлган ажойиб ҳажвий шеърлар юзага келди.

Ўзбек совет адабиётининг байроқдори Ҳамзанинг ҳажвий шеърларида, ўзбек совет поэзиясининг тараққиётида маълум мавқега эга бўлган: Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдулҳамид Мажидий, Ҳабибий, Чархий кабиларнинг ҳажвий асарларида классик адабиётда мавжуд бўлган шеър формалари ижодий давом эттирилди. Лекин улар янги давр талаблари асосида янги мазмунни ифода қилишга қаратилди. Аруз вазнида ёзилган шеърлар билан бир қаторда давр талабларидан келиб чиқиб бармоқ вазнида ҳам асарлар яратилди. Ҳажвий шеърларда салбий қаҳрамоннинг ўзини сўзлатиш,

² Қаранг: Уша жойда, 360-бет.

қарама-қарши синф вакилларининг айтишуви (диалог), савол ва жавоб, ички монолог, тақлид кабилардан кенг фойдаланилди.

Ўзбек ҳажвчилигининг табиати аввало ўзбек халқининг моддий-маиший ҳаёт картиналари билан боғланган. Шунинг учун ҳам биз ўзбек ҳажвчиларининг танқид объектига, бошқача айтганда, танқид предметига ва бунда кулгунинг ижтимоий-эстетик функциясига алоҳида аҳамият беришни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

КПСС XX съезидан сўнгги давр ўзбек совет сатираси тараққиётида отахон ёзувчиларимиздан Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор, Уйғун ва Собир Абдулла кабилар алоҳида ўрин олади. Улар ижодида 20—30-йиллардаги ва Улуғ Ватан уруши даври ҳажвчилигида эришилган ютуқларни янада мустақкамлаш ва янги давр талабларидан келиб чиқиб бу соҳада ҳам новаторлик намуналарини кўрсатиш тенденцияси яққол сезилиб туради. Шунингдек, кейинги йилларда Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Асқад Муҳтор, Мумтоз Муҳамедов, Иброҳим Раҳим, Аббос Муҳиддин, Худойберди Тўхтабоев, Самиг Абдуқаҳҳор, Зоҳиджон Обидов, Неъмат Аминов ва бошқалар ҳажвчилик соҳасида ҳам актив фаолият кўрсатдилар. Мазкур ижодкорларнинг сатирик ва юмористик асарлари билан танишар эканмиз, уларнинг ҳар бири ўз индивидуал қиёфаси, услуб қирралари билан бир-биридан яхшигина фарқ қилишларини, айни вақтда улар ижодида умумий бир яқинлик, типологик хусусиятлар ҳам мавжудлигини кўраемиз.

Ғафур Ғуломнинг серқирра ижодида ҳажвчилик алоҳида ўринга эга. Ғафур Ғуломнинг ўзи табиатан ҳазил-мутойибага жуда ўч, халқ юморини чин юракдан севган, кулгунинг ижтимоий ва эстетик аҳамиятини чуқур ҳис этган шахс эди. Ёзувчи характеридаги бундай хусусиятлар унинг ҳажвчилигида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Унинг қизиқ-қизиқ сўзлари, латифанамо ҳикоялари халқ донолигини, халқ ҳажвини ифодаловчи афанди латифаларини эслатарди.

Ғафур Ғулом урушдан сўнгги йилларда ҳам кенг китобхонларга манзур бўлган ҳажвий ҳикоялар, ўткир фельетон ва танқидий шеърлар, «Бисотдаги гаплар» рубрикаси остида кулгили лавҳалар яратди. Унинг кейинги йилларда яратилган: «Менинг ўғригина болам» воқеий ҳикояси (1965), «Энг расво намози аср» (1965), «Пирмуҳаммад ва унинг неварачеваралари» (1965) каби прозаик асарлари, «Биз кулаемиз» (1957), «Кимга не келур?» (1961), «Орамизда баъзилар бор» (1964), «Пияниста ҳақида тўрт туюқ» (1966) каби шеърый сатирик ва юмористик асарлари бадий услуб масалалари нуқтаи назаридан ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Мисол учун унинг «Ўғригина болам» асарини олиб кўрайлик.

Ҳикояда революция арафаси, Вақтли ҳукумат давридаги воқеалар, биринчи жаҳон уруши оқибатида меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволга тушганлиги тасвирланади. Автор ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларини асосан юмористик интонацияда кўрсатади. Ғафур Ғулом у давр қийинчиликларини ўз кўзи билан кўрган, шахсан

Ўз бошидан ўтказган. Шунинг учун ҳам мазкур ҳикоя маълум даражада автобиографик характерга эга. Асар қуйидагича бошланади:

«Отамизнинг ўлганига анчагина йил ўтиб кетди. Бу йил ўн еттинчи йилнинг кўкламида онамиздан ҳам ажралиб, шум етим бўлиб қолдик. Биз тўрт етимдан хабар олиб туришга катта онам — онамнинг оналари Рокия биби келиб турибдилар...

...Ҳаво анчагина салқин. Биз етимлар бир-биримизнинг пинжизмига тиқилиб, бир-биримизни иситиб уйқуга кетганмиз. Қаторда энг сўнги бўлиб, она чумчуқдай қора бувим ётардилар, у киши саксондан ошиб кетган, носкаш кампир эдилар»³. Ҳикоядаги асосий воқеа — ана шу камбағал хонадонга ўғри келиши, носкаш кампирнинг уни сезиб қолиши ва улар ўртасидаги диалогда замонда қийинчиликларининг ифодаланишидан иборат.

Ўғри билан кампир ўртасидаги диалогнинг юмористик интонация билан суғорилиши китобхонга қизиқ туюлади. Турмуш қийинчиликларини жуда кўп кўрган, камбағалликда эзилган, лекин ниҳоятда одамшаванда, нуруний кампирнинг доно сўзлари, ундаги оналик меҳр-муҳаббати, инсонга нисбатан бўлган ҳурмат, ҳатто, камбағалчилик орқасида ўғрилик кўчасига кирган кишига ҳам қаттиқ таъсир қилади.

Ўғрининг томда беҳосдан «акса уриб» юборишини эшитган кампир унга қараб мулойимлик билан:

«— Ўғригина болам, ҳой ўғригина болам, ҳойнаҳой бирор тирикчиликнинг кўйида томга чиққан кўринасан, ахир касбинг нозик, тумов-пумовингни ёзиб чиқсанг бўлмайдимиз?— дебдилар.

Ўғри томдан туриб:

— Ахир, бувижон, сиз ҳам бироргина кеча тинчингизни олиб ухласангиз бўлмайдимиз, бизнинг тирикчилигимизнинг йўлини тўсаверасизми?— дебди.

Мен гап шу ерларга келганда уйғониб кетган бўлсам керак. Қолган гапларни эшитганимча қилиб ёзаман.

— Ҳой, айланай, ўғригина болам, бошимда шундай мусибат турганда кўзимга уйқу келадими?»⁴.

Ҳикоядаги воқеа тасвиридан маълум бўладики, ўғри ҳам бола-чақали, у оиладаги муҳтожлик натижасида шу йўлга кирган. Айтиш мумкинки, китобхонда ўғрига нисбатан кучли ғазаб, нафрат уйғонмайди. Унинг номига айтилган танқидий мулоҳазалар асосан юмористик оҳангда. Ёзувчининг ўткир тиғи революциядан олдинги ижтимоий тузум туғдирган иллатларга қаратилган.

Ҳикоя сўнггида, инсонпарвар кампир ўғрига қараб: «қутлур уйдан қуруқ кетасанми... ошхонада битта ярим пудлик қозон бор. Шунини олиб кета қол» деб одамгарчилик қилганда, ўғри уни олмайди, аксинча, у қозон «ўша етимларнинг ўзига буюрсин. Тўй-

³ Ғафур Ғулом. Биз куламыз (Ҳажвиялар, шеърлар, латифалар...). Тошкент, 1968, 3-бет.

⁴ Уша асар, 4-бет.

ларида ўйнаб-кулиб хизмат қилайлик. Хайр энди буви, мен кетаман» деб, яхши ният тилаб хайрлашиб кетади.

Мазкур ҳикоядан ҳам маълум бўладики, ёзувчининг ижоди унинг шахсияти билан бевосита боғлиқ. Муаллифнинг турмуш тажрибалари, биографияси, дунёқараши унинг ижодида қандайдир ўз ифодасини топади. Ёзувчининг ижодий нияти-ю, ўз олдига қўйган бадий вазифаларигача, буларнинг ҳаммаси унинг ўзига хос услубини таркиб топишида муҳим роль ўйнайди. Ёзувчининг ҳаётга бўлган қараши, яъни субъектив асос унинг турмуш қонунийатларини илғаб олиши, яъни объектив асос билан уйғунлашади.

Ғафур Ғуломнинг «Энг расво намози аср» (1965), «Пирмуҳаммад ва унинг неvara-чеваралари» (1965) каби прозаик асарларида ҳам инқилоб арафасидаги ҳаёт лавҳалари, яъни ёзувчининг ўзи учун жуда яхши таниш бўлган воқеа ва ҳодисалар кулгу воситалари билан ҳикоя қилинди. Уларда ҳам авторнинг ўша давр ҳаётига бўлган эстетик муносабати ва баҳоси яққол кўзга ташланиб туради.

Ғафур Ғулом кундалик ҳаётимизда учрайдиган айрим камчиликлар, эскилик сарқитини ташувчилар ҳақида қатор фелъетонлар ёзди. Бу жиҳатдан унинг «Жомаси пок, ўзи нопок бандалар» асари характерлидир. Унда ярамас эски урф-одатлар фош этилади: «мушкул кушод», «биби сешанба она», «мавлуд», «чилла ёсин», «қўчириқ», «эзиб ички» каби бемаъниликлар танқид қилинади. Давлат мулкни ўғирлаш ҳисобига катта участка қурган айрим кишиларнинг номи, адреслари аниқ кўрсатилади, санъатни пулга сотувчи саёқ ашулачи ва созандалар масхара қилинади. Ғафур Ғулом ижодига хос халқчиллик ва партиявийлик, тараққиёт йўлимиздаги ғовларни олиб ташлаш учун сидқидилдан хизмат қилиш бу асарнинг ғоявий-тематик мундарижасини белгилайди. Мисол учун авторнинг «мушкул кушод» ҳақидаги қарашларини олиб кўрайлик:

«Бирор одам ўз қилмиши учун қамалса, пора еб қўлга тушса, растрат қилиб судга тушса, хотини ёки онаси ўша «қаҳрамон»нинг мушқули осон бўлсин деб «мушкул кушод» қилдиради. Анча ҳаражат ҳам бўлади. Лекин на турманинг эшиги очилади, на судья ёввош тортади, на пора берган тонади. Мушкул мушқуллича қолаберади»⁵.

Мазкур парчада кўрганимиздек, ижодкор индивидуаллиги ҳаётий материални танлаш ва унга бўлган муносабатида сезилиб туради. Асарда муаллифнинг аччиқ киноя ва истеҳзолари муҳим аҳамият касб этади. Унинг образли ифодалари ва публицистик мулоҳазалари бир-бири билан уйғунлашади.

Ғафур Ғулом сатирик асарларининг бир қисми назмда ёзилган. Уларда забардаст шоирнинг қалами билиниб туради. Яна шу нарсани ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Ғафур Ғуломнинг ҳажви «Муштум» журнали билан бевосита боғланган эди. Еш «Муш-

⁵ Қаранг: Чаккига дакки (тўплам). Тошкент, 1967, 36-бет.

тум»чилар Гафур акани ўзларининг «фахрий редакторлари» деб билар эдилар.

Гафур Фулом шеърларида «кеча» билан «бугун»ни таққослаш, ўтмишдаги зулматни, қолоқликни танқид қилиш, тараққиётимиз йўлидаги ғовларни фош этиш, порлоқ истиқбол сари ундаш мотивлари асосий ўринни олади. Бунда у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланади, халқ иборалари, қўшиқлари материалларидан ижодий фойдаланади.

Ёзувчи «Биз куламиз» шеърини:

Қаҳ-қаҳ уриб ҳикоямни бошлайман,
Кимки душман — кўзларини ёшлайман,—

каби мисралар билан бошлайди. Шеър давомида муаллифнинг ижодий нияти, кулгудан кузатган мақсади, шоир «мен»и яққол сезилиб туради:

Бир қалам кулгуни ёзмоқлик учун
Кўрсатиб қўйибман шеъримнинг кучин,
Зеҳнимдан сидириб ташлаб бўлмайди,
Халқимиз ёвидан оларкан ўчин,
Мен шуни ёзибман, азиз дўстларим⁶.

Маълумки, услуб проблемаси — жуда мураккаб, аynи вақтда жуда мунозарали. Ҳозирги кунда ҳам «услуб» тушунчасини ифодаловчи, кўпчилик томонидан маъқулланган ягона бир қараш мавжуд эмас. Мутахассислар: давр услуби, услубий йўналиш, ижодий оқимлар, ёзувчиларнинг индивидуал услуби кабилар ҳақида ёзадилар. Яна шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, қадимдан: услуб — бу инсон, деган қараш анча кенг тарқалган. Мазкур қарашга асосланган бир қатор адабиётшунослар ёзувчи ижодининг ўзига хос индивидуал хусусиятларига алоҳида урғу қиладилар.

Академик — ёзувчи Ойбек Гафур Фулом ижоди билан яқиндан таниш бўлган Саид Аҳмадга шундай бир гапни айтган экан:

«— Сиз Гафур билан жуда узоқ вақт бирга бўлгансиз! Ёзинг! Ниманики билсангиз ҳаммасини ёзинг. Шеърларини маъносини чақаман деб уринманг. Бу гапларни адабиётшуносларга қўйиб беринг. Гафурнинг ўзи қанақалигини ёзинг. Гапи қанақа, юриши қанақа, қилиғи қанақа, шуларни ёзинг...»⁷.

Ойбекнинг бу сўзлари биз ўрганаётган бадиий услуб нуқтаназаридан ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Саид Аҳмаднинг Ойбек маслаҳатлари асосида юзага келган мазкур асарда Гафур Фуломнинг серқирра ижоди, ёзиш манераси, ижодкорнинг услуб жилолари, унинг табиатидаги ҳазил-мутойибага ўчлик, асарларида юмористик интонациянинг барқ уриб туриши каби бир қатор хусусиятлар ўз ифодасини топдики, улар адиб ижодининг сирларини ўрганиш ва уларни келгуси авлодларга етказишдек муҳим вазифани бажаради.

⁶ Гафур Фулом. Биз куламиз, 42-бет.

⁷ Қаранг: Саид Аҳмад. Назм чорраҳасида. Гафур Фулом ҳақида ҳикоялар. Тошкент, 1982, 3-бет.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, кулги ҳажвчиликда муҳим ғоявий-эстетик вазифани бажаради. Ҳар бир йирик ёзувчининг кулгига бўлган муносабати, унинг ижодида кулгининг ифодаланиш шакллари маълум даражада бошқаларникидан фарқ қилади. Ҳатто кундалик ҳаётимизда ҳам шундай одамлар учрайдики, улар серкулги, ҳазил-мутойибага жуда ўч бўлади. Иккинчи ҳил одамлар эса, аксинча, жуда жиддий, ҳатто серкулги одамларни ёқтирмайдиган бўлади. Айрим ҳолларда кулги хушчақчақ ҳаётбахш бўлса, бошқа бир вақтда у аччиқ кинояли, ҳатто, заҳарханда бўлади. Бинобарин, ҳажвчиликда кулги танқид объектига, конфликтнинг характери ва муаллиф талантининг йўналишига қараб турли шаклларда бўлади. Агарда биз, услуб — бу инсон, деган қарашларни ҳисобга оладиган бўлсак, унда ҳар бир сатирик ёзувчи ижодидаги кулгининг хиллари, шакллари унинг услуб қирраларини белгилашда муҳим роль ўйнашини тушуниш қийин бўлмайди. Масала янада ойдинлашиши учун биз бу ўринда улкан адиб Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги йиллардаги сатирик прозасига бир назар ташлаб, уни услубий изланишлар нуқтаи назаридан Ғафур Ғулом ҳажвчилигига қиёслаб кўришимиз мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳажвчилик соҳасидаги фаолияти урушдан кейинги йилларда ҳам муваффақиятли давом этди. Унинг бу соҳада эришган ютуқлари, анъаналари бир қатор ёш ёзувчилар томонидан ижодий ўзлаштирилди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» (1949—1953), «Оғриқ тишлар» (1954), «Тобутдан товуш» (1962) ва «Аяжонларим» (1967) каби комедиялари ўзбек совет ҳажвчилиги тараққиётига кўшилган катта ҳиссадир.

А. Қаҳҳорнинг сўнгги давр прозасида ҳам сатира ва юмор алоҳида аҳамият касб этади. Унинг «Тўйда аза» (1956), «Ифвогар» (1960), «Даҳшат» (1961), «Маҳалла» (1964), «Думли одамлар» (1964) каби ҳикояларида; «Қуюшқон» (1956), «Сархона» (1957), «Бизнинг мулоҳазаларимиз» (1958) каби фельетонларида кишиларда учрайдиган айрим камчиликлар, иллатлар кулгу воситаларида, А. Қаҳҳор услубига хос бўлган юмористик ва сатирик интонация билан, адиб тилидаги ўткир сўзлик, қочириқлар билан фош этилди. Мисол учун унинг «Тўйда аза» ҳикоясини олиб кўрайлик.

Ҳикоя қуйидагича бошланади:

«Доцент Мухторхон Мансуров ниҳоятда истараси иссиқ, ниҳоят — дилкаш чол, шу қадар дилкашки, уни кўрган киши ҳар фаслнинг ўз хусн-латофати бор деган гапни йил фасллари тўғрисидагина эмас, умр фасллари тўғрисида ҳам айтса бўлар экан деб қоларди. Унинг битта-иккита қора тук чап бериб қолган оппоқ чўққи соқоли... Епиримай, соқол ҳам одамга шунча ярашадими-я!..»⁸

⁸ Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. Тошкент, 1957, 250-бет (кейинги кўчирмалар ҳам шу манбадан олинди).

Ҳикоя бошланишида юмористик интонация яққол сезилиб туради. Ёзувчи асар қаҳрамони Мухторхон домланинг хатти-ҳаракатларини, портрет чизиқларини аста-секинлик билан, кулгили томонлари билан кўрсатиш йўлидан боради. А. Қаҳҳор ҳикоя қаҳрамонининг ким эканлигини тўғридан-тўғри айтмайди, гўё у ҳолисона фикр билдираётгандек туюлади. Лекин у сўзларни ва ибораларни шундай танлайдики, улар Мухторхон домланинг ким эканлигини ўқувчи кўз ўнгидан яққол гавдалантиради. Домла «одамохун», «дилкаш», «юзидан зулук ҳам хол бўлиб кўринади». У «отпусказга ё командировказга кетса бутун маҳалла ҳувуллаб қолгандай бўлар эди».

Адиб жуда характерли деталлар топади ва уларни қиёслаш воситасида юмористик оҳанг яратади. Бунда ҳар бир сўз ва ибора ўзининг кулгили томонлари билан намоён бўлади. Масалан, «ҳар фаслнинг ўз ҳусн-лаатофати бор» деган гап билан домланинг кексаликдаги «умр фасллари»га нисбат берилади. Агарда унинг юзидан биронта зулук бўлса, у ҳол бўлиб кўринади. Мабодо домла уйда бўлмай қолса, бутун маҳалла ҳувуллаб қолади. Унинг «оппоқ чўққи соқоли», «бутун маҳаллага файз» киритиб туради.

Лекин ҳикоядаги воқеалар ривожидан кутилмаган ҳолатлар юз беради. 3 йил бурун хотини вафот этган Мухторхон домланинг уйланиши ҳақидаги «дув-дув гап» бутун маҳаллага тарқалади. Одамлар Мухторхон домлани ёқтиргани учун «тамизли аёл чиқиши муқаррар бўлган келинни ҳамма ғойибона яхши кўриб қолади». Муаллиф домлада содир бўлган ўзгаришларни «холисона» гапириб келиб, унинг ташқи кўринишидаги кескин ўзгаришларни киноя оҳангида ифодалайди: «Домла, бошида чамандагул тўппи, эгнида калта ва тор шим, катак кўйлак, енгини баланд шимарган, билагада каттакон тилла соат, ўзи якка пива ичиб ўтирган эмиш». Бўятилган сочлари «куя тушган пўстакка ўхшайди».

Маҳалла кишиларининг домлага бўлган ҳурматлари пасайиб, улар ҳанг-манг бўлиб қолишади: «чол ўлгур соқолини, шундай чиройлик соқолини таг-туғи билан қирдирибди-ташлабди!»

Абдулла Қаҳҳор ҳажмчиликда қиёслаш, қарама-қарши кўйиш йўллари билан қулгу ҳосил қилишда маҳорат кўрсатади. Агарда мазкур ҳикоя бошланишидаги Мухторхон домла тасвирида юмористик оҳанг ҳукмронлик қилса, ҳикоя давомида домладаги кутилмаган ўзгаришлар, ярашмаган қилиқлар пайдо бўлиши билан асарда киноявий оҳанг ҳам ўзини кўрсата боради. Бу оҳанг келиннинг портрет тасвирида, айниқса тўй манзарасида янада кучаяди. Мана, келиннинг портрети:

«Келин дарҳақиқат ёш, лекин худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ; эгнида енгсиз қизил кўйлак, бошида попушакнинг тожиганга ўхшаган, лекин қизил шляпа; қўлидаги сумкаси, оёғидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қизил. Уни адоват ва нафрат билан бошдан-оёқ кузатган аёллардан бири, бурилиб ательедан чиқиб кетар экан:

— Ҳўрозқандга ўхшамай ўл!— деди.

— Қариган чоғида хўроққанд яламай домла ҳам ўлсин! — де-ди яна бири».

Китобхон домла билан келин ўртасида, яъни куёв билан келин ўртасида қандайдир номувофиқлик мавжудлигини сезади. Ёзувчи бу номувофиқликни сатира ва юморга хос бўлган ички кулгили конфликтларда тасвирлайди. Мухторхон домланинг оппоқ чўққи соқолли, дилкаш, одамохун ҳолати билан унинг соқолини қирдирган, тор-танғиз кийимлар кийиб ўзини ёш кўрсатишга уринган такасалтанг ҳолати ўртасида кулгили зиддият мавжуд, бундай кулгили ҳолат келинда ҳам бор. У ёш бўлишига қарамай, «худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ», бошдан-оёқ қизил кийиниб худди хўроққандга ўхшаб туради. Ҳикоянинг бундай ўринларида ўхшатишлар, сифатлашлар, истиоралар шундай танланганки, улар ёзувчи мақсадининг бадий ифодаланишида муҳим роль ўйнайди.

Воқеалар ривожиди киноявий интонация кучайиб боради. Масалан, келин-куёвнинг тўй манзараси, гарчи кўринишдан тантанавор туюлса ҳам, асли моҳиятда у масхараланади. Айни вақтда китобхон ҳам бу тўйга истеҳзо билан қарайди:

«Тўйга келин томондан элликка яқин, куёв томондан саккиз киши айтилган экан, иккала томондан ҳаммаси бўлиб ўн бир киши келибди. Бир дуторчи, икки ашулачи ва Қарим ота ҳам шу ҳисобга кирар экан. Соат олтига белгиланган тўй соат ўндан ошганда бошланибди. Келин бир пас бошига оқ рўмол ёпиниб ўтирибди-ю, бир-икки рюмка ичгандан кейин, аламига чидолмай ўйинга тушибди. Домла чапак чалибди, ашулага қўшилибди...»

Асар хотимасида, яъни ёш хотинини курортга қузатаётган Мухторхон домланинг «ҳар бирини бир одам зўрға кўтарадиган икки чамадонни ўзи якка» кўтариб, зўриқиб вафот этишида ёзувчининг танқид объектига бўлган киноя ва истеҳзолари ошқора намоён бўлади. Энди ёзувчининг тасвир объектига нисбатан бўлган субъектив муносабати китобхонга яққол сезилади. Унинг услубида кескинлик пайдо бўлади: «Эртасига домлани кўмиш маросими бўлди. Маросимга маҳалладан одам кўп қатнашмади, афтидан, домла кўп одамнинг қалбида бундан бир ой бурун ўлган, кўплар ўша тўйни домланинг жанозаси ҳисоблашган эди...»

Ҳикоя номининг «Тўйда аза» деб аталиши, унда: «Зўри беҳуда миён мешиканад» эпиграфининг келтирилиши ҳам бежиз эмас, албатта. Асарда ҳаётийлик билан фожиавийлик ёнма-ён туради. Шунга кўра адиб услубида ҳам юмористик оҳанг билан сатирик оҳанг уйғунлашган эди. Ёзувчининг тилдаги маҳорати, нутқ интонацияси унинг ўзига хос услубининг юзага келишида муҳим аҳамият касб этган.

Маълумки, поэзия, шу жумладан ҳажвий шеърлар, ўзбек совет адабиётининг ҳамма босқичларида алоҳида мавқега эга. Кейинги йиллар ўзбек совет адабиётида яратилган юмористик ва ҳажвий шеърлар учун характерли бўлган, унинг тараққиёт тен-

денцияларига, шу жумладан, бадий услубига Олд бир қатор хусусиятларни шоир Уйғун ижоди мисолида кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон халқ шоири Уйғуннинг ҳажвий ва юмористик шеърлари услуб ранг-баранглиги нуқтаи назаридан сўнгги йиллар ўзбек совет ҳажвчилигининг тараққиётида ўзига хос ўрин олади. Унинг асарларида шакл ва мазмун уйғунлиги кўзга яққол ташланади. Узоқ йиллар ижод этган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Уйғуннинг ҳажвий шеърлари услубий раванглиги, жозибадорлиги, оригинал ўхшатишлари билан китобхон диққатини жалб этади. Масалан, у ҳасадгўйлар ҳақида шундай ёзади:

Дейдилар: юксалолмай, ақли паст ит
Ҳасаддан ойга қараб ҳурар эмиш.
Ҳасадгўй мисоли чаён, чаён эса
Ўзига ўзи нашта урар эмиш⁹.

Уйғун «Шакар домудла» (1961) шеърда эса эскилик қолдиқларини, масалан, мачитни ўзига макон қилиб олган, «бошида саллау оғзи кўп шалоқ» домлаларни аччиқ танқид қилади:

Пирига ҳам ошна бўлмайди сира,
Уйлагани фақат ёмонлик гараз.
Унинг нияти шум, у — нур душмани,
У — эскидан қолган тузалмас мараз¹⁰.

Уйғуннинг ҳазил-мутойибаси ва истеҳзолари танқид объектининг характерига қараб белгиланади. «Агар бу шеърлар, — деб ёзади шоирнинг ўзи, — яхшиларни кулдириб, хурсанд қилиб, ёмонларнинг таъбини тирриқ қилса, ярасига туз сепса, йиғлатса, ўзимни бахтиёр ҳисоблардим»¹¹.

Кундалик ҳаётимизда учрайдиган кулгили ҳоллар ёки жузъий камчиликлар, кишилардаги айрим енгилтаклик кабилар ҳақида ёзганда муаллиф кулгисида ҳазил-мутойиба ўз ифодасини топади. Масалан, у «Шинавандалар» (1962) шеърда фазодаги космонавтларнинг ердаги футболга бўлган қизиқишларини ҳаётбахш кулгу воситаларида ифодалайди. «Ёш масаласи», «Трамвайда», «Бир боқсанг кифоя», «Кўк чой», «Чўтир кампир» каби асарларида «ярми чин, ярми ҳазил» ёки «оддий бир ҳазил» қабилида ҳаётий деталларга тўғри муносабатда бўлишга даъват этилади. Масалан, шоирнинг «Кекса жазман» тўртлигида ҳазил йўли билан шундай дейилади:

Тугамади кекса жазманнинг
Ишқ бобида мақтанчоқлиги.
Ўзи билмас ҳамма гапини
Бир пул қилар сочининг оқлиги¹².

Уйғун шеърга, умуман, бадий ижодга жуда талабчанлик билан муносабатда бўлади, у нўноқ шоирларни, ёш, ҳовлиқма

⁹ Уйғун. Фалончига (ҳажвий шеърлар). Тошкент, 1966, 17-бет.

¹⁰ Уша асар, 20-бет.

¹¹ Уша асар, 3-бет.

¹² Уйғун. Кекса жазман (ҳажвий шеър ва қўшиқлар). Тошкент, 1975, 31-бет.

«ижодкор»ларни танқид қилади. Унинг эстетик идеалига кўра, ижодкор камтар бўлиши, асари эса «Юлдуз каби чарақлаб» туриши лозим. Шоир ижодий йўли учун характерли бўлган бундай қарашлар унинг: «Енадиган бўлсанг яллиғланиб ён» (1963), «Шошилма» (1963), «Емон танқидчи ҳақида» (1965) шеърларида ўзининг бадий ифодасини топди. Уйғуннинг бундай муҳим аҳамият касб этган шеърлари турли тилларга таржима қилиниб, бутуниттифоқ миқёсига ёйилган.

Уйғуннинг халқаро темаларга бағишланган сатирик шеърларида янги уруш оловини ёқувчилар танқид қилинади («Хиросима такрорланмасин», 1962), Вьетнамда босқинчилик қилган кишиларнинг қақшатғич зарбага учраши ҳақида гапирилади («Тобут», 1965), янкиларнинг қуруқ сафсаталари билан ҳақиқий ишлари номувофиқ эканлиги фош этилади. Бу асарларда шоирнинг заҳархандаси алоҳида аҳамият касб этади:

Қаерда фитнес, хархаша бўлса
Уша ерда унинг қўли бор, инон!
Пентагондан чиққан босқинчи, ўғри
Чақишда чаёну аврашда илон¹³.

Юқорида келтирилган мисоллар асосида шуни айтиш мумкин-ки, шоирнинг ҳажвчиликдаги услубий изланишлари, ҳаётбахш кулгиси ёки заҳархандаси, мазмун билан шаклнинг бирлиги, аввало, танқид объектига боғлиқ. Материални танлаш ва уни баҳолашнинг ўзидаёқ ёзувчининг индивидуаллиги кўрина бошлайди. Шоир ҳар бир сўз ва иборани материалнинг характерига қараб танлайди, кулги ҳосил қилишда уларга алоҳида урғу беради. Асқад Мухтор шеърларида кишиларнинг ахлоқий тарбиясига доир чуқур мазмун касб этган фикрлар ёқимли юмор билан ифода қилинади. Унинг «Оталарга маслаҳат» шеърисида болаларни тўғри, ахлоқли, меҳнаткаш қилиб тарбиялаш учун аввало отанинг ўзи бу соҳада намуна бўлиши кераклиги образли, аини вақтда ҳазил мутойиба йўли билан баён қилинади. Асқад Мухторнинг «Чархпалак» асарида кишиларни асоссиз танқид қилувчи, ўзини билимдон ҳис этувчи, лекин аслида эса субитсиз, мақтанчоқ бўлган шахслар сатира остига олинади. «Чархпалак» деб умумлашма ном олган бундай шахслар ёшлик вақтларида кексаларни танқид қилади:

— Ҳа, энди, чол деймиз,
Ҳурмат қиламиз...
Бўлмаса бори ҳам қариб чурипти...¹⁴.

Уша шахснинг ўзи кексайган вақтда эса, ёшларни танқид қилишга ўтади:

— Ҳозирги ёшларми! Бе-е! Ишонманг,
Ота-онасини сотиворади.
Соч мундоқ!

¹³ Уйғун. Фалончига. 35-бет.

¹⁴ Асқад Мухтор. Чархпалак (ҳажвий шеърлар). Тошкент, 1970, 5-бет.

Шим — му-у-ундоқ...

Ғирт безори.

Бу авлод, билмадим, қаққа боради¹⁵.

Ўзбек совет сатирасининг сўнгги йиллар тараққиётида шеърлий масаллар ҳам алоҳида ўрин олади. Агарда бир қатор таниқли ҳажвчиларимиз вақти-вақти билан бу жанрга мурожаат этсалар, Самиф Абдуқаҳҳор, Ямин Қурбон каби ижодкорлар эса масалчи шоир сифатида танилиб, ўз асарларида ҳаётимизда учрайдиган-айрим нуқсон ва иллатларга қарши шафқатсиз ўт очмоқдалар.

Умуман олганда, сўнгги йиллар ўзбек совет ҳажвий шеърлари жанрлар тараққиёти, авторлар доирасининг талантили ёшлар ҳисобига анча бойигани ва услубий ранг-баранглиги билан алоҳида аҳамият касб этмоқда. Кекса авлод вакиллари ижодида традицион шеърлий формалар давом этаётган бўлса, жуда кўп сонли ёш қаламкашлар ижодида замонавий руҳ барқ уриб турган шеърлий шакллар ривожланмоқда.

Сатирик проза жанрларида муваффақиятли ижод этган Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулум ва Абдулла Қаҳҳор каби ёзувчилар анъаналарини ижодий давом эттириш ва янги мазмунига мос янги-янги шакллар излаб топишда: Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Мумтоз Муҳамедов, Аббос Муҳиддин, Иброҳим Раҳим, Худойберди Тўхтабоев, Саида Зуннунова, Неймат Аминов, Тўлқин Алимов, Олим Қўчқорбеков каби ҳажвчиларимиз анча ишларни қилдилар. Мазкур авторларнинг ҳикоя ва фельетонларида, интермедия, эпиграмма ва бошқа сатирик публицистикага оид асарларида ҳар бир муаллифнинг ўзига хос индивидуал қиёфасини кўрсатадиган характерли белгилар билан бир қаторда, умуман ўзбек совет сатирик прозаси соҳасидаги ижодий изланишлар, ютуқлар ва бу соҳадаги камчиликларни кўрсатадиган муштарак хусусиятлар ҳам ўз ифодасини топган.

Ўзбек совет ҳикоячилигининг тараққиётида марказий фигуралардан бири бўлган Саид Аҳмад актуал темаларда юздан ортиқ ҳикоя ва фельетонлар ёзди. Унинг «Келинлар қўзғолони» комедияси Бутун Иттифоқ миқёсида танилди. Адибнинг табиатига хос бўлган юмор, қизиқчилик ёзувчининг барча асарларида ўз ифодасини топмоқда. Саид Аҳмад ҳажвчиларидан: «Келинлар қўзғолони», «Чекилмасин», «Ханка билан Танка», «Қалбаса қори», «Узун тил», «Қоплон», «Ҳасрат». «Номи йўқ тўй», «Олқинди», «Ҳодивой», «Луқмон» кабиларда тараққиётимизга тўсиқ бўлган турли хил камчиликларга қарши ўт очилди. Адибнинг «Синовчи ичувчи», «Тўёна», «Қиличми тўқмоқ», «Ажина» каби миниатюралари халқ ўртасида жуда машҳур бўлиб кетди. Мазкур асарлар Саид Аҳмаднинг ўзбек совет ҳажвчилигида ўзига хос ўрин эгаллашини, унинг ўзига хос услубий йўналиши мавжудлигини кўрсатади. Санъаткорнинг ҳажвий асарларидан ташқари,

¹⁵ Уша асар, 5-бет.

унинг оддий мақолаларидан тортиб йирик асари «Уфқ» трилогия-сигача — ҳаммаси майин юмористик оҳанг ва сатирик элементлар билан суғорилган.

Адибнинг «Собиқ» каби ҳикояларида муҳим социал масалалар ҳақида гап боради. «Собиқ» асари қаҳрамони — пахтани машинада теришда донғи чиққан илғор бир колхозчи. Лекин у ўз терим машинасида ўтириб тинчгина пахта тера олмайди. Деярлик ҳар кун турли хил учрашувларга бориши, у ерларда нутқ сўзлаши керак бўлади. Пахта теримининг энг қизғин кунларида бу қаҳрамон газета, радио, телевидение мухбирларига савол-жавоблар қилиш билан банд бўлади. Уни кинога олиш учун бир неча кун ўз ишидан қолдирадilar.

Ҳикоя сўнгида қаҳрамоннинг аҳволи унинг ўз тилидан бундай баён қилинади:

«Мана, октябрь ойи ҳам охирлаб қолди. Машина терими тугай деб турибди. Ҳарна бўлса озроқ териб олай деб далага чиқсам, машинам жойида турибди. Бечорани бирам чанг босибдики, кимдир бўр билан ёнига: «колхозимизнинг собиқ водители фалончи мавсумда бир ҳафта далага чиқиб, шу машинада пахта терган» деб ёзиб кетибди. Жуда алам қилди»¹⁶.

Донгдор теримчи машинасининг чанг босиб ётиши, кимнингдир унга бўр билан «Собиқ водитель...» сўзларини ёзиб қўйиши каби деталларда муаллифнинг юмористик кулгиси ифодаланган. Саид Аҳмаднинг жуда кўп ҳикоя ва бошқа асарларида адиб кулгиси ошкора тарзда ифодаланади. Саид Аҳмад кулгиси шунчаки эрмак учун бўладиган кулги эмас, улар муҳим социал аҳамият касб этиши билан характерлидир.

Саид Аҳмаднинг «Олқинди» ҳикоясида ғийбатчи, ифвогар кишиларнинг қилмишлари фош этилади. Адиб ҳикоя «қаҳрамони» портретига доир деталларни, унинг характер хусусиятларини очувчи моментларни катта маҳорат билан тасвирлайди. «НЭП давридан қолган қўш қулфли портфель қўлтиқлаб» юрувчи, башараси «муҳри ўчиб кетган олқинди совунга» ўхшаган ифвогар тасвиридаги муболағали ўринлар сатирик образни қабартириб, китобхон кўз ўнгида йирик планда кўрсатишга хизмат қилдирилган:

«Одатда кайфи бор одам бировга бошдан-оёқ бирйўла қараёлмайди, — деб ёзади автор. — Бўлиб, бўлиб қарайди. Аввал туянинг тиззасидек едирилиб, тақир бўлиб кетган пешонасини, кейин тарвузни бутун ютгандек думалоқ қорнини, ана ундан кейин ҳар хил сиёҳ узун-узун томиб беқасамга ўхшаб кетган шимини кўрдим. Димоғимга бирдан гуп этиб, мағор ҳиди урилгандек бўлди»¹⁷.

Ўзбек совет сатирикларининг бир қатор ҳикояларида юмористик образнинг характерли хусусиятлари аста-секинлик билан очи-

¹⁶ Саид Аҳмад. Сайланма. Биринчи жилд. Тошкент, 1980, 345-бет.

¹⁷ Уша асар, 278-бет.

либ боради, қаҳрамон характери билан бевосита боғлиқ бўлган комик конфликт воқеанинг ривожланишига туртки беради. Масалан, Мумтоз Муҳамедовнинг «Хижолат» ҳикоясида колхоз раисининг чорва молларига етарли эътибор бермаганлиги сабабли редакциядан келган мухбирлар олдида ноқулай аҳволга тушиши жуда ишонарли тарзда тасвирланади. Асқад Мухторнинг «Сарқит» ҳикоясида эса артел мудирининг ғоявий-сиёсий жиҳатдан тубанлиги унинг лаганбардор, «хушомадгўй, «шахсий» котиби воситасида очилади.

Сатирик ва юмористик ҳикояларда жиддий коллизиялар яратиш сари борилмоқда ва бунда кулгининг ғоявий-эстетик аҳамиятига кўпроқ эътибор берилмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, Аббос Муҳиддиннинг «Нуқсонбой» ва «Юзига айтганнинг захри йўқ» ҳикоялари, Худойберди Тўхтабоевнинг «Кресло», «Тилхат», Анвар Муқимовнинг «Пинҳона жанг қиссаси» каби асарлари алоҳида диққатга сазовор. Улардаги кулги йўлимиздаги жиддий ғовларни кўтариб ташлашга қодир бўлган, муҳим социал аҳамият касб этган кулгидир. Адибларимиз киноя, истеҳзодан ўткир бир қурол сифатида фойдаланмоқдалар.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, сўнгги йиллар ўзбек совет сатирик ҳикоялари ўз тема ва проблемалари жиҳатидан 20—30-йиллардаги асарлардан фарқ қилади. Сатира объекти энди чаласавод, лақма одамлар эмас, улар ўқимишли, ҳатто бирон корхонанинг раҳбари. Сатирикларимиз кўпроқ ахлоқий мавзуларга мурожаат этмоқдалар. Эскилик қолдиқларига қарши кураш каби традицион темалардан ташқари, ривожланган социализм давридаги айрим ғовлар, идеологик кураш масалалари кўпроқ эътиборни тортмоқда. Ёзувчиларимиз сатирик жанрлар тараққиётига, ранг-баранг услубий излаишларга алоҳида аҳамият бермоқдалар.

Ўзбек совет фельетончилиги тараққиётида икки муҳим тенденция кўзга ташланиб туради. Уларнинг бири — фельетонда беллетризация, яъни бадийликнинг устун туриши бўлса, иккинчи тенденция — асарда публицистиканинг биринчи планда туришидир.

Бир қатор фельетонлар борки, уларда салбий образни фельетонга хос услубда фош этишда публицистик моментларга, автор қарашлари ифодаланган сатирик интонацияга алоҳида урғу қилинади. Аббос Муҳиддиннинг «Тулкилар — кулкилар» ва Нетьмат Аминовнинг «Республиканский эшон» каби асарларида авторларнинг салбий персонажга нисбатан бўлган муносабатлари бевосита келтирилади.

«Тулкилар — кулкилар»да колхоз молини ғайриқонуний йўллар билан бошқа шаҳарларга олиб бориб сотувчи юлғичларнинг аниқ номлари, конкрет адреслари кўрсатилган ҳолда танқид қилинади. Муаллиф ўз мулоҳазаларини бадий тасвир элементларидан фойдаланган ҳолда, асосан публицистик йўл билан баён қилади:

«Атиргул тикансиз бўлмаганидек, фаровон ҳаётимизда ҳам онда-сонда туя, бия, ит, бит ўғриси дегандек хулқи совуқлар учраб туради. Сабзавот ва меваларнинг ўғрилари ҳам шуларнинг бир

тури. Аммо қўнғиз тўнғизга ўхшамаганидек, бу ўғрилarning ҳам бошқаларидан фарқ қиладиган томонлари бор: номига қишлоқ меҳнаткаши бўлиб олиб сабзавот ва меваларни бошқа ёқларга ташмалаб кетавериш...»¹⁸.

Бундай ўринларда жамиятимизда баъзан учраб турадиган салбий ҳодиса ва шахслarning социал-ахлоқий табиатини фош этиш, унинг сабабларини аниқлашга интилиш ва совет кишиларини ана шундай иллатлардан қутулишга даъват этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек совет фельетончилигида жанрнинг ички хиллари ҳисоби-га бойиш ҳам кўзга ташланмоқда. Бу ўринда биз матбуотда эълон қилинаётган «шеърый фельетон» ва «масал фельетон»ларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Усмон Умарзоданинг «Ука» мухаммаси, маснавий йўлида ёзилган, Сами Абдуқаҳҳорнинг «Қилмиш-қидирмиш» ва Жамолиддин Асомиддиновнинг «Бир фермада» асарлари, Толиб Йўлдошнинг «Янгалар ҳасрати» кабиларда ҳаётимизда учрайдиган айрим камчиликларни фельетонга хос услубда танқид қилиш ҳолларини кўрамиз. Уларда ҳажвий шеърларга жуда яқинлик сезилади ва ўзбек классик адабиёти ҳамда фольклори анъаналаридан ижодий озиқланиш кўзга ташланади.

Ўзбек совет адабиёти ва журналистикаси учун янгилик бўлган масал фельетонларга А. Муҳиддиннинг «Ёлғондан ёвғон яхши» ва «Яхши ва ёмон баҳси» асарлари характерли мисоллар бўла олади. «Ёлғондан ёвғон яхши»да Ёлғон ва Ростнинг айтишуви — диалог келтирилади. Иккинчи асарда эса яхши ва ёмон ўртасидаги баҳс келтирилади. Ҳар икки асар сўнгида мазкур баҳслар конкрет ҳаётий воқеа ва ҳодисаларга боғланади, яъни аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига жойлашиб олган айрим бюрократларнинг ёлғон ваъдалари ва бошқа камчиликлари фош этилади. А. Муҳиддиннинг масал — фельетон асарларида ўзбек классик адабиётида мавжуд бўлган мунозара жанрининг айрим элементларини, яъни тортишув, баҳс кабиларни ижодий давом эттириш сезилса ҳам, мазкур асарлар ўзининг замонавий руҳи, реалистик мазмуни, бадий услуби жиҳатларидан улардан фарқ қилади.

Ўзбек совет ҳажвчилигида пародия, эпиграмма ва интермедиялар ҳам бор.

Талантли сатирик Абдулла Қаҳҳорнинг «Бизнинг мулоҳазаларимиз» асари, муаллифнинг ўзи қайд этганидек, «баъзи тақризларга назира» шаклида ёзилган. Дарҳақиқат, матбуотда эълон қилинаётган айрим тақризларда илмий жиҳатдан саёзлик, маълум бир схемага ташиб қолиш ҳоллари сезилади. Адиб ўз асари билан кулгу воситалари орқали пародия усулида ана шундай тақризларни савалайди. Ёзувчи ўз мулоҳазаларини бир магазинга оқарда турувчи йигирма икки кишининг рўйхати юзасидан баён қилади:

¹⁸ Аббос Муҳиддин. Тулкилар — кулкилар. Тошкент, 1977, 25-бет.

«Авалло шуни айтиш керакки,— деб ёзади А. Қаҳҳор,— рўйхат кўп қиррали (қоғоз саккиз букланган!) ва ранг-баранг хусусиятга эгадир: унда олти фамилия қора, бир фамилия қизил, бир фамилия кўк, қолган фамилиялар яшил ва бинафша сиёҳ билан ёзилгандир. Шунинг ўзи авторнинг катта ижодий имкониятга эга эканлигини кўрсатади. Уқувчини зериктирмасликка қаратилган бу услубга шундай баҳо бериш тўғри деган фикрга қўшилиш мумкин деб ўйлаймиз...»¹⁹.

Мазкур парчадан ҳам маълум бўладики, айрим тақризлар муҳим аҳамият касб этмаган масалалар бўйича ёзилади, уларда янгилик кўринмайди, тил ва услубда нўноқлик сезилиб туради.

Бир қатор пародиялар шеър билан ёзилган. Уларда асосан ўзбек совет поэзиясидаги камчиликлар: мазмуннинг бўшлиғи, тил ва услубдаги заифлик каби ҳоллар юмор воситалари билан танқид қилинади. Олим Қўчқорбековнинг «Географик қўшиқ». Ҳусниддин Шариповнинг «Баракалласан» каби шеърлари ана шундай асарлардандир.

Эпиграмма соҳасида қалам тебратаётган ёшлар ижоди эътиборни жалб этади. Маълумки, эпиграмма кичик сатирик шеърый жанр ҳисобланади (у одатда 2 мисрадан 8 мисрагача бўлади). Унда ҳазил-мутойиба кулги воситалари билан бирон факт, ҳодиса ёки шахс тўғрисида мулоҳаза баён қилинади. Мисол учун Азиз Абдураззоқнинг «Мақтана кўрма» тўртлигини келтирайлик:

Тоғ лоласан, тоғда туриб мақтана кўрма,
Тоғдан баланд эканман, деб тантана қурма,
Паст бўлардинг тоғ бўлмаса бахтингга агар,
Тоғ кўксига оёқ қўйиб талтая кўрма²⁰.

Бу мисраларда ҳазил-мутойиба ҳам бор, шунингдек кеккайганларни жиддий огоҳлантириш, муаллифнинг ўша каби шахсларга баҳоси ҳам бор. Эпиграмма муаллифи ихтиёрида шеърый фельетон приёмларидан фойдаланишдек имкониятлар ҳам бор.

Хулоса қилиб айтганимизда, ўзбек совет ҳажвчилигининг кейинги йиллар тараққиётида услубий изланишлар, бу соҳада эришилган ютуқлар алоҳида эътиборга лойиқ. Айниқса, улкан ёзувчиларимиз Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳорнинг бу соҳадаги ижод намуналари жуда кўп ҳажвчилар учун ўзига хос мактаб ролини ўтади. «Муштум» кутубхонаси сериясида эълон қилинган бир неча ўнлаб рисоалар, юмористик ва сатирик асарлардан ташкил топган қатор тўпламлар ўзбек совет ҳажвчилигининг иккинчи ва учинчи авлод ижодкорлари ўз маҳоратларини тинмай ошириб бораётганликларидан далolat бериб туради.

¹⁹ Абдулла Қаҳҳор. Бизнинг мулоҳазаларимиз. Қаранг: «Қирқ зарб», 18-бет.

²⁰ Азиз Абдураззоқ. Мақтана шўрма. Қаранг: «Қирқ зарб», 140-бет.

Машҳура Султонова

ПОРТРЕТ ЯРАТИШ САНЪАТИ

(Тарихий романларда)

Ёзувчи услубини ўрганиш адабиётшунослигимизнинг доимий ва актуал масалаларидан биридир. Чунки ёзувчиларимизнинг услубий изланишлари ва ана шу изланишлар жараёнида эришилган ижодий муваффақиятлари эвазига адабиётимиз бойиб, ривожланиб боради. Бинобарин, ҳар бир ёзувчининг ўз индивидуал услуби бўлиб, жуда ҳам серқиррадир. Услубнинг ҳар бир қирраси эса ўз навбатида махсус тадқиқотлар олиб боришни тақозо қилади. Биз мазкур мақолада ёзувчи услубининг битта қирраси — унинг портрет яратиш санъати борасида атрофлича фикр юритиш ниятидамиз. Бу ниятимизни О. Ёқубовнинг «Улугбек хазинаси» ва П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» тарихий романларидаги портрет яратиш санъатини ўрганиш замирида амалга ошироқчимиз.

КПСС Марказий Комитетининг XXVI съездига қилинган ҳисоботда ва коммунистик партия ва совет давлатининг бошқа кўп ҳужжатларида ҳам социалистик реализм методи асосида ижод этаётган совет ёзувчиларининг хизматлари доим юқори баҳолашиб келинмоқда. «Ҳақиқатан ҳам, босиб ўтилган йўлга назар ташлаганимда, адабиёт ва санъатнинг бор ютуқлари устида фикр юритганимда улар муттасил юксалиб бораётганини кўрасан»¹, — деб айтган эди Г. М. Марков СССР Ёзувчиларининг VII съездида қилган докладыда.

Умумсовет адабиёти тараққиётига ўзбек ижодкорлари қўшаётган ҳисса ҳам кам бўлаётгани йўқ. Жумладан, охириги йилларда яратилган, мутахассис ва кенг китобхонлар томонидан юқори баҳоланган, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти билан тақдирланган асарлар орасида тарихий мавзуга бағишланганлари ҳам бор.

Ижодкорларнинг қўлга киритаётган ютуқлари адабиётшунослар олдига ҳам катта вазифалар қўймоқда. Ёзувчилар маҳоратининг орта бораётганини кўрсатувчи белгилар орасида, айниқса, бадий тасвирий воситалар хизматида унумли фойдаланиш сезиларли бўлмоқда. Бунинг натижасида уларни махсус ўрганиш эҳтиёжи ҳам туғилмоқда. Жумладан, портрет яратиш, назаримизда, шундай масалалардандир.

Персонажни жонли, ўқувчи тасаввур қила оладиган тарзда тасвирлашда унинг қиёфаси — портрети, бўй-басти, ҳаракатлари,

¹ «Шарқ юлдузи», 1981, 10-сон, 9-бет.

нигоҳи, овози, гапиришидаги ўзига хослик ва бошқа кўп томонлари алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, тарихий асарларда, бош қаҳрамон тарихий шахс, улуғ сиймо бўлган асарларда портрет яратишнинг ўзига хос мураккаб томонлари йўқ эмас. Биз фикр юритмоқчи бўлган «Улуғбек хазинаси» ҳамда «Юлдузли тунлар»² романларининг қаҳрамонлари Улуғбек ва Бобир ҳақида, улар ҳаёт вақтларида ва ундан сўнг ўтган беш аср мобайнида турли адабий-тарихий, мемуар характердаги асарлар битилган бўлиб, уларда улуғ сиймолар қиёфаларига доир маълумотлар ҳам мавжуд. Мўйқалам соҳиблари, шартли бир тарзда бўлса ҳам, ўз миниатюраларида уларнинг портретларини яратишга ҳаракат қилганлар.

Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодиров мавжуд материаллар асосида ўз фантазияларига эрк берган ҳолда, тарихий ҳақиқатдан узоқ бўлмаган Улуғбек, Бобир ва бошқа тарихий ва тўқима образларнинг портретларини яратдилар. Масалан, «Бобирнома» да Бобирнинг отаси Умаршайх ҳақида шундай сатрлар ёзилган: «Ўқни ўрта чоғлиғ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йиқилмаган йигит киши йўқтур»³.

Пиримқул Қодиров роман саҳифаларида тарихий манбада қайд этилган Умаршайх кўринишига хос белгиларни ҳисобга олган. Уларни асар тўқимасига табиий сингдирган ҳолда портрет чизиқлари улғайтирилган. Ёш Бобирни машқ пайтида кўрган мулозимлардан бирининг: «— Билагингизда куч кўп...» (34), деганида Бобир: «— Шерпанжа деб отамни айтсинлар. Мен кўрганман, зарбалари бундан ўн ҳисса ортиқ. Мушт урсалар, энг зўр йигитни ҳам йиқитурлар» (34), — деб жавоб қилади. Бу ерда бир тарафдан, Бобирнинг ташқи жиҳатдан отасига ўхшашлиги ҳам, ёшлиги, подшо отаси билан фахрланиши, унга бўлган меҳр-муҳаббат ва бошқа фикрлар маълум бўлади. Ҳамма саҳарликка турган ҳолда фақат «...парқу тўшакда бақувват қўлларини ипак чойшабдан чиқариб ухлаб ётган Умаршайх Мирзо ҳамон уйғонмас эди...» (22). Умаршайхни уйғотишга кирган севимли кичик хотини Қоракўзбегим «нафис қўлларини ҳазратнинг майин чойшаб устида ётган залворли билагига қўйди». Уруш ваҳимаси ҳаммани нотинч қилган бир пайтда юртнинг отаси бўлган подшонинг бемалол ухлаб ётиши ўқувчига эриш туюлади, қандайдир кўнгилсизликдан, ғафлатдан дарак беради.

Езувчи ёш, бақувват Умаршайх ажалининг тасодифийлиги (тарихий ҳақиқат) замирида жиддий маъно кузатади. Ўқувчи фантазиясига, сатрлар остида маъно топишга имкон яратилади. Умаршайхдек (ёш, бақувват) подшонинг уруш майдонида, юртни ҳимоя этишда ҳалок бўлмасдан, ажалини тасодифий ердан топиши темурийлар сулоласининг инқирози рамзига айланади. Умаршайх-

² Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. Тошкент, 1974; . Пиримқул Қодиров. Юлдузли тунлар. Тошкент, 1979. Мақолада келтирилган кўчирмалар шу нашрлардан олинган бўлиб, бетлари қавс ичида кўрсатилади.

³ «Бобирнома». Тошкент, 1948, 1-қисм, 23-бет.

да ўгли Бобирда бўлган истеъдод, подшо сифатидаги топқирлик, жасорат йўқлиги ҳам унинг ўзини тутишида, хатти-ҳаракатларининг суствлигидан ҳам маълум бўлиб қолади. Шу тариқа, «Бобирнома»да статик характерда бўлган деталнинг роман саҳифаларидаги вазифаси кенгайтирилади, имкониятларининг янги-янги қирралари очилади. Қаҳрамоннинг социал-тарихий моҳиятини таъкидлаш хизматиға йўналтирилади. Яна бир мисол. «Бобирнома»да Бобир жияни Хуррамшоҳ ҳақида шундай ёзган: «...Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушиб эди, бир ўғил бўлиб эрди, Хуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тангри раҳматига борди»⁴. Ёзувчиға асосий таянч манбаи бўлган асарда тарих саҳна-сига чиқиб улгурмаган шахзода ҳақида берилган маълумотларнинг бор-йўғи шу.

Роман саҳифаларига эпизодик образ тарзида киритилган Хуррамшоҳға эса каттагина ўрин ажратилади, унинг қиёфаси тасвирига алоҳида диққат қилинади. Тарихий манбаларда ҳам, роман саҳифасида ҳам, Хонзодабегим билан Бобирнинг ўн йиллик жудоликдан сўнгги учрашувлари кенг ёритилган. Самарқанд қамалида қолган Бобир Шайбонийхон шартига кўнишга мажбур бўлади. Унга хотинликка эгачиси Хонзодабегимни бериш эвазига қамалдан қутулиб кетади. Шу туфайли бошига маломат тошлари ёғилган Бобирнинг ўзи ҳам доим руҳий қийноқларда эзилиб юради. Шайбонийхон ўлимидан сўнг опа-ука яна топишадилар, умрларининг охиригача бирга бўладилар. Роман саҳифаларида жияни — Хуррамшоҳ билан учрашган Бобир уни шундай кўради: «Боланинг оқ-сарғиш юзи, кўзининг кўкимтирлиги, қисқа бўйни ва сийрак қошлари худди Шайбонийхонникига ўхшар эди» (320-бет). Ҳолбуки, Бобир Шайбонийхонни кўрмаган, лекин шунга қарамасдан «боланинг қиёфасида хон отасидан мерос қолган аломатларни аниқ кўргандай бўлади» (320). Шайбонийхонни кўрмаган Бобирнинг жияни Хуррамшоҳни дафъатан отасига ўхшатиши унинг онасига — Хонзодабегимға ўхшамаслигидан келиб чиқади. Аста-секин Хуррамшоҳға диққат билан қараган Бобир унда онасига ўхшаш чизиқларини ҳам топади: Бобир «...жиянининг кўзлари ойисиникидай йирик-йирик эканини сезади. ...Унинг бурни ҳам Хонзодабегимники каби қиррали эканини...» ҳам кўради (321). Болани гўзал, жозибали қилувчи онасига ўхшаш томонлари Бобир қалбида унга нисбатан «тутун аралашган оловдай мураккаб бир илиқлик...» (321) уйғотади. Бобирнинг Хуррамшоҳдан олган таассуротларини шарҳловчи, изоҳловчи юқоридаги жумлаларға кўп маъно юклатилган.

Ёзувчининг Хуррамшоҳ портретини яратишдан мақсади уни — Хуррамшоҳни ўзидан кўра (бу ерда ўқувчи хотирасида сақланиши, образ ҳақида умумтасаввурни кенгайтириши кўзда тутила-

⁴ «Бобирнома». Тошкент, 1948, 1-қисм, 24—25-бетлар.

ди) ҳам Бобир қалбида кечаётган зиддиятли кечинмаларни юзага чиқаришдан иборат.

Бобирнинг жиянига бўлган муносабатида мураккаблик кўп. Бир тарафдан, Хуррамшоҳ севикли эгачиси, Бобир учун ҳар қандай қийинчиликларга чидашга тайёр бўлган, уни деб Шайбонийхонга турмушга чиқишга рози бўлган Хонзодабегимнинг ёлғиз фарзанди бўлса, иккинчидан, Бобирнинг ўз юртидан, она ўлкасидан жудо қилган душмани Шайбонийхоннинг ўғли эди. Ёзувчи Бобирнинг руҳий дунёсидаги ғалаёни, лекин бирор одамга, ҳатто ўзига-ўзи «овоз чиқариб» ифодалай олмайдиган, бир-биридан мураккаб фикр-ўйларини, виждон азобларини Хуррамшоҳ билан бўлган учрашув онига жо қилгандек бўлади. Натижада Бобир руҳияти хизматига йўналтирилган Хуррамшоҳ портретининг аҳамияти ошади. Шу тариқа, драматик воқеаларга тўла Бобир ҳаётининг мураккаб саҳифасига яна бир бор ишора қилинади.

Биз ёзувчилар яратган тарихий шахслар портретларининг аслига яқин ё узоқлиги, ўхшаш ё ўхшамаслиги устида фикр юритиш ниятида эмасмиз. Балки ёзувчиларнинг бадиий тасвирий воситалардан бўлмиш портрет имкониятларини кенгайтириш, унга кўпроқ «юк» ортиш маҳоратларини ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Ҳар икки асардаги бош қаҳрамон портретлари экспрессив характерда яратилган бўлиб, улар доим «ҳаракатда» берилади. Уларнинг асардаги функцияси ҳам турличадир. Энг муҳим портрет чизиқлари персонажнинг социал мазмунини, индивидуаллигини ва психологик ҳолатини, руҳий кечинмаларини юзага чиқариши билан улғайтирилади. «Улуғбек хазинаси»да бош қаҳрамон ҳаётининг охириги йил ва ойлари тасвир асосига олинади, лекин лирик чекиншлар, хотиралар, туш ва бошқа йўллар орқали унинг ёшлиги, тахтда ўлтирган подшолик йиллари билан боғлиқ воқеалар ҳам киритилади. Натижада Улуғбекнинг портрети билан боғлиқ тасвирлар ўзига хос бир характер касб этади. «Юлдузли тунлар» романининг қаҳрамони эса асар воқеаларида 11 ёшидан, подшо деб тан олинганидан то умрининг охиригача иштирок этади. Бу ҳол табиий равишда унинг портрети характерини ҳам белгилайди.

Ўқувчи Улуғбекни аксари ўйлаётган, ўз-ўзи билан беадад курашаётган вазиятда кўради.

Улуғбек образини ёзувчи асосан унинг шогирди, Улуғбек ўлимидан сўнг ҳам унга содиқ қолган, у яратган ва йиққан асарлари келажак авлодларга етказиш заҳматини бўйнига олган, у тугатиб улгурмаган тадқиқотларни тугатиш чораларини кўрган замонасининг катта алломаси Али Қушчи (тарихий шахс)нинг заҳматли меҳнати, бошқа шогирдларининг фаолиятлари ёрдамида яратади. Замондошларидан Али Қушчидан бошқа ким ҳам Улуғбекдек донишманд подшо ҳақида мушоҳада юрита олар эди.

Дарвоқе, роман саҳифаларида Али Қушчи вазифаси Улуғбекникидан кўплик қилади. У ўз фаолиятини ҳам шоҳ ва ҳам олим Улуғбек фаолиятини кўрсатиш вазифасини бажаради. Шу тариқа

ўқувчи Улуғбек портретини ососан Али Қушчи тасаввурида, тушунишида, изоҳида, шарҳида кўришга муяссар бўлади. Улуғбекни асар воқеаларига биринчи олиб кирган ҳам Али Қушчи бўлади. «Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастиди, мисдай қорамтир узунчоқ юзида, қалин қошлар тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам теурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди» (10).

Ўғли Абдуллатифнинг отаси томон қўшин тортиб келаётгани, шу муносабат билан Улуғбекни банд этган, унга тинчлик бермас зиддиятларга тўла фикр-ўйлар, руҳий кечинмалар унинг ташқи кўринишида яққол акс этади. «Унинг чўзинчоқ қорамғиз юзи сўлган, кенг пешонаси ва қийғир бурнининг икки ёнидаги ажинлар қуюқлашган» (10) эди. Ёзувчи бу тасвирда юқорида келтирилган портрет чизиқларини тўлдирди (юзининг сўлгинлиги, пешонасининг кенглиги, бурнининг қийғирлиги) ва бу чизиқлар унинг руҳий кечинмалари даражасини ифодалашга кўмаклашиб туради. Ахир Улуғбекнинг бошқа тарихда ўтган беҳисоб ҳукмронлардан энг муҳим фарқи ҳам унинг фикрловчилиги, изланувчанлиги, бирор бир тахт соҳибини қизиқтирмаган осмон сирларини ўрганишга ҳаётининг кўп вақтини бағишлаши эмасми. Унинг асосий мақсади, нима бўлса ҳам, қандай бадномлик ҳисобига бўлмасин, тахтни сақлаб қолиш бўлмаган.

Улуғбекни безовта қилган муаммолардан бири келажак авлодлар унинг юрт учун қилган хизматларини тан оладиларми, йўқми? Али Қушчига шу ҳақда гап бошлашдан олдин Улуғбекнинг «...ўсиқ қошлари бир-бирига тутшиб, ўртасида чуқур чизиқ пайдо бўлди» (11). Улуғбекнинг бу ҳаракатида айтиладиган гапнинг аҳамияти таъкидланади. Бу гапни қандай тушуниш кераклиги ҳам унинг ҳаракатларини шарҳлагандек бўлиб туради. Юқорида кўриб чиқилган мисоллар Али Қушчи билан подшо Улуғбекнинг кўксаройдаги охирги учрашув саҳнаси эди. Орадан бир ҳафтагина вақт ўтади. Бу қисқа вақт ичида Улуғбек тақдирида жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Тахтга ўлтирган Абдуллатиф отаси Улуғбекка нисбатан шафқатсизлик қилади. Улуғбек чуқур изтиробда, руҳий кечинмалар исканжасида қолади. Устоз ва шогирд охирги марта, Кеш йўлида учрашадилар. Улуғбек «...ўзини жуда олдириб қўйган, кенг пешонаси, юзи, лабларининг четидаги ажинлари қуюқлашган, лунжлари ичига ботиб, қийғир бурни сўррайиб қолган...» эди (127).

Али Қушчи Улуғбекнинг ўғли билан учрашуви тафсилотидан беҳабар эди. Бу тасвирда Улуғбек қиёфасида унинг ўғли билан учрашуви, ундан ўтган аламлар, расадхона, кутубхона ва севимли шогирдларидан, ниҳоят, юртидан ажралиш азоблари ўз изини қолдиргани яна бир бор тасдиқланади. Али Қушчи устозига китобларни жойлаштиргани хабарини беради. Шогирди билан учрашувдан, хазинанинг ишончли ерга жойлаштирилганидан мамнун бўлган Улуғбекнинг «чеҳрасидаги маҳзунлик тарқалиб, сўнган

юзига қизиллик югурди, кўзлари илҳом билан порлаб кетди» (128).

Улуғбек кайфиятида содир бўлган ўзгариш асосида кўп маъно ўқиш мумкин. Али Қушчидек шоғирди борлиги, рисоалар яширилган ғорни унга илгаридан таниш бўлиши, бир вақтлар у ерда ажойиб дамлар ўтказгани, хуллас, ҳаммаси уни бахтли хотиралар оғушига олганини тасдиқлайди. Улуғбек портретини унга чексиз ҳурмат ва садоқат кўрсатган, унинг интилишлари, изланишлари ва хаёлларини забт этган муаммоларни тушунган Али Қушчи томонидан тасвирланишида айрича маъно бор. Гўё ёзувчи Улуғбек портретини уни яқиндан билган шоғирди воситасида очиши унинг объективлигини, тарихий ҳақиқатлигини таъминлагандек бўлади. Бошқа томондан эса буюк тарихий шахслар муносабатларини шу йўл билан ҳам яна бир бор таъкидлаш кўзда тутилади. Али Қушчидан бошқа бирор одам балки Улуғбекнинг шундай яқиндан, унда рўй берган ўзгаришларнинг майда-чуйда томонлари билан кўрмаслиги, сезмаслиги мумкин эди. Улуғбекнинг тахти хавф остида қолганида ва тахтдан жудо этилиб, юртидан бадарға қилинишга ҳукм этилганида унинг атрофида, сарой аёнлари орасида унинг тарафдорлари жуда кам қолади. Қизиқиш доираси тор, ҳаёт мазмуни шахсий манфаатдан узоқ бўлмаган сарой аёнлари, теурий хонадонларига яқинлар ўзлари билан ўзлари банд бўлиб қоладилар. Уларни Улуғбек хаёлини, ҳаётини банд қилган зиддиятли фикрлар мутлақо қизиқтирмайди. Шундай экан, ёзувчи уларни Улуғбекни кўрсатишга аритмайди. Фақат Али Қушчи ва яна бир-икки шоғирдларигина унга бўлган ишончини, ҳурматини йўқотмайди. Аксинча, Улуғбек билан боғлиқ хотиралар, у билан мулоқотда бўлган онлар уларга жуда қадрли ва азиз бўлиб кетади. Воқеалар ниҳоят драматик характер касб этади. Бошқача қилиб айтганда, портрет тасвири асар ғояси, характер мазмуни, моҳияти, психологияси, руҳий ҳолати таҳлили хизматига йўналтирилади.

Бобир жияни Хуррамшоҳ билан илк бор учрашгани сабабли уни обдон диққат билан кўриши табиий эди. Бу бир тарафдан, иккинчидан эса, Бобир севимли эгачиси Хонзодабегим билан учрашиш онларини сабрсизлик билан кутар экан, бошқа ҳамма масалалар иккинчи планга ўтади. Мана, опаси билан учрашади. Опаси ўғли билан Бобир қошида. Бобир жиянини кўриш билан уларни кўп йиллар бир-биридан узоқ қилган сабаблар ҳам тикланади. Ахир, подшолар тарихини, тақдирини, ён-верида тахт учун бўлаётган курашларни яхши билган Бобирнинг Хуррамшоҳни ҳам ҳали қандай кароматлар кўрсатиши мумкинлигини ўйлаши табиий эди. Шундай қилиб, ёзувчи Хуррамшоҳни Бобирга кўрсатишга мос бир ўриннинг топгани туфайли эпизодик персонажнинг асардаги аҳамияти, унинг бош қаҳрамон тақдирининг, фожиали кўргилиklarининг таъкидлашдаги роли ортади. Бобир-подшо, унинг қон-қонига бу мартабаси сингиб кетган. У ўз жия-

нига ҳам оддий одамлардек қарай олмайди. Бобирнинг жиянига қарашида ҳам унинг ўзининг ҳам социал тарихий моҳиятининг, психологиясининг очишга ишора бор.

Ҳиндистонга ҳужум қилган Бобир ўздан бир неча бор кўп қўшинга эга бўлган Иброҳим Лоди устидан ғалаба қозонади. Бобир ёнига келтирилган Лодининг онаси малика Байдани кўргач, у «бу салобатли кампирнинг кенг пешанаси ва бир-бирига қўшилган қошларини қаердадир кўргандай бўлади». Эсига жангдан сўнг Иброҳим Лодининг танасидан жудо қилинган бошини кўрсатганлари тушади. Уқувчи Бобирнинг Ҳиндистон юришида унга қаттиқ қаршилиқ кўрсатган Иброҳим Лоди фаолиятини, ҳаракатларини кўп кузатади. Лекин уни яқиндан биринчи марта Бобир орқали кўради. «Энди қирқ ёшларга борган Иброҳим Лодининг кенг пешанаси ва пайваста қошлари ҳам худди онасиникига ўхшар эди» (430). Бу ўхшашлик Бобирга ёмон таъсир этади. Бу тасвир орқали уқувчи Иброҳим Лоди тақдиридан, унинг ташқи кўринишига хос чизиқлардан онасига ўхшашлиги хабарини топади. Она-боланинг ташқи жиҳатдан бир-бирларига ўхшашлиги Бобирни «алланечук саросима»га солади. Бобирдек иродали, жасоратли, қанча-қанча ўлимларни кўрган одамни саросимада қолиши бежиз бўлмайди. Ўғлига ўхшаган она боласи уддасидан чиқмаган (Бобирни енга олмаган) ишни бажаришга аҳд қилади ва қисман бўлса ҳам, бажаришга муваффақ бўлади. Балки, Бобир умрининг қисқа бўлишлиги ҳам Байда берган оғу натижасидандир. Иброҳим Лоди портретини Бобирнинг унинг онаси билан биринчи марта учрашуви пайтида келтирилиши тасодифий эмас. Шу боисдан ҳам ёзувчи она-боланинг ташқи жиҳатдан ўхшашлиги замирида катта маънавий ўхшашлик борлигига имо қилади. Буни Бобир сезишида ҳам ўзгача маъно борлиги тасвир давомида аниқлана боради.

«Юлдузли тунлар»дан яна бир мисол. Тоҳир (тарихий ҳужжатларда фақат унинг номигина учрайди, фаолияти, тақдири ёзувчи томонидан тўқилган) ва Робиялар портретларида давр нотинчлиги, қонли воқеалар ўз изларини қолдиради. Роман Тоҳир ва Робиялар учрашувлари воқеаси билан бошланади. Бир-бирини севган, бирга турмуш қуришга аҳд қилган икки ёш қалбига юрт нотинчлиги ғашлик солади. «Робия Тоҳирнинг бахмалдай майин мўйлови тагида хиёл титраб турган лабига ва изтироб билан чақнаётган қўнғир кўзларига тикилди» (6). Ёшлар таҳликаси ўринли бўлиб чиқади. Робия асир қилиб олиб кетилади, Тоҳир ёв қиличидан жароҳатланади. Улар олти йилдан сўнг топишадилар. Бу ўтган давр ичида Тоҳир Робияни излайди, уни топиш умидидан кечмайди. Робияга «...йигитнинг товуши таниш туюлар, аммо қилич ва ханжар таққан, юзида катта чандиғи бор, соқол-мўйлови ўсиқ баҳайбат навқар унинг ваҳмини келтиради» (194).

Ёзувчи персонажларининг ташқи кўринишида рўй берган ўзгаришларни кўрсатиш орқали уларнинг бошларидан кечган бир-биридан фожиаги кўргиликларни кучайтиради, отадан болани,

эрдан хотинни, севишганларни бир-бирдан жудо қилган урушларни, нотинчликни қоралайди. Шу тариқа икки ёш тақдири давр билан боғланиб кетиб, ўша даврни характерлайди.

Али Қушчининг хотирасида Румий билан илк учрашув воқеаси шундай тикланади. Улуғ алломани сиртдан, рисолалари орқали таниган Али Қушчи уни «...қандайдир басавлат ва калондимоғ» деб тасаввур қилган, қараса, улуғ олим «соч-соқоли оппоқ, нимжонгина бир» (11) одам бўлиб чиқади. Мадрасага уни Улуғбекнинг ўзи олиб келади, Улуғбек ёнида Румий янада кичикроқ кўринади. Бу ердаги портретлар Али Қушчи назарида, Улуғбек ва Румий қолдирган таассуротлар замирида чизилади. Қийёсий тасвир Улуғбекни Румий олдида янада басавлат кўрсатса, Румийни янада кичикроқ ва нимжонроқ қилиб кўрсатади. Улуғбек «чеҳрасига аллақандай маҳобат бағишланган калта қалин соқолини силаб» (23) мадраса талабаларидан Қозизода Румий суҳбати тушунарли бўлган бўлмаганлигини сўрайди. Бу тасвирда Улуғбекнинг калта соқоли борлиги таъкидлаб қолинмасдан, балки бу соқол унга жуда ярашиб туриши ҳам алоҳида қайд этилади. Али Қушчига Улуғбек билан боғлиқ ҳамма нарса ардоқли ва азиз кўринади. Бу хотиралар орқали ўқувчи Қозизода Румий, Улуғбек ҳаёти, характери, қиёфаларига доир маълумотлар билан таниша боради. Фақат шугина эмас, балки бу хотиралар орқали ўқувчи Али Қушчининг Улуғбек билан илк бор учрашуви тарихидан ҳам хабар топади. Али Қушчи ўзининг Қозизода Румий билан учрашуви Улуғбек ҳузурнда, Кўксаройда, ҳали у подшоликдан кетмаган бир вақтда содир бўлганини эсга олади. Али Қушчини Улуғбек ёнида туриб ўтмишни кўмсаши Улуғбек тақдирининг фожиалилигидан дарак бериб туради. Али Қушчи энди устози билан бирга, лекин шундай бўлса-да, ўтмишдагидек, у билан мулоқотда бўлиш, осмон сирларига доир мароқли суҳбатлар қуриш бахтидан бенасиб эканлигини ҳис қилади. Асарда фақат бош қаҳрамонларгина эмас, балки эпизодик персонажлар ҳам бир-бирлари портретларини, индивидуал томонларини кўрадилар, шарҳлайдилар. Асарнинг бундай қурилиши тасодифий эмас. Фожиали воқеаларга, драматик ҳолатларга тўлиқ бўлган асарда ҳар бир қаҳрамон, ҳар бир персонаж тақдирида иккинчисининг муҳим, ҳал қилувчи роль ўйнаши, уларнинг бир-бирини яқиндан «кўриши», «ўрганиши» тақозо этилади. Даврнинг мураккаб, зиддиятларга тўла томонлари персонажларнинг ўзаро муносабатлари орқали ҳам реал акс этирилган. Бир-бирини кўришда эса, кўрувчининг кўраётган шахсга нисбатан муносабати, қарашлари ҳам берилади. Бошқача қилиб айтганда, персонажлар портретлари «соф» бўлмасдан, турли хил тушунтиришлар, шарҳлар билан биргаликда чизилади.

Ўқувчи Али Қушчи портретини илк бор Абдуллатиф билан биргаликда кўради. Абдуллатиф қиёфаси ҳам Улуғбек ва Али Қушчилар томонидан чизилади. Бир ҳафта ичида ёлғиз Мовароуннаҳр тарихида эмас, балки инсоният тарихида абадий қоладиган во-

қеалар бўлиб ўтади. Улуғбекдек олим ўғли томонидан қатл этирилади, унинг шогирдлари, тарафдорлари таъқиб остида қолади. Али Қушчи ҳибсга олинади. Абдуллатиф Али Қушчи билан учрашишни ихтиёр этади. Ҳар иккалалари учун бу учрашув жуда мураккаб вазиятда кечади. Али Қушчи бир ҳафта илгари устози Улуғбек билан охириги марта учрашган, унинг васиятини тинглаган эди. Али Қушчи саройнинг худди шу хонасига Абдуллатиф ҳузурига келтирилади. Али Қушчи падаркуш Абдуллатиф қиёфасида «...сийрак мўйловининг совуқ дикрайишида, бежо ёнган кўзларида, кўкимтир тусга кирган заҳил юзида» аллақандай телбалик, хасталик белгисини кўради (186). Абдуллатиф Али Қушчи ёнига яқин келади: «Унинг кўкимтир касалманд чеҳрасида, чуқур ботган сарғиш кўзларида аллақандай ички бир дард, қандайдир мунгли ифода пайдо бўлди-ю, устоднинг маҳзун чеҳрасига ўхшаб кетади» (187).

Али Қушчи билан суҳбат асносида Абдуллатиф минг хил турланиб туради, дам Али Қушчини ўз саройига таклиф қилиб, унга иззат-икром кўрсатмоқчи бўлади, катта ваъдалар беради. Али Қушчидан рад жавобини олгач, уни қаттиқ жазоларга мубтало этишга қасд қилади. Абдуллатифда рўй берган ўзгаришлар унинг юз ҳаракатларида, қарашларида акс этиб туради. «...Шаҳзода унинг рўпарасида турар, унинг киртайган кўзларида сохта табассум жилва қиларди... юпқа лабларидаги сохта табассум сўниб, кўзлари қисила бошлади... қисилган кўзларида совуқ учқунлар чақнади... Али Қушчи унинг нигоҳида худди қутурган итнинг кўзларида бўладиган мудҳиш бир ифодани кўриб кўзини юмди...» (189).

Улуғбекнинг Али Қушчидек яқин одамнинг подшодан ҳайиқмаслиги, уни тан олмаслиги, ҳурмат қилмаслиги Абдуллатиф асабига тегади. Абдуллатиф руҳий дунёсида рўй бераётган ўзгаришлар унинг юзида акс этиб туради. Улуғбек Абдуллатиф қиёфасини Кўксаройда унга душман мақомида муомала қилганида кўрган эди. Али Қушчи Улуғбек Абдуллатифда қайд этган чизиқларни ўз кузатишлари асосида яна тўлдиради, Улуғбекни Абдуллатифнинг бобоси Амир Темурга ўхшаш томонлари ҳайратга солган бўлса («...у ҳам бобосидай новча, қотма, қийғир бурунли эди, фақат кўзлари ...сал қисик, аланг-жаланг кўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди...» 94). Али Қушчига эса Абдуллатифнинг Улуғбекка ўхшаш томонлари ғалати таъсир кўрсатади. Романдаги тўқима образлардаги бўлган (эс-ҳушидан айрилган) Мавлоно Муҳиддин Улуғбек китобларининг ёндирилиши маросимида йиғилган сарой аёнлари, уламою-қурамолари олдида Абдуллатифни падаркуш деб ҳақорат қилади. Бу воқеадан сўнг Абдуллатифни биринчи бўлиб, ўша таниш хонада у билан доим мулоқотда бўлган амир Султон Жондор биринчи бўлиб кўради. Шаҳзоданинг усиз ҳам озғин, заҳил юзи, қовоғининг остлари кўкариб кетган, тикандай қадалган кўзларида ҳам кўрқув, ҳам аллақандай совуқ йилтиллаган муз шуъласи бор, лекин энг даҳ-

шатлиси, худди жигари шаҳзода Абдулазиздай бошини сарак-сарак қилиш одатини чиқарган эди» (268). Мана шу ҳолат унда рўй берган руҳий ўзгаришларни — бутун халойиқ олдиди, тарих олдиди падаркуш бўлиб қолиш даҳшатлари, тахтдан ажралиш васвасаси — унинг ташқи кўринишида ўз ифодасини топган эди. Амир Жондорнинг Абдуллатифдан кўрқиб кетишига ҳамма асослар бор эди. Ахир Абдуллатиф унинг қўли билан ҳамма қонли ишларни бажарган, жумладан, укаси Абдулазизни ҳам қатл эттирган эди. Отасининг қотили бўлган Абдуллатифни қиёфаси асарда икки нуқтаи назарда намоён бўлади. Буларнинг биринчиси унга фақат хайрхоҳ эмас, балки ундан нафратланган Али Қушчиниқи бўлса, иккинчиси эса унинг тахтга келишига яқиндан бош қўшган, унга катта умид боғлаган Султон Жондорники эди. Ҳар иккаласи ҳам унинг қиёфасидаги ёқимсиз, кўрқинчли, ваҳимали бир чизиқларни кўрадилар. Шу тариқа на дўст қадрига етган, на душман фарқига борган Абдуллатифнинг падаркушлиги, қотиллиги ҳар тарафлама тасдиқлана боради.

Али Қушчи Абдуллатиф билан уч марта учрашади. У ҳар учрашганда устози қотилидан қанчалик нафратланмасин, у туфайли ҳибс азобини тортмасин, бари бир мулоқот жараёнида мураккаб вазиятда қолади. Абдуллатиф қиёфасида Улуғбекка ўхшаш чизиқлар кўринганда қалбини қарама-қарши туйғулар қоплайди, унга ачингандек ҳам бўлади. Али Қушчи охириги марта Абдуллатиф ҳузурига чақирилар экан, ёш подшонинг муҳл турланиб турган ҳолати ҳайрон қолдиради. «Унинг сўниқ заҳил юзида, қайчиланмаган соқол-мўйловларида ёш томчилари милтиллаб турарди» (232). Дам «...унинг кўзларидаги бояги изтироб яна ўша таниш шафқатсиз ифода билан алмашади, юпқа лаблари қаттиқ қисилиб, сийрак мўйлови дикрайди» (224). Аввалги учрашувлардан Али Қушчига таниш бўлган бу ҳолатдан сўнг у телбаланиб бақириси, саройбонни чақириб, буйруғини бериши керак эди. Шаҳзода эса, аксинча, аянчли аҳволга тушади, йиғлай бошлайди. У кўрган тушидан, атрофида бўлаётган воқеалардан тамоман тинчини йўқотган, шубҳа ва қўрқувлар аросатида қолади. Унинг қалбиди кечаётган бир-бирдан зиддиятли, мураккаб, кўрқинчли фикрлар унинг юз-кўз ҳаракатларида, ўзини туттишида акс этиб туради. Кунни битиб қолаётганини сезган Абдуллатиф ўзини юз оҳангга солади. Шу тариқа ёзувчи асар персонажларининг руҳий ҳолатларини акс эттиришда уларнинг қиёфаси, портрет чизиқларининг тасвирини биринчи планга ўтказиши.

Дарвоқе саройга Мавлоно Муҳиддин ҳам чақиртирилади. Унга ҳам бу хона кўпдан таниш. Одатда Мирзо Улуғбек ўтирадиган олтин тахт ёнида «...қовоғини солиб турган, сийрак мўйлови ғалати дикрайган заҳил юзли новча одамни кўриб, пойгакка тиз чўқади» (194). Мавлоно Муҳиддин Али Қушчидан фарқли ўлароқ, Абдуллатифни шундайгина сиргдан кўради, унинг қарашларида, нигоҳида бир маъно ўқмайди. Фақат ўзини ўйлаб, нима бўлса ҳам жонини сақлаб қолиш фикри билан яшаган, бу йўлда ўз эътиқод-

ларига тескари ҳаракат қилган Мавлоно Муҳиддин бирор нарса устида ўйлаш, жиддийроқ фикр юритиш қобилиятини ҳам йўқотиб қўяди. Мавлоно Муҳиддиннинг «кўрмаслигига» сабаб ҳам ёзувчининг мақсади унинг ўзини кўрсатишдан иборатлигидир.

Шундай қилиб, қисқа бир вақт ичида Абдуллатифни бирин-кетин турли социал қатламларга мансуб бўлган, Улуғбекка бўлган муносабатлари бир хил бўлмаган шахслар кўрадилар, уларнинг ҳаммасига Абдуллатиф аллақандай қўрқинчли бўлиб кўринади.

Али Қушчи портрети биринчи марта тўла-тўқис Абдуллатиф томонидан чизилади⁵. Улуғбек тахтига ўтирган Абдуллатифни безовта қилган шахслардан бири, отасининг сеvimли шоғирди, маслаҳатчиси Али Қушчи эди. Абдуллатиф Али Қушчи билан учрашувга катта умид бағишлайди, бунга тайёргарлик кўради. Абдуллатиф Али Қушчи билан учрашишдан аввал ёшлигида, Самарқандга келган пайтларида ундан олган таассуротларини хотирасида тиклайди.

«Эсида бор, бу учрашувларда шахзодани бир нарса ҳайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчининг чеҳрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қорачадан келган бу новча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешонаси, ўткир кўзларига чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли узунчоқ юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардаги бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди (134). Абдуллатиф Али Қушчини ўз ҳузурига келтиришни буюришга-буюриб, ўзи қўрқиб кетади: «...Али Қушчининг шиддатли чеҳраси, қалин қошлари остида яширинган ўтли нигоҳи, мардонавор қиёфаси эсига...» (186) тушиб иккиланиб қолади, тўғрироғи, қўрқади. Бир неча йил Али Қушчини кўрмаган Абдуллатиф биринчи қарашдаёқ бир вақтлар уни ҳайратга солган «...ўша шуур, ўша қатъият»ни унда кўради, фақат «қисқагина чуққи соқолига битта-яримта оқ тушган» (186)ни қайд этади. Али Қушчи қиёфасида ҳеч қандай ўзгаришнинг содир бўлмаганлиги унинг Абдуллатиф йўлига юрмаслигидан дарак берарди. Учрашув жараёнида бу фикрнинг тўғрилиги аста-секин тасдиқлана боради. Қисқа вақт ичида сарой аёнлари томондан тан олинган Абдуллатиф Али Қушчида ҳам ўзига нисбатан бирон-бир ўзгариш, хайрхоҳликни кўришни умид қилган эди. Абдуллатиф билан бирга Али Қушчини кўрган ўқувчи унинг Улуғбекдек алломага лойиқ бир шоғирд — олим эканини ҳис этади. Шу тариқа бу ерда ёзувчи Али Қушчининг Абдуллатифга кўрсатишдан кўпгина мақсадларни кўзлаган.

Биз юқорида тилга олган романнинг энг драматик саҳифаларидан бўлган Улуғбекнинг Абдуллатиф билан Кўксаройда учрашуви воқеасига қайтамиз. Улуғбек билан Абдуллатиф учрашувлари ота ва бола тарзида эмас, балки икки бир-бирини тушуниши мумкин бўлмаган ашаддий душманлар учрашувлари тарзида кечади. Улуғбек тахтдан маҳрум этилган бўлса ҳам, учрашувни

⁵ Умарали Норматов тўғри қайд этганидек, Али Қушчи қиёфаси тўлароқ тасвирга лойиқ эди. — «Насримиз анъаналари». Тошкент, 1978, 197-бет.

Улуғбек бошқаради. Подшо Абдуллатиф эса, отаси Улуғбек кўзига тик қараб, унинг ҳаракатларини, қиёфасини кузатишга жасорат этмайди. Улуғбек ўзига қилич кўтариб чиққан ўғлини обдон кузатади, унинг ҳар бир ҳаракатини, қиёфасини ўрганади ва шарҳлайди. Абдуллатифнинг портрет чизиқлари Улуғбекнинг шарҳи орқали аллақандай қўрқинчли бўлиб кетади. Бу учрашув асносида, Улуғбекнинг ҳар бир гапидан асаблари жумбушга келган Абдуллатифдан шафқат кутиб бўлмаслиги маълум бўлади. Улуғбек устидан чиқариладиган ҳукм ҳам аниқлашади. Подшо Абдуллатиф отаси билан суҳбатдан ўзига аниқ хулоса чиқаради. Улуғбек тирик юрар экан, у қаерда бўлмасин, нима билан шуғулланмасин, Абдуллатифга тинчлик бўлмайди. Улуғбек ўзининг ақли, истеъдоди, одамларга ўз таъсирини ўтказа олиш иқтидори билан унутилиб кетиши асло мумкин эмас эди. Демак, Улуғбекнинг йўқотиш кераклигига Абдуллатиф шу суҳбат асносида яна бир бор ишонч ҳосил қилади. Бошқача қилиб айтганда, Абдуллатиф Улуғбекнинг улуғлигини, яна бир бор ҳис қилиб, ундан қўрқди. Суҳбатни Улуғбек бошқаргани, Абдуллатифни Улуғбек обдон кузатиб, унинг портретини ўргангани, ҳар бир ҳаракатини шарҳлашидан кузатилган мақсад шу эди. Ёзувчи Абдуллатифни Улуғбек тахтига нолойиқ бир шахс эканини, унда ҳақиқий тахт ворисларига, шахзодаларга хос бўлган сифатлар йўқлигини тасвирлаб беради. Абдуллатифнинг тахтга ўлтиришининг тасодифийлиги, уни тахтга Улуғбекка қарши реакцион кучлар олиб келгани тасвир асноси билан боради. Суҳбатнинг Улуғбек бошқариши унинг мавқеи устунлигидан, ҳақиқат у томонда эканидан дарак бериб туради. Абдуллатифнинг отасини ўлдиртириши унинг заифлиги, тахтни бошқариш иқтидори йўқлиги, ўзига ишонмаслиги сифатида талқин қилинади.

Улуғбек ҳам Абдуллатифдан яхшилик кутиб бўлмаслигини дарров сезади. Улуғбек қалбига ғулғула солган нарса Абдуллатиф қиёфасида улуғ бобоси Амир Темурга ўхшаш чизиқларнинг мавжудлигидир. Маълумки, Улуғбек ўз тақдири ҳақида, бошига тушган ва тушиши мумкин бўлган фалокатлар ҳақида ўйлар экан, ўз даврининг фарзанди сифатида фикр юритади. Тарихни илмий асосда баҳолашдан узоқ бўлган Улуғбек, кўргуликларини улуғ бобоси Амир Темур тўққан бегуноҳ қонлар эвазига оллодан юборилган интиқом эмасмикан, деб ҳам ўйлайди. Мана шундай руҳий кечинмалар билан яшаётган Улуғбекка Абдуллатифнинг Амир Темурга ўхшаб кетиши уни қўрқитиб юборади. Улуғбек даврида сарой аёнлари, темурий хонадонига мансуб ҳукмдорлардан бирортаси Амир Темур ҳақида Улуғбекдай дадил, маълум даражада объектив фикр юритмас, юритиши мумкин ҳам эмас эди.

Ёзувчи Улуғбек фикрларини (ҳатто Али Қушчига ҳам) «овоз чиқариб» айтдирмайди. Шафқатсиз бобосига ташқи жиҳатдан ўхшаб кетган ўғлидан Улуғбек яхшилик кутмайди. Демак, бобоси ҳақида шундай фикрда бўлган Улуғбекнинг ўз фаолиятида унинг

қилганларини қайтармасликка, ўзга ўлкаларга кўз тикмасликка ҳаракат этгани табиийлик кашф этади. Езувчи айланма йўллар билан ҳам Улуғбекнинг тарихий хизматларини, унинг ўзидан олдин ўтган ҳукмронлардан фарқладиган томонларини таъкидлаш йўлини тутати.

Абдуллатифнинг Али Қушчи билан мулоқотида мураккаблик кўп. Улуғбекни қатл эттиргач, Абдуллатиф қисқа вақт тинчигандек ҳам бўлади. Лекин бу тинчлик узоққа чўзилмади, унинг сўнгги ҳолати Али Қушчи билан бўлган мулоқотларида ҳам кўринади.

Охириги марта Абдуллатиф билан учрашган Али Қушчи ҳайрон қолади. Ўзи билан ўзи овора бўлиб қолган, кўзига тахтдан, жонидан бошқа нарса кўринмай қолган Абдуллатиф Али Қушчининг юзига тикилиш, синаш, умуман қиёфасини ўрганишга ҳоли қолмаслиги билан ҳам тасдиқланади. Абдуллатифнинг ҳолати унинг жон талвасасидан дарак бериб туради, у ҳаётининг охирида ёлғиз қолади, унга на сирдош, дардқаш, на бир маслаҳатчи топилади.

Асардаги тўқима персонажлардан бўлган Мавлоно Муҳиддин, унинг отаси ва қизи портретлари ҳам Али Қушчи назаридан ўтказилади. Али Қушчи Мавлоно Муҳиддин ҳовлисига кирганда унда «...тол чивикдай нозик бир қизни кўради, оҳунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларини ерга тикиб, кафтини кўксига босиб, бош эгди» (35). Шундан сўнг Мавлоно Муҳиддин кўринади: «Қирқ беш ёшлар чамасида, қош-кўзлари қизининг қош-кўзларидай қоп-қора, оқ-сарикдан келган, нозиккина, бўйчан бир одам» (35). Бу ерда ота ва қиз кўринишидаги ўхшаш томонларининг таъкидланишидан ҳар икки томон ютади, бир-бирини тўлдиради. «Оҳунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларининг «қоп-қора» экани таъкидланади. Хуршида бонунинг қадди-баста ҳам отасиникига ўхшагани таъкидланади. Хуршида бонунинг илк бор Улуғбек кўрган эди. «Бўлакча ҳуснидан, қайрилма қошларининг нафислиги, қирра бурнининг четидаги катта қора холи, ёзилиб кетиб оқ шох кўйлагининг этагига тушган майин сочларининг хаёлий гўзаллигидан лол қолган эди» (13). Хуршида бонунинг отасига эмас, балки отасининг қизига ўхшатилиши ҳам тасодифий эмас. Чунки воқеаларга даставвал Хуршида бону киритилган эди. Бу бир тарафдан, иккинчи тарафдан эса Мавлоно Муҳиддиннинг ҳамма-нинг назарига ташланиб турадиган кўзларининг чиройи унинг камчилигидек, субутсизлиги, айниқса эркак одамларга ярашмайдиган этиқодсизлиги, йиғлоқилигига мос бўлиб кўринади. Қозизода Румийнинг нимжонлиги бир фазилат сифатида талқин қилинса, Мавлоно Муҳиддиннинг гўзал кўзлари унинг камчилиги, характеридаги заифлиги белгиси сифатида тасвир этилади. Хуллас, кўзлари, бўй-бастлари қизига ўхшаган Мавлоно Муҳиддин кўлидан қизи — аёл кўрсатган жасорат ҳам келмайди.

«Юлдузли тунлар»да Бобирга дўст бўлмаган нуфузли беклар — Ғқуббек билан Аҳмад Танбал эди. Умаршайх мирзонинг ўлиmidан хабар топган беклар тахтга Бобирни ўтказмаслик чора-

сини кўриб, фитна уюштирадilar. Шундай беклардан семиз Еқуббекнинг олдинги тишларидан иккитаси тушиб кетган эди. Уз ни-ятларини яшириб, Бобирни подшоҳ деб эълон қилинишини шо-шип-пишиб таклиф қилган Еқуббек Бобир кўзига яши кўриниб кетади. «Унинг овозидаги майинлик, юзидаги ҳаяжон, ҳатто олд тишлари тушиб кетган оғзининг кемшиклиги Бобирга алланечук ёқимли туюлди» (51). Ёзувчи бу билан инсон мураккаблигини, унинг руҳий кечинмалари турли зиддиятлар билан тўлаллигини, бошига қандай мусибатлар тушмасин, барибир, инсон ҳамма ша-роит, ҳолатда ҳам хурсанд бўла олади, деган фикрни ўтказди. Яна Бобирнинг душман оғзидан эшитган тилёғлама гапларга ишониши унинг ёшлиги, дўст ва душманни ажрата олмаслиги, унинг фожиаси, мураккаб тақдири бошланишига имодек бўлиб кетади.

Асар воқеаларида фақат эпизодик характерда, бир-икки мар-та кўринадиган, исми-шарифи ҳам келтирилмаган персонажлар-нинг портретларига хос чизиқлари орқали улар ҳақида тўлароқ тасаввур қилиш имконияти ҳам яратилади. Бу ягона чизиқ ёки чизиқлар эпизодик персонажнинг характерловчи вазифани ҳам ўтайди.

Улуғбек Абдуллатиф ҳузурда Убайдулла Хўжа Аҳрорни кў-ради: «...битта ҳам оқ тушмаган сақичдай қоп-қора соқоли кўкра-гини қоплаган, тасбеҳ ўгирган йўғон, калта бармоқлари, гўё ҳеч нарса бўлмагандай оҳиста қимирлар, лаблари алланималарни пи-чирлар эди» (107).

Романларда асар воқеаларида иштирок этмаган, лекин ишти-рок этганлар орқали сиртдан киритилган персонажлар ҳам бор. Уларнинг асардаги ўрни ва роли турлича. Бизни қизиқтирган то-мон улар портретларининг яратилиши билан боғлиқ. Шундай-лардан бири Амир Темур образидир. Уз тақдири ҳақида кўп ўй сурадиган бўлиб қолган Улуғбек куни битиб қолганига ақли ета-ди. Шундай дамларда унинг хаёллари узоқ ўтмишга, бахтли, бе-ташвиш кунларга — ёшлиги, бобоси Темур, момоси Сароймулк хоним билан кечган осуда даврларга кетади. «Бобоси Амир Те-мур от юзли, қийғир бурун, сийраккина чўққи соқол одам эди. Ундан ҳамма ҳайиқар, у сийрак қошларини чимириб, ўткир кўз-лари қадалиб қараганда, ҳеч ким тоб беролмас эди...» (78). Бу портретда объектив тасвир етакчилик қилади. Улуғбек ўғли Аб-дуллатиф билан охири марта учрашганида «...худди бобосиники-га ўхшаган, ёноқлари туртиб чиққан қорамтир юзида, ичига бот-ган сал қисик кўзларида одамни чўчитадиغان совуқ бир ифода пайдо бўлган эди, у нима биландир бобоси Амир Темурни эсла-тар, у ҳам бобосидай новча, қотма, қийғир бурун эди» (109). Улуғбек Абдуллатифда бобосига хос чизиқларни кўришидан бе-корга кўрқиб кетмайди. У ҳам шафқатсизликда улуг бобосидан ўтади. Уқувчи Улуғбек назари орқали Амир Темур ва Абдулла-тиф портретларининг бир-бирларига ўхшаш ва ўхшамас томонла-рини эса қоларли қилиб тасвирлашга кўмаклашиб туради.

Маълумки, Бобир Навойни кўриш орзуси билан яшаган, лекин тақдир унинг орзуларини ушатмаган. Самарқандни эгаллаган Бобир шаҳар билан танишади, Навойни кўрган, «соқоллари оппоқ, қошларига ҳам оқ тушган» (116) шоир билан учрашади.

Беҳзод чизган расми орқали Навойни кўрган Бобирга «...унинг қора мовут чакмони, хил эгик елкасими, калта қирқилган соқолими — нимасидир...» Навойни эслатади. Бобир Навойни эслатган одамга, ёнидагиларнинг қаршилигига қарамай, ёрдам қилгиси келади. Ёзувчи Бобирнинг Навойни кўриш, у билан танишиш улуғ орзуси эканини қайд этишга, унинг буюк шоирга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини намоийш қилишга интилади. Яна бир масала. Бобир ижодкор шахс. У ҳаёлан Навойни тасаввур қилишида, кўришида ғалатилик йўқ. Хуррамшоҳга қараб Шайбонийхонни тасаввур қилган Бобирнинг Беҳзод чизган расмга қараб Навой қиёфасини ҳам тасаввур қилиши табиий.

Улуғбек турли қитъалардан кутубхонасига йиққан рисоаларни таржима эттириш ва шарҳлатиш мақсадида Самарқандга кўплаб билимдонларни таклиф этган. Жумладан, «Чинмочиндан келган алломанинг «кўса» ва «гапдон» эканлиги айтилади. Унинг гапдонлиги ҳаётини тадқиқот ишларига бағишлаган, умри кутубхона ва мадрасаларда мутолаада ўтган, оғир-вазмин, ҳар бир сўзни ўйлаб, мулоҳаза қилиб гапирадиган алломаларга ўхшамаслигини ҳам кўрсатиб турибди. У Улуғбек мадрасасида бир неча йил форс-араб тилларини ўрганиб, «туркий тилда бидир-бидир қилиб» сўзлашадиган бўлгач, юртини соғинганлигини баҳона қилиб, ишни ниҳоясига етказмай, кетиб қолади. Чинмочинлик олим ўз ишига пишиқ, бошқалар билан ҳисоблашмайдиган, жуда ҳам ҳалол бўлмаган одам таассуротини қолдиради. Шу тариқа, ёзувчи эпизодик персонажнинг портретига доир бир-икки чизиқ ёрдамида унинг тугалланган образини яратади. «Юлдузли тунлар»даги Бобирга мусулмон қонуншунослигидан сабоқ берган мударрис «оппоқ соқоли кўрагини қоплаб ётган, катта оқ салла ўраган, қошлари ўсиқ, кекса» (37) бир одам эди. Асар саҳифаларида бир марта кўринган мударрис портрети «ҳаракатсиз» тарзда берилди. Ёш, ҳаётга, билимга чанқоқ Бобир фониди у ҳаракатсиз қотиб қолган ҳайкалга ўхшайди. Бу тасвир заминиди унинг мударриснинг ёшлигидан ёдлаб олган ислом динининг ҳамма қонунқондалари ҳам худди шундай қотиб қолган, деган тасдиққа ишора бордек туюлади. Бу мударрис ҳаёт, яшаш мазмуни ҳақида қайғурмайди, ён-атрофида бўлаётган воқеалар билан унинг иши ҳам йўқ. У билан мунозара олиб бориш бефойда эканлигини ҳатто Бобирнинг бувиси Эсон Давлат бегим ҳам тушунади. Бобирни кекса, кўринишдан салобатли бўлган олимнинг далиллари ишонтирмайди. У ўз фикрида қолади. Одамлар расмини чизишни гуноҳ деб билмайди. Ёзувчи ёрдамчи изоҳларсиз, мударриснинг фақат портрети орқали ҳам жуда кўп фикрларни ўтказди.

Портрет тасвири инсон характерининг мураккаблигини, ўзига хослигини, давр мураккаблигини қайд этишга қаратилади. Ана

шу тариқа ҳар икки романда давр ҳақидаги, Улуғбек, Бобир каби улуғ сиймолар ҳақидаги тасаввур кенгайтирилиб, уларнинг образлари жонли, реал қилиб тасвирланади.

Персонажларнинг портрет чизиқларини тўлатишда уларнинг кийим-бошлари тасвирининг роли ҳам катта. Қийим-бош ёрдамида персонажнинг социал гуруҳга, миллатга, жуғрофий шароитга мансублиги, моддий аҳволи, диди, руҳий дунёси ва бошқа бир қанча томонларини аниқлаш мумкин. Масалан: Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романида шундай бир эпизод мавжуд. Савдо ходими Сайфи Соқиевич бир қанча вақт шифохонада даволаниб уйига қайтади. Унинг оила аъзолари, дўст-ёрлари, ҳамкасбалари бу кунга махсус тайёргарлик кўрадилар ва катта зиёфат уюштирадилар. Ёзувчи шу воқеа тафсилотида бир нарсага — Сайфи Соқиевичнинг кийим-бошига алоҳида эътибор беради. Сайфи Соқиевич шифохонадан янги костюм кийиб чиқади. Уйига келганида хотини унга уст-бошини ўзгартиришни таклиф этади. Эрининг «Бу-чи, эскими?», деганида хотини: «— Улар!.. Эшикда қанча одам кўрди. Энди оҳорлигини кийиб чиқмасангиз бўларканми, касалдан янги турган одамсиз»⁶— деб жавоб қилади. Ёзувчи сиртдан алоҳида эътиборга молик бўлмаган деталга катта ҳаром пул топиб, талтайиб кетган замонавий мешчанлар психологиясини кўрсатиш каби вазифа юклаган. Сайфи Соқиевич ва айниқса, унинг хотинининг дунёқараши, ҳаётга муносабати жуда тор — молдунё тўплашдан четга чиқмайди.

Юқорида Улуғбек образини асосан Али Қушчи тасаввури орқали чизилиши қайд қилиб ўтилди. Унинг кийими ҳам Али Қушчи нуқтаи назаридан тасвирланади. Али Қушчи охирги марта Кўксаройга келади. Улуғбек ҳузурда машварат ўтказилаётган экан, машварат тугагач, йиғилганлар тарқалади. Али Қушчи уларни кузатиб ўтиради, ҳаммаларининг кийимлари қимматбаҳо матолардан эканлигига алоҳида эътибор беради. Улуғбек ҳадеганда Али Қушчинини ўз ҳузурига чақирмайди. Али Қушчи хаёлига устоз унутиб қўйдимикан, деган фикр ҳам келади. Сўнг: «Эгнида, одатда саройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига кўк-яшил мовут чакмон, бошида расадхона ва мадрасада киядиган учлик қора духоба қалпоқ, оёғида ичга олмахон мўйнаси қопланган, қўнжи кенг иссиқ этик» (10) кийган устод кўринади. Али Қушчининг кутиб қолишига, Улуғбекнинг машваратдан сўнг кийим-бошини ўзгартириши сабаб бўлгандир, деб фараз қилиш мумкин. Қийим-бошини ўзгартириш балки Улуғбекка Али Қушчи билан муҳим масала устида расадхона ва кутубхонага доир бемалол гаплашишга қулайлик туғдирар. Одатда Улуғбек аксарият Али Қушчи билан расадхонада учрашган. Ёзувчи бу ерда Улуғбек ҳаракатларига изоҳ бермай, ўқувчига ўйлаш учун ўрин қолдиради.

Машваратдан асаблари жумбушга келган Улуғбек, ўзи учун енгил бўлмаган мажлис асоратидан қутулиш ва ўзи учун жуда

⁶ Уткир Ҳошимов. Нур борки, соя бор. Тошкент, 1971, 119-бет.

муҳим бўлган, ҳаёти мазмуни бўлган суҳбатга руҳан тайёрланади. Унинг бир руҳий ҳолатдан иккинчисига ўтиши учун — Али Қушчи-га охириги васиятларини айтишга ҳозирланиши учун бирмунча вақт зарур эди ва ана шу пайтда у кийим-бошини ҳам ўзгартириб олади. Одатда Улуғбек Али Қушчи ва бошқа шогирдлари билан мадрасада, расадхонада учрашар эди. Бу ерда эса, у шоҳона либосларини оддийроқ кийимларга ўзгартирган. Шундай қилиб, ёзувчи сиртдан қараганда, катта аҳамиятга молик бўлмаган майда-чуйда деталлардан чуқур маъно топади. Бу маъно қаҳрамоннинг қалб тебранишларини, руҳий ҳолатининг қайсидир қирраларини ифодалашда асқотади. Шундай қилиб, ёзувчи қўшимча изоҳларсиз Улуғбекнинг кийим-боши тасвири орқали унинг руҳий кечинмаларини ҳам ифодалайди.

Али Қушчи Улуғбек билан боғлиқ воқеаларни хотирасида тиклаганида, унинг қадди-бастига ярашиб турган кийим-боши билан эслайди. Али Қушчи устозини охириги марта Кеш йўлида кўради: «...уни доим шоҳона либосларда кўриб, ўрганиб қолгани учунми, устоднинг уст-боши ҳам юпунроқ кўринади. Эгнида қора жун чакмон, бошида сурма ранг оддий салла, оёғида қора сахтиён этик, устод узоқ сафарга отланган камбағал бир йўловчига ўхшар эди» (127). Али Қушчи кўзига ғариб бўлиб кўринган кийим-бошдан Улуғбек зорланмайди. Маккага отланган Улуғбек ҳаж қилгач, юртига қайтиш насиб этмаса, Истамбулда ё Қоҳира мадрасаларида хизмат қилажagini билдиради. Қирқ йилга яқин тахтда ўлтирган Улуғбекни оддий кийимларда ўзини эркин, яхши ҳис қилиши кейинчалик оддий одамлардек, олимлардек мадрасаларда кун кўришни ният қилганлигини тасдиқлагандек кўринади.

Али Қушчи Улуғбек билан икки марта учрашганда, уни подшолик кийимида кўрмайди. Улуғбек бу кийимлари билан Али Қушчи каби одамларга яқин қўйилади.

Биз ўрганган асарларда бадний тасвирий воситаларнинг қадимгиларидан бўлган портрет имконияти кенгайтирилди ва у бир йўла бир неча вазифаларни, фикрларни образлар орқали ифодалашга йўналтирилади. Портрет қаҳрамонларнинг фикр-ўйларини, орзу-истакларини, руҳий ҳолатларини, қалб тебранишларини тасвир қилиш билан боғлиқлиги туфайли, унинг аҳамияти янада ортади ва асарнинг услуги, ғоявий ва эстетик йўналиши хизматига бўйсундирилади. Қаҳрамонлар, хоҳ тарихий шахс, хоҳ тўқима бўлсин, уларни яққол социал тип ва шу билан бирга индивидуал шахс сифатида кўрсатишда портрет санъатидан кенг фойдаланилади ва социалистик санъатнинг эстетик имкониятлари кенгайтирилади.

Ахбор Аборов

ЎЗБЕК ПРОЗАСИДА АВТОБИОГРАФИК ҚИССАЛАР

Ўзбек совет адабиётида қисса жанрининг тараққиёт йўлига назар ташланса, мазкур жанрнинг бир тури — автобиографик қиссаларнинг ташкил топиши ва тараққиёти ўзига хос йўл билан шаклланганлиги яққол кўзга ташланади.

Ҳаётда пайдо бўлаётган ёки пайдо бўлган ҳар қандай янгилик ўзининг дастлабки даврида жуда мураккаб йўлни босиб ўтади ва аста-секин қарор топиб, ҳаётга йўлланма олади. Ҳаётдаги бу қонуният бадий адабиётга ҳам, унинг жанр тараққиётига ҳам бево-сита тааллуқлидир. Чунки ҳар бир адабий жанр турли қийинчи-ликлар билан шаклланади ва ниҳоят, мустақил жанр сифатида майдонга чиқади. Жанр тараққиётидаги бундай ҳол унинг турла-рининг тараққиётига ҳам хосдир. Биз бу ерда автобиографик қис-саларнинг адабиётимизда шаклланиши ва тараққиёт йўлларини назарда тутмоқдамиз. Бу хилдаги қиссалар ўзбек совет адабиёти-да жуда кўп эмас, айни чоқда илгаридан шаклланиб келган ҳам эмас. Автобиографик характердаги қиссаларнинг дастлабки наму-налари Октябрь социалистик революциясидан кейин туғилди, бо-ра-бора шаклланиб, мукаммаллашди. Бундай автобиографик асар-лар ҳам классик адабиётимиздаги, рус адабиётидаги бой тради-циялар, ҳаёт тақозоси ва талаби туфайли пайдо бўлган.

Автобиографик қиссалар ўз услубига кўра икки турли бўлади. Биринчи турдаги автобиографик асарларда ёзувчи ўз бошидан кечирган воқеа ва ҳодисаларни, фактларни бошқа бадий образ орқали типиклаштиради. Аниқроғи, авторнинг ўзи бош қаҳрамон сифатида асарнинг марказида турса ҳам, у бошқа ном билан сю-жетда ҳаракат қилади. Бундай асарларга Лев Толстой, Ақсаков, Герцен, Алексей Толстой, Н. Островский каби ёзувчиларнинг ав-тобиографик повестларини киритиш мумкин.

Иккинчи тур автобиографик асарларда бош қаҳрамон сифа-тида автор ўз номи билан қатнашади. Авторнинг ўз ҳаётида юз берган воқеа ва фактлар, ўзи кўрган ёки иштирок этган эпизод-лар асарнинг асосий материали бўлади. Максим Горький, Ф. Глад-ков, Д. Фурманов, В. Смирнов каби қатор ёзувчиларнинг қисса-лари шундай асарлардир. Ўзбек совет прозасида автобиографик асарлар суст ривожланди, унинг дастлабки намуналари 30-йил-ларнинг иккинчи ярмидан бошлаб яратилганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта. Рус адабиётида бўлгани каби бизнинг адабиёти-мизда ҳам автобиографик характердаги қиссаларнинг ҳар икки

турини учратиш мумкин. Фафур Ғулумнинг «Шум бола», Садридин Айнийнинг «Эски мактаб», Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл», «Ўқитувчининг йўли» каби қиссаларни эслаш kifоя. Ўрни келганда шунга айтиш лозимки, гарчи хотира характерида ёзилган Мўминжон Муҳаммаджоновнинг «Турмуш уринишлари» асари (бу асар биринчи бор 1926 йилда нашр этилган) ўз характери, воқеаларни баён қилиш усули, ҳаётни бадий тасвирлаши билан тўла маънодаги автобиографик асар эмас, айтиш чоқда мазкур хилдаги асарларнинг туғилиши ва шаклланишида маълум роль ўйнаган.

Мўминжон Муҳаммаджонов бу асарида ўзи кўрган ёки иштирок этган айрим воқеа, ҳодисаларни ҳикоя қилиб беради, ўрни билан халқнинг урф-одатлари, айрим шахслар ҳақидаги маълумотлар, эсдаликларни ҳам сюжет йўналишига сингдириб юборади. Бу асарнинг жанр хусусиятига, табиатига синчковлик билан қаралса, унда автобиографик асарга хос бўлган томонлар борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Аввало, мазкур асарнинг сюжет марказида ҳикоячи — автор туради. Сюжетдаги бутун катта-кичик воқеа ва ҳодисаларда автор бевосита қатнашади. Автор ўз бошидан кечирган воқеаларни, ҳодисаларни бирин-кетин тасвирлаб борар экан, гоҳ у Октябрь социалистик революциясидан олдинги ҳаётнинг аччиқ аламларини тартади, кирмаган эшиги, яшамаган бурчаги, қўл урмаган иши қолмайди, гоҳ у мадрасама-мадраса кўчиб юриб таҳсил кўради, қишлоқма-қишлоқ кезиб болаларни ўқитади. Лекин унинг ягона мақсади бор: яшаш, ҳаёт кечириш. Аммо революциядан олдинги аччиқ ҳаёт уни ўз гирдобига тартади, беҳисоб қийинчиликларга дучор қилади. Китобхон асарни ўқир экан, унинг қаҳрамони билан жуда кўп саргузашт воқеалариниги кириб боради. Асар қаҳрамони ёшлигида узангисозга, темирчига шогирд тушган, Октябрь социалистик революциясидан кейин совет мактабларида ўқитувчи, кейинроқ совет матбуотида журналист бўлиб ишлаб, машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтган.

Асардаги барча воқеалар марказида авторнинг ўзи туради. У ёки бу ҳодисалар автор иштирокида ўтади. Бироқ асарнинг бу хусусиятлари уни том маънодаги автобиографик асар деб аташга асос бермайди. Айтиш чоқда мазкур асарда автобиографик элементлар мавжуд. Одатда автобиографик асарда автор-ёзувчи сюжетдаги барча воқеаларнинг марказида тургани ҳолда асарнинг бош қаҳрамони сифатида тасвирланади. Бу қаҳрамон жамиятда содир бўлган воқеа ва ҳодисаларнинг ижтимоий моҳиятини очиб беради, уни типиклаштиради, умумлашмалар, хулосалар чиқариб беради. Аммо «Турмуш уринишлари»да автор ўз ҳаётида юз берган воқеа-ҳодисаларни ўз савияси, ҳаётга муносабати нуқтаи назаридан баҳоласа ҳам, у воқеаларнинг ижтимоий моҳиятини очиб бера олмайди, ўзи эса бош қаҳрамон сифатида бадий образ даражасига кўтарилмайди. Шунга қарамасдан 20-йилларда бундай асарнинг майдонга келиши ўзбек совет прозаси учун муҳим воқеа эди. 30-йилларда Фафур Ғулумнинг «Шум бола», Сад-

риддин Айнийнинг «Эски мактаб», урушдан кейинги йилларда эса ёзувчи Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» ва «Ўқитувчининг йўли» номли қиссалари яратилди.

Ғафур Ғулом ўз асарининг сюжетини саргузашт воқеалар асосида қургани ҳолда, бу воқеалар биринчи шахс номидан ҳикоя қилинади. Автор асар воқеаларини ҳикоя қилиш вазифасини Шум бола зиммасига юкласа-да, аслида бу воқеаларни ташқаридан кузатувчи бўлиб эмас, балки ўзи шу воқеа-ҳодисаларнинг актив иштирокчиси, ўз бошидан кечираётган биринчи шахс сифатида кўринади. Қиссани ёзувчи «Шум бола» деб номлаган. Шум бола-нинг асл исми бирор ерда қайд қилинмайди, аини чоқда ёзувчининг исми ҳам учрамайди. Максим Горькийнинг автобиографик трилогиясида Алеша Пешков, Ф. Гладков повестларида Федя, Садриддин Айнийнинг «Эски мактаб»ида эса Садриддин сюжет марказида туради. Алеша ҳам, Федя ҳам, Садриддин ҳам шу асарлар авторларининг асл исмларидир.

«Шум бола» қиссасида иштирок этувчи кўпчилик персонажлар реал шахслар. Ундаги Омон ва Йўлдош Ғафур Ғуломнинг болалик йилларидаги ўртоқлари, қатор воқеаларни ҳам ёзувчи ўз бошидан кечирган ёки унинг гувоҳи бўлган. Асар сюжетининг аниқ воқеа, ҳодисалар, реал шахсларга асосланиши автобиографик асарларнинг ўзига хос хусусиятидир. Худди шу хусусият Айнийнинг «Эски мактаб» асарида ҳам мавжуд.

Асар қаҳрамони бошқа ном билан берилган қиссалар рус адабиётида ҳам мавжуд. Ўзбек совет адабиётида ана шундай автобиографик қиссаларга Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» ва «Ўқитувчининг йўли» асарларини киритиш мумкин. «Ҳақ йўл» (1947) урушдан кейинги йилларда ёзилган дастлабки қиссалардан бўлгани учун бу асар юзасидан матбуотда мунозара олиб борилди, анчагина тақриз ва мақолалар ёзилди, танқидчи ва адабиётшунослар бу қисса ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиришди. Шулар асосида автор асарни қайта ишлаб, 1949 йилда «Ўқитувчининг йўли» номи билан роман деб нашр эттирди. Ҳар икки асарнинг автобиографик характери ҳақида тўхташдан олдин «Ўқитувчининг йўли» асарининг жанр хусусияти ҳақида бир оз аниқлик киритиш лозимга ўхшайди. Аслида бу асар ўз жанр эътибори, ички мазмуни билан роман даражасига ета олмаган. Унда ҳаётнинг мураккаб ва зиддиятли томонлари изчиллик билан очилмайди, сюжет ҳам романга хос бўлган кўп планли ва мураккаб эмас. Агар «Ўқитувчининг йўли» асарига қадар адабиётимизда мавжуд бўлган Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор романларининг жанр хусусиятларини эсласак, бу асар тўла маънодаги қисса жанрига мансуб эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. «Ўқитувчининг йўли» ёзувчининг биринчи асари «Ҳақ йўл»нинг мантиқий давоми сифатида майдонга келди, уни янада тўлдирди. Агар автор «Ҳақ йўл»да бош қаҳрамон Холмурод Дўстматовнинг қишлоқдаги ўқитувчилик фаолиятини асар сюжетининг марказига қўйса, «Ўқитувчининг йўли»да ана шу

бош қахрамоннинг ўқитувчи бўлиб етишганига қадар бўлган етимлик йиллари асарнинг асосий мазмунини ташкил қилади. «Ўқитувчининг йўли», — деб ёзади автор, — аслида «Ҳақ йўл»нинг давом тарзида ёзилган бўлиб, бунда ёш ўқитувчи Холмуроднинг образини мукаммаллаштириш мақсадида унинг болалик ва ўқитувчилик даври тасвирланган эди. Лекин китобни нашриётга топширишдан олдин қилинган муҳокамада автор баъзи ўртоқларнинг мулоҳазасига қўшилиб, фақат қахрамон номини ўзгартириш ва яна бирмунча қисқартириш билан «Ўқитувчининг йўли»ни мустақил китоб қилишга рози бўлдим ва китоб шу асосдаги ўзгаришлар билан босилиб чиқди»¹. Ёзувчи ижодий ишни давом эттириб, ҳар иккала асар материали асосида «Ўқитувчи» (1952) романини ёзади. Бу асарларнинг автобиографик характери ҳақида автор: «Романнинг темаси ўзим билан ўса борди, романда тасвирланган нарсаларнинг 90 процентини мен ўз кўзим билан кўрганман ва уларда қатнашганман»², — деб ёзади. Шунингдек барча танқидчилар роман ҳақида ёзган мақолаларида бу асар автобиографик роман эканлигини таъкидлайдилар. Рус адабиётшуноси ва моҳир таржимон В. В. Смирнова ёзувчи Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романининг «Етимлик» ва «Бахт» қисмларини 1960 йилда «Етимнинг бахти» («Счастье сироты») номи билан повесть деб Москвада нашр эттиради. Шу китобга ёзган қисқа изоҳида: «Холмуроднинг ҳаёти — бу «Етимнинг бахти» повести авторининг ҳаётидир»³, — деб мазкур асарнинг автобиографик характерини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек адабиётшунос С. Мирвалиев ҳам «Ўқитувчи» романи ҳақида фикр юритиб, «Унинг (Холмуроднинг — А. А.) ҳаёт йўли ўзбек ўқитувчисининг — ўзбек интеллигенциясининг тарихий йўли, айни чоғда ёзувчининг ҳам ҳаёт йўлидир. Шу жиҳатдан қараганда асар маълум даражада автобиографик характерга ҳам эгадир»⁴, — деб ёзади.

Келтирилган далилларнинг кўпчилиги Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романига оид бўлиб, ҳамма бирдек унинг автобиографик характерини таъкидлайдилар. Аслида бу таъкидлар унинг «Ҳақ йўл» ва «Ўқитувчининг йўли» асарларига ҳам тааллуқли. Чунки ёзувчининг «Ўқитувчи» романи унинг ана шу икки повести материали асосида яратилганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта.

Автобиографик қиссалар ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтди ва Ойбекнинг «Болалик», Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар» ва Назир Сафаровнинг «Кўрган кечирганларим» автобиографик қиссалари билан янги тараққиёт йўлига кирди. Бу уч асарнинг автобиографик характери шундаки, сюжет марказида турган бош қахрамон ҳикоя қилувчининг ўзи: Мусо, Абдулла ва

¹ Парда Турсун. Ўқитувчи. Тошкент, 1953, Сўз боши, 3-бет.

² Бу цитата «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки»дан олинди. I-том, Тошкент, 1961, 308-бет.

³ Парда Турсун. Счастье сироты. Повесть, М., 1960, с. 2.

⁴ С. Мирвалиев. Ўзбек романи. Тошкент, 1969, 269-бет.

Назирқулдир. Шу уч ҳикоячининг бошидан кечган, ўзи кўрган ва гувоҳи бўлган воқеалар бу уч асар сюжетининг асосини ташкил қилади. Бироқ ҳар бир қаҳрамон ўз дунёқараши, ўз ёши, ўз тақдири, ҳаётга бўлган муносабати ва унга актив аралашини нуқтаи назаридан бир-биридан маълум даражада фарқ қилади. Ҳар уч асардаги асосий воқеалар Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдин ва совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида бўлиб ўтади. Тема маълум маънода муштарак бўлса ҳам, ҳар бир ёзувчи уни ўз ижодий тажрибаси, таланти, ўз услуби билан ёритади. Ҳар уч асарнинг ички ҳажмига — мазмунига эътибор қилсак, Абдулла Қаҳҳор ва Назир Сафаровнинг қиссалари ўз ички ҳажми билан биз одатланиб қолган қиссалар бўлса, Ойбекнинг «Болалик» қиссаси эса ички ҳажми билан улардан анчагина фарқ қилади. Ойбек ўз асарида ҳаётни кенгроқ қамраб олади, воқеаларни батафсилроқ тасвирлайди, ёш қаҳрамони Мусани ўраб олган муҳит, унинг болалик йиллари билан алоқадор ҳодисаларни имкони борича кенгроқ кўрсатиш, Муса характери ва онгининг ўсиб бориш жараёнини изчилроқ ёритиш эвазига асарнинг ички ҳажмини кенгайтирган ва бу ўз ўрнида унинг ташқи ҳажми ҳам каттароқ бўлишига олиб келган. Аниқроғи, бу қисса ўзининг бу хусусияти билан роман жанридаги асарлар билан рақобат қила оладиган асар бўлиб ташкил топган. Бу ҳам бир томондан Ойбекнинг ижодий услубига хос бўлса, иккинчи томондан бу тоифадаги асарлар ўзбек прозамизда илгаридан ҳам мавжуд эди. Ойбек бу асарни ёзганига қадар у «Қутлуғ қон», «Навой», «Олтин водийдан шабадалар» каби романлар ёзган. Унинг кенг сюжетли роман яратишдаги бу ижодий услуби бевосита унинг қисса жанрида ёзган «Нур қидириб» ва «Болалик» асарларига ҳам маълум даражада ўтган бўлиши мумкин. Абдулла Қаҳҳор ижодидаги сиқиклик унинг барча қиссаларида («Қишлоқ ҳукм остида», «Синчалак», «Муҳаббат») тез кўзга ташланади. Бу уч автобиографик қиссаларнинг мазмунидаги муштараклик шундаки, уларнинг марказида инсон тақдири масаласи ётади ва бунини ҳар бир адиб ўзининг ёшлигида бошидан кечирган ва кўрган-билган воқеалар, ўзининг ҳаёт тақдири орқали юзага чиқаради ва ўқувчига етказиши.

Ойбекнинг «Болалик» қиссасидаги воқеалар революциядан илгари Тошкентнинг қинғир-қийшиқ, тор ва ифлос кўчаларга, пасти-баланд бўғат томли уйлар тизмасига эга бўлган бир маҳаллада бўлиб ўтади. У маҳаллардаги қашшоқлик ва очлик, ўта жаҳолат ва оилавий жанжаллар, хурофот уяси бўлган мачит ва эски мактаблар, халқнинг машаққатли меҳнати ва бу меҳнат эвазига бойлик орттирган бойлар, дин пешволари, хуллас, ўтмиш ҳаётининг ҳамма фожеали томонлари қаламга олинади.

Қисса қаҳрамони ёш Мусо (бу ёзувчи Ойбекнинг ўз исми) ўз болалик табиати билан зийрак, у турмушда бўлаётган ҳар бир воқеа, ҳодисаларни тийрақлик билан билишни ва тушунишни истайди, ўз ёши ва ақли, идроки даражасида уларни мушоҳада қи-

лади, баҳолайди ва ўзича хулосалар чиқаради. Ёзувчи ўз қаҳрамони Мусо онгида чуқур из қолдирган бир воқеани тасвирлайди. Кунлардан бир кун Мусоларникига туяларга ортилган қоп-қоп бугдой ва ёнғоқлар туширишади. Бун кўрган Мусо ниҳоятда хурсанд бўлади. Аммо унинг хурсандлиги узоққа бормайди. Бошқа кун бир киши келиб бу қопларнинг ҳаммасини от ва эшакларга ортиб олиб кетади. Бунинг сабабини онасидан сўраганда, «Бизники эмас, ўғлим, دادангнинг хўжайинники»,— деган жавобни олади. Бу ҳодиса ёш Мусога катта таъсир қилади. Шу тариқа ёзувчи ўз қаҳрамонини турмушнинг турли-туман зиддиятларига олиб киради, уни турли табақадаги кишилар билан учраштиради. Мусо маҳалла гузарига сартарош ва косиблар билан ҳам, темирчи ва баққол билан ҳам, қозоқ чўпони билан ҳам, бошқа турли касб ва ёшдаги одамлар билан ҳам ўзи қизиққан воқеалар, ҳодисалар ҳақида суҳбатлашади. Ҳар бир суҳбат унинг фикр доирасини кенгайтира боради, ҳаётга қарашларини аста-секин шакллантира бошлайди. У бобосининг қаҳрамонлик ва чавандозлик ҳақидаги ҳикоясини кунт билан тинглайди, маҳалладаги бобосининг ўртоғи Мираҳмад бобонинг «Фарона жанглари, Бухоро газовати, Қўқон ва Хоразм талонлари...» ҳақидаги хотираларини қизиқиб тинглайди. Бувисига эргашиб юриб, турли диний урф-одатлар билан танишади, онаси ва опаси тиккан жиякларни гавжум ва шовқинли бозорга бориб сотиб келади, оқшомлари опаси Кароматнинг ўртоқлари йиғилишиб айтишган чўпчакларини «силжимасдан ўтириб» эшитади, У ҳали саводи чиқмаган вақтларидаёқ онаси ва опасининг ўқиб берган ва ёддан айтган шеърларини завқ билан тинглайди. Саводи қиқиб, ўзи ўқий имконига эга бўлганида Ҳофиз, Навоий, Бедил, Фузулий, Машраб, Муқимий ва бошқаларнинг шеърларини чанқоқлик билан ўқийди. Буларнинг ҳаммаси ёш Мусода бадий адабиётга, гўзаллик ва нафосатга меҳр уйғотади ва уни севишга, ардоқлашга ўргатади. Мусонинг бўйи чўзилиб, ақли тўлишиб борар экан, аста-секин ҳаётдаги яхши ва ёмонни, очлик ва қашшоқлик сабабини, зулм ва адолатсизликни, нодонлик ва жаҳолатнинг оқибатини англай бошлайди, улар билан юзма-юз тўқнашади. Маҳалладаги бойлар, савдогарлар, дўкандорлар ҳаёти билан оддий меҳнаткаш халқнинг ярим оч, ярим яланғоч турмушини солиштиради, изтироб чекади, ўзи эса инсонийликка, зиёга, яхшиликка, гўзаллик ва нафосатга интилади. Мусонинг халқ билан бирга бўлиши, ҳаётни синчковлик билан кузатиши ва ўрганиши уни маънавий жиҳатдан бойитиб боради.

Қисса 1909—1918 йиллар орасида халқ ҳаётида содир бўлган муҳим воқеаларни ўз ичига олади. Жумладан, қиссада икки томонлама зулм ва хўрлик, қашшоқлик ва адолатсизлик кўриб келаётган жафокаш Урта Осиё халқларидан, шу қаторда ўзбек халқидан мардикорликка олиш воқеаси, вақтли ҳукуматнинг ағдарилиши, улуғ Октябрь революцияси ва бу революция туфайли бир умрга озодликка чиққан халқ тақдирига оид воқеалар асарда

анчагина саҳифаларни ташкил этади. Ҳаётдаги бу воқеалар ҳаммаси халқ тақдири билан боғлиқ эди. Инсон тақдири Абдулла Қаҳҳор қиссасида янада драматик ҳолда тасвирланган. Абдуқаҳҳор (ёзувчининг отаси) оиласининг бошига тушган қанчадан-қанча фалокат ва кулфатлар орқали ёзувчи шу оила тақдирининг гина эмас, балки шу оила тақдири орқали революциядан илгариги меҳнаткаш халқнинг аянчли тақдирини умумлаштиради. Энди Абдуқаҳҳор оиласининг тақдири бир оила тақдири доирасидан чиқиб, меҳнат аҳли тақдири даражасига кўтарилади. Бу гоя доимо турли-туман фожеали воқеалар, образлар орқали очиб берилади. Абдуқаҳҳор оиласи икки томонлама фожиага, кутилмаган фалокатлар гирдобига тушади. Бир томондан, бу оила фарзанд доғида ёнса, иккинчи томондан ўша ўтмиш замоннинг адолатсизлиги, зулми ва жабри, бой ва амалдорларнинг меҳнат аҳлига қилаётган шафқатсизлиги бу оиланинг ҳам тинка мадорини қуритади. У ўз оиласини боқиш ниятида Қўқон атрофидаги қишлоқларда темирчилик қилади. **Бир қишлоқдан ноҳақ туҳмат билан қувилса**, иккинчи қишлоқни амалдорлар билан келиша олмаслик туфайли тарк этади, яна бошқасидан эса тирикчиликнинг қийинлиги сабабли кетади, бошига тушаётган фожеали воқеалар уни қишлоқма қишлоқ юкени кўтариб юришга мажбур этади. Қайси қишлоққа бормасин, бу оила бой ва амалдорларнинг ноҳақ ҳақоратини эшитади, қорни тўйиб овқат емайди, устига янги бир кийим битмайди, фақат машаққатли меҳнатни кўради. Қаерга борса камситиш, ҳақорат, тазйиққа учрайди. На ёлғиз фарзанди ёш Абдулла бирор мактабга кириб савод чиқаради, на отаси бирор қишлоқда бемалол тирикчилик қилади. Укаларининг бирин-кетин вафот этиши бу оиланинг ғамига ғам келтирди, ташвишига ташвиш қўшди. Ёш Абдулла қайси қишлоққа бориб яшамасин, ўз тенгқурларидан «кўчманчи», «келгинди» деган ҳақорат эшитди. Унинг отаси ўз замонасининг ўқимишли, софдил, меҳнаткаш, ўз темирчилик ҳунарининг «устаси паранг»и, ўша ҳаётнинг бутун ярамасликларига мурасасиз кишиси бўлган. У ўз замонасида биринчилардан бўлиб, «шайтон арава» минган, ўрисдан «Зингер» машина сотиб олиб одамларни ҳайратга солган киши. Уша вақтларда илғор маданиятнинг бир белгиси бўлган «Шайтон арава» ҳам, «Зингер» тикув машинаси ҳам бу оилага ўзи билан фожиа бошлаб келди. Ёзувчи ҳикоя қилади: «Бир куни дадам шайтон аравасини миниб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб ўтиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўхшаган бир маҳлуқ аёғи ерга тегиб-тегмай учиб кетаётганмиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни уйига замбилда олиб келишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконига ҳам бормаи қўйдди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг ғазабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди... бундан

кейин шайтон арава минмасин, шу шайтон арава олиб келганидан бери Яйпандан файз кетди»⁵,— деган таъналарни эшитди. Ёки «Зингер» тикув машинаси сотиб олган дадаси тез орада «Зингерли бой» номини олади ва маҳаллада «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», «номоз ўқимайди», «маҳаллага келгандан бери бирор марта ис чиқаргани йўқ», «Зингер» олгунча ҳирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайди?..» деган миш-миш гаплар тарқала бошлайди. Бирор ерда «Зингер» дан гап очилганда маҳалла имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди» деб гап тарқата бошлайди. Бундай ноҳақ иғволар, адолатсизлик ва камситиш, зулм ва ҳўрлик, ҳаёт машаққатлари бу бечора оиланинг тинка-мадорини қуритади, Абдуқаҳҳорда мавжуд тузумга қарши ички исён қўзғалади, унинг динга эътиқодини остин-устин қилади. Айниқса, ўгли Умаралининг ўлими билан бу ички исён энди ошкора юзага чиқади. Чиндан ҳам Абдуқаҳҳор онласи фарзанд доғини кўрди. Унинг бир эмас, бир неча фарзанди турли касаллик билан вафот этди. Хусусан, охириги фарзанди Умаралининг касал бўлганида «салласи каттакон бир домла»нинг «азизларга бир жондор кўтаринг», дегани, эртасига бир хотин келиб «кўчириқ» қилгани, табиб келиб кабоб буюргани ва ана шу кабобнинг селидан боланинг жони узилгани Абдуқаҳҳор қалбидаги динга қарши исёни алангалатди, у «...пешанасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлганар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди». «Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб токчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга урди.

— Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни тепиб юборди.— Мана кофир!.. Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди... Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганча оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!» (120-6).

Ёзувчи ўз отасини фақат мавжуд тузум ва динга қарши исёнкор қилиб тасвирлабгина қолмайди, айна чоқда унинг янгиликка ташна, янгиликни севувчи, янги жамиятга хайрхоҳ, унга хизмат қилувчи ўз замонасининг прогрессив кишиси эканлигини ҳам кўрсата олган. У биринчилардан бўлиб «шайтон арава» ва «Зингер» тикув машинасини олган, биринчилардан бўлиб ўгли Абдуллани эски мактабдан чиқариб олиб, интернатга, кейин янги мактабга ўқишга берган, хотинини пилла тозалаш заводига ишга киритган, ўзи эса биринчилардан бўлиб босмачиларга қарши курашувчи кўнгилли бўлиб ёзилган киши.

Абдулла Қаҳҳор ўз қиссасига жуда кўп фожиавий воқеаларни киритиб, ўша даврнинг фожиали томонларини фош этиб ташлай-

⁵ Абдулла Қаҳҳор. Утмишдан эртақлар. Тошкент, 1966, 15-бет.

ди. Ўз амакиси қайсар Абдураҳмоннинг қизи Савринисонинг тўйи олдидан «эрга тегмайман» деб йиғлагани учун уни уриб ўлдиргани, бегуноҳ Бабарнинг совуқда қотиб ўлгани ва Валихон сўфининг ярамасликлари каби қатор воқеалар асар сюжетини тобора кескинлаштиради. Хусусан рус-герман уруши туфайли халқдан мардикорликка олиш ҳақидаги Николай подшонинг фармони чиқиши ва бу фармонга қарши халқнинг норозилик ҳаракати сюжет ривожини кулминацион нуқтага кўтаради. Уша вақтдаги халқ ҳаётидаги бу мудҳиш воқеани ёзувчи ўз хотирасида тиклаб, шундай эслайди. «Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпанда икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқлошшо уруш ишларига мусулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Ун тўққиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳаммани олармиш! Бувайда бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!» (87-бет).

Халқнинг бошига тушган бу фалокатдан Абдуқаҳҳор оиласи ҳам четда қолмайди. «— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормай ўрнига одам берадиган кишига чиққан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғиз қўл косиб, бола-чақалик одамман» дейишига қарамай, сўфи «Юртдан чиқинг, бир пақирингиз ҳам керакмас!» деб Абдуқаҳҳорга дашном беради ва 250 сўм солиқ солади. Бундай фалокат ҳар бир деҳқон ва майда ҳунарманд, жамики меҳнаткаш халқ бошига тушди. Сабр-косаси тўлган халқ, айниқса хотин-халажи бозорбошида «Боланг ўлсин юзбоши!», «Уйинг куйгур, мингбоши, эримни топиб бер!», «— Барқадар топмагур, боламни топиб бер!» деган хитоблар, дод-фарёдлар осмонни ларзага келтирди. Бу доду фарёдлар мазлум халқнинг юрак-юрагидан портлаб чиққан нидолар эди. Улар «...юзбошини жонда уч бўлак қилишибди, кейин керосин сепиб ўт қўйишибди». Бу воқеа қишлоқ халқининг Николай подшога қарши дастлабки норозилиги, унинг зулмига қарши исёни эди. Хуллас, Абдулла Қаҳҳор ўз қиссасида нималар кўрганини, нималарни бошидан кечирганини, қандай воқеаларнинг гувоҳи бўлганини хотирасида тиклаб, ҳикоя қилиб беради.

Мардикорликка олиш воқеаси Ойбекнинг «Болалик»⁶ қиссасида ҳам ўз ифодасини топган. Ҳаётнинг шу қадар мушкуллиги, яшашнинг бу қадар оғирлиги устига Россиянинг Германия билан бўлган уруши «Ўлганнинг устига тепки» бўлди. Уруш ерли бойлар учун жуда қўл келди. Энди улар уруш туфайли янада бойлик орттириш, меҳнаткаш халқни талашнинг янги формаларини ўйлаб топа бошладилар. «Эчкига жон қайғуси, қассобга мой қайғуси» дегандек, камбағал халқ бу уруш туфайли бошларига тушаётган фалокатлардан, очлик ва муҳтожликдан қайғурсалар, бойлар эса ана шу вазиятдан ўз фойдасини кўзлайдилар. Улар «...данғиллама уйлар, йигирма таноб, ўттиз таноб боғлар, қўш-қўш қўралар солади. Уруш бошланди-ю, ун, ёғ, озиқ-овқат билан савдо қилади-

⁶ Ойбек. Болалик. Тошкент, 1963.

ган янги-янги бойлар...» (173-бет) туғила бошлайди. Бир томондан уруш туфайли нарх-навонинг ниҳоятда кўтарилиб кетиши, очлик ва қашшоқлик, зулм ва адолатсизликни авжига чиқиши, иккинчи томондан Николай подшонинг Туркистон мусулмонларидан окоп қазिश учун мардикорликка олиш ҳақидаги чиқарган фармони халқнинг сабр косасини тўлдирди. Бойлар ва ерли амалдорлар қандай бўлмасин ўз болалари ўрнига камбағал меҳнаткаш болаларини мардикорликка юбориш йўлларини ахтара бошладилар. Шунда халқ вакилларидан бири: «...Камбағаллар, косиблар, қашшоқлар, ғариблар барчамиз «дод» деймиз. Нега тўқларнинг, катта тўраларнинг, бойларнинг, олифта бойваччалари қолади-ю, биз кетамиз азобга?! Йўқ, бундай бўлмайди иш, улар ҳам борсин, биз билан бирга борсин, ана шунда чурқ этмай кетаверамиз, кўпга келган тўй деб жўнаймиз» (177-бет), деб норозилик билдирса, иккинчиси, «— Осиб юбор-э!.. Зулмдан ўлдик, зарра инсоф борми сизларда?!» деб исён қилади. «— Дод! Ўлдик Николайдан, золим тўралар дастидан ўлдик»,— деб қичқиради аёллар. Дарҳақиқат, бу мудҳиш фармон халқ бошига тушган бир фожиа эди. Чунки камбағаллардан бири ўғлидан, яна бири боқувчисидан ажралмоқда эди. Қиссада сабр косаси тўлган халқнинг норозилик тўлқини, уларнинг Олмазор кўчасига жойлашган полиция маҳкамасига бориб «Хоинлар! Мутгаҳамлар! Оқ подшога ўлим», «Золимларни янчиб ташлаймиз» деган хитоблари атрофни ларзага келтирарди. Халқнинг бу исёни полиция бошлиғи Мочалов томонидан қурол кучи билан бостирилади. Исёнчилардан ўлганлар, яраланганлар сон-саноқсиз. Бу воқеани ёш Мусовий ўз кўзи билан кўрган, ўқ овозларини ўз қулоғи билан эшитган. У гузарга чиқар экан, Олмазор кўчаси томон оқаётган исёнчи халқ орқасидан эргашиб полиция маҳкамасигача борган. Бу вақтларда ёш Мусонинг онги анча тиниқлашган, кўп нарсаларга ақли етадиган, уларни ўз тушунчаси билан баҳолайдиган бўлиб қолган эди. Хусусан, Олмазор кўчасидаги полиция билан халқ ўртасидаги тўқнашув унинг қалбида бир умр сақланиб қолган ва бу воқеани ана шу қиссасидагина эмас, балки ундан олдин ёзилган «Қутлуг қон» романида ҳам тасвирлаб берган эди.

Ҳамма болалар каби ёш. Мусо ҳам ниҳоятда синчков, қизиқувчан ва кузатувчан бўлган. Шунинг учун у ўртоқлари билан тез-тез гузарга чиқар, одамларнинг суҳбатига қизиқиб қулоқ солар, ҳатто Александров боғига ҳам, мардикорлар жўнаётган кунни воқзалга ҳам борган. Гузардаги косибнинг олдига келган «Трамвайнинг изини ҳали қарасангиз у ёққа, ҳали қарасангиз бу ёққа очиб тура»диган ишчининг рус ишчилари ва уларнинг ташкилоти ҳақидаги гапларига зийраклик билан қулоқ солар, «гапнинг ўзича мағизини чақиб ўтирар», сартарошнинг дўконига кириб мардикорликдан эсон-омон қайтиб келган бир кишининг: «...Фронтга бориб, рабачийлар билан сўзлашиб, турмушнинг қадрини билиб келдик. Пулдорларга, буржуйларга, бойларга, ер эгаларига, энди ўлим чуқурини казиймиз ўзимиз!» деган гапларини,

бир нотиқнинг Александров боғида бўлаётган митингда «— Ул-камиз, албатта, хуррият, адолатга эришади, халқнинг орзуси рўёбга чиқади. Биз ҳақ-ҳуқуқимизни қўлимизга оламиз», деган нутқини эшитиб, Мусонинг фикр доираси тобора кенгаяр ва чуқурлашар эди. Булар ҳақида ёзувчи «Мен унинг гапларини диққатимни бериб жимгина тинглайман. Еш бўлсам-да, бундай гапларни ҳар куни, ҳар жойда эшита-эшита тушунадиган бўлиб қолганман», деб хотиралайди. Дарҳақиқат, ёш Мусо ҳаётнинг беҳисоб зиддиятларини, очлик ва қашшоқликни, ҳўрлик ва адолатсизликни, зулм ва эксплуатацияни, бора-бора халқнинг сиёсий онги уйғонган ва тобора ўсаётган бир шароитда ўсиб улғая бошлади, меҳнаткаш халқ оммасининг тарихни яратишдаги ролини ўз кўзи билан кўрди, идрок этди. Қисса меҳнаткаш халқ оммасига озодлик ва бахт келтирган, ўзи каби ёшларни етилтирган улғу Октябрь социалистик революцияси шаънига айтилган сўзлар билан тугайди. «Давр қайноқ, жанговар давр. Ватанимиз кураш оловида. Буюк Октябрь социалистик революциясини амалга оширган ишчи-деҳқонлар Ленин бошлиқ Коммунистик партия етакчилигида зўр ҳамлалар билан порлоқ истиқболга қадам отади.

Халқнинг бахт куюши ярқираб кетади».

Ёзувчи Назир Сафаровнинг «Кўрган кечирганларим» асари ҳам жанр эътибори билан автобиографик қисса. Ойбекнинг «Болалик», Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар» қиссаси каби бу асарнинг ҳам бош қаҳрамони ёзувчининг ўзи — ёш Назирқулдир. Унинг характери ҳам Мусо ва Абдулло сингари мавжуд тузумнинг беҳисоб зиддиятлари заминиде шакллана боради. Дарвоқе, Назирқулнинг отаси Сафар ҳам Мусонинг отаси каби қишлоқларда от миниб, хуржиннинг икки кўзини чой, гугурт, қандновот, парварда-қандолат, калава ип ва машина галтак ипга тўлдириб савдо-сотик қилар эди. Бу рўзғорбоп нарсаларни жиззахлик Ҳожи Усмон деган бойдан насияга олар, қишлоқда эса уларни дон-дунга айирбошлар ва шаҳарга келтириб сотар, бойдан қарзини узиб, қолган озгина фойдаси эвазига оила боқар эди.

«Жиззах туманининг Янгиқўрғон, Зомин районларида ҳамда бу районларнинг узоқ-узоқ қишлоқлари Ем, Ровот, Молтоб, Пишоғар, Оғожон дараларида, Усман, Бахмал қишлоқларида дадамни танимайдиган одам камдан-кам,— деб хотирлайди ёзувчи,— Дадам Сафар майфуруш номи билан отнинг қашқасидек таниғлик чорбозорчи эди»⁷.

Отаси қаттиқ қиш кунларидан бирида якка йўлга чиққан ўзи каби бир савдогарнинг совуқда, бўронда қолиб, бўриларга ем бўлганини ўз кўзи билан кўрганини онасига сўзлаб беради. Назирқул эса танчага суқилиб олиб бу воқеани диққат билан тинглайди. Шунда онасининг «— Бас қилинг бу ишингизни!» деган сўзига отаси: «— Менга ўхшаган чорбозорчилар ҳам кўп. Улар ҳам бекорга қишлоқма-қишлоқ изғиб юрганлари йўқ. Азбаройи тирик-

⁷ Назир Сафаров. Кўрган кечирганларим. Тошкент, 1968, 47-бет.

чиликлари ўлмаганидан, ноилж бозорма-бозор, эшикма-эшик гадо сингари изғиб юрадилар...» (51-бет).— деб, ўзининг оила ташвишларидан нолийди. Отасининг бу кўрган воқеаси Назирқулга катта таъсир этади. Шунингдек, Назирқул Заргар эшоннинг қудуғидан сув олиш учун келган халойиққа сув бермай сарсон қилганига гувоҳ бўлган. Бундай воқеалар мавжуд тузумнинг тенгсизлиги, оддий меҳнат аҳлининг аянчли аҳволи ва ўта жабр-зулмлар ёш Назирқул онгининг шаклланишига бир тurtки бўлади. Ёзувчи ўзининг ёш қаҳрамони Назирқулни ҳаётнинг турли зиддиятлари ичига олиб киради, бу зиддиятлар билан юзма-юз тўқнаштиради. У эски мактабда ўқир экан, отинойи ва домлаларнинг зикналиги ва таъмагирлигини кўради, турли диний урф-одатлар билан тўқнашади ва унинг халқ бошига келтираётган фалокатларининг гувоҳи бўлади, халқчил анъаналардан Наврўз байрамини ўз тенгқурлари билан шодиёна байрам қилади ва ниҳоят, мардикорликка олиш воқеаси, халқнинг бунга қарши кучли исёни ва унинг оқибатини ўз кўзи билан кўради.

Хуллас, ёзувчи асарнинг бош қаҳрамони ўлароқ, ёшлигида кўрган ва кечирган воқеаларни бирма-бир хотирасида тиклаб, асар сюжетига маржон каби теради, бу воқеалар унинг характери шаклланишида ва онгининг аста-секин тиниқишида, маънавий ўсишида асосий омил бўлади. Ёш Назирқул Мусо ва Абдулла каби ёши улғая борар экан, ҳаётдаги яхши ва ёмонни, адолатсизлик ва диёнатни, улуғворлик ва тубанликни кўрган-кечирган воқеалар орқали ажрата бошлайди, бу эса унинг мавжуд тузумга муносабатини, қарашини ойдинлаштиради.

«Дунё — бир ҳовуз деб тасаввур қилинг,— деб ёзади ёзувчи,— у сув билан эмас, ташвиш — алам билан лиммо-лим. Қўл учидан кун кўрувчи ота ва мушфиқ оналар шу ҳовуздан сув ўрнига ғам-алам зардобини ичадилар» (93-бет). Дарҳақиқат, революциядан илгариги ҳаёт ғам ва ташвишга тўла бўлган ҳовуз эди. Бу ҳаётнинг ғам ва ташвишлари Мусо ва Абдулланинг Назирқул ва шулар каби ночор оилалар бошига тушди ва уларнинг доимий ҳамроҳи бўлди. Бора-бора бу «ташвиш — алам билан лиммо-лим» бўлган ҳаёт меҳнаткаш халқнинг тинкасини қурилди. Николай подшонинг фронт хизматлари учун Туркистон халқидан мардикорликка олиш ҳақидаги фармони (1916 йил 6 июль) меҳнаткаш халқнинг ғазаб косасини тўлдиради ва ҳамма қишлоқ ва шаҳарларда подшо фармонига қарши кучли исён кўтарилишига олиб келди. Ўзбек халқи тарихида бўлиб ўтган 1916 йил миллий-озодлик кўзғолони, хусусан, Жиззахда бўлган воқеалар мазкур қиссада анча батафсил тасвирланади. Агар Ойбек ўз қиссасида Тошкентда бўлган халқ кўзғолонини, Абдулла Қаҳҳор Қўқоннинг Бувайда қишлоғидаги халқ норозилигини, унинг исёнини тасвирлаган бўлса, Назир Сафаров подшонинг мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонига қарши Жиззах халқининг кучли кўзғолонини имкони борича, ўз болалик хотирасида сақланган даражада тасвирлашга эришган. Тарихдан:

маълумки, 13 июль Жиззах меҳнаткашлари кулол ва косиблар, нонвой ва темирчилар, тўқувчи ва шунга ўхшаш қўл учиди кун кўраётган майда ҳунармандлар мингбоши Мирзаёр Худоёровдан мардикорга олинган кишиларнинг рўйхатини беришини талаб қилишган. Ута кетган зулмкор ва сотқин Мирзаёр рўйхатга фақат камбағалларни ва уларни ўғилларини киритган эди. Мирзаёр халқнинг талабини рад қилади ва уларни ҳақорат қилиб ҳайдади. Унинг бу қилмишидан ғазабланган исёнчилар унга ҳужум қилиб, уриб ўлдирадилар. Тарихда бўлган бу воқеа қиссада айнан ўз ифодасини топади. Жафокаш ва мазлум Жиззах меҳнаткаш аҳлининг исёни ана шу воқеа — мингбошини ўлдиришдан бошланади. Шундан кейин исёнчилар мингбоши Мулла Хидирнинг идорасига ҳужум қиладилар, деразасини синдириб, ичкарига кирадилар ва рўйхатни олиб, ёқиб юборадилар, мингбоши қочиб қутулади. Иёсenni бостириш учун юборилган уезд ҳоқими полковник Рукин, пристав штабс-капитан Зотогловов, таржимон Мирзаҳамдам, миршаб Комил бу тўқнашувда халқ томонидан ўлдирилади. Халқнинг золимларга қарши бу исённи ёзувчи ўз қиссасида тасвирлар экан, «бу воқеалар кўзғолонга бевосита қатнашган Жўра тоғам билан акамнинг айтиб берган ва менинг қулоғимга кўрғошиндек қуюлиб қолган ҳикояларидан фақат бир шингили эди, холос» (148-бет), — деб хотирлайди. Бундан кейинги воқеаларда ёш Назирқулнинг ўзи қатнашади. Жиззахликларнинг бу исёни улар бошига беҳисоб кулфат ва азоб олиб келди. Чор Россиясининг жазо отряди кўзғолончилар устига бостириб келади, кўпларини қиличдан ўтказади, уларнинг баъзилари — «ажали етмай ўқдан омон қолганлари қочиб қутулишади». Жазо отряди Жиззах халқини ҳайдаб катта майдон — копанга тўплайди. Исончилар «ёнди бутунлай ҳаётдан умидларини узиб бир-бирлари билан видолашар, оталар болаларини қучоқлаб йиғлашар, дод-фарёд, йиғи-сиғи сурони коинотни бошига кўтарарди». Ёш Назирқул ота ва онаси билан «...майдонда содир бўлаётган ҳодисаларни қизиқиб кузатар» эди. Кўзғолончи халқ бошига келаётган бу фалокатлар борган сайин драматик тус олади. Подшо фармони билан кўзғолончилардан бир қисми «Қили» чўлига, бир қисми «Учтепа» чўлига умрбод бадарға қилинади, «дод-фарёдлар фалакни тутди. «Қили» ва «Учтепа» чўлларига мол сингари ҳайдалди Жиззах халқи...»

Куннинг жазирама иссиғи, сувсизлик, чанқоқлик, очлик исёнчиларнинг тинкасини қуритади. Оломон ичидан: «ташналикдан жонимиз ҳалқумга келди. Ҳаддан ошди зулмларинг», «Оқпошшо дастидан дод-дод!», «Ноинсоф! Динсиз! Золим!» — деган овозлар баралла эшитилиб туради. Бу овозларни эшитган ва ўша воқеаларни кўрганда, Назирқул ўн ёшда эди. Ёш Назирқул даштга сургун қилинган жаззахликлар билан улар бошига тушган азоб-уқубатларни биргаликда тортди, акиси ва ўртоғи Ҳакимжон, Оқил билан бошоқ терди. Чунки «Чўлда ғимирлаган жон бөрки, ҳаммаси нафс ғамида овора! Бу одамлар орасида ҳафталаб нон

юзини кўрмаган ва иссиқ овқат емаганлар кўп эди. Сургундагиларнинг бирдан-бир емиши қўғирмоч бўлиб қолди. Бир эмас, бир неча қозонда аёллар қўғирмоч қовураб эдилар» (209-бет). Саҳрода очлик ва сувсизлик уларни гангитиб қўйган бўлса-да, улар яшаш учун курашар эдилар. Улар қамишдан чайла қура бошладилар, кўчиб кетган қозоқ овулининг қудуғини топиб сув ича бошладилар. Топилган бу қудуқдаги сув ҳам тезда тугагач ўзлари бир неча қузук қазидилар. Бироқ очлик балоси сургун қилинган шўрликларни фожиага етаклар, ҳалокатга олиб келарди. Шундай оғир аҳволда ҳам ҳаёт ўз изидан борарди, бир неча гўдак туғилиб, бир неча эркак ва аёл қабрга қўйилди, бир коса сув билан никоҳ ўқитилиб, чайладан чайлага қиз узатилди. «Омон-омон» бўлиб, сургун бекор қилингандан кейин она шаҳар — Жиззахга қайтар экан, жафокаш халқнинг «сени хўрлаганлар, албатта, хор бўлади! Ҳақиқат кеч бўлса ҳам ўзига йўл топади. Биз ҳақиқат, эрк-озодлик истаймиз. Буни топмагунча асло тинчимаймиз! Бу азоб-уқубат, исён ва сургунлар сенинг учун, эй менинг кўз қорачигим, оташ нафас, олов тан, довюррак шаҳрим!..» (216-бет) каби сўзлар ёш Назирқулнинг қулоғига эшитилади.

Жиззах халқининг бу миллий-озодлик қўзғолони Николай подшо томонидан раҳмсизларча бостирилади, қўзғолонга қатнашган қанчадан-қанча одамлар дорга осилади, қанчалари Самарқанд ва Жиззах турмасига ташланади, қанчалари эса Сибирга сургун қилинади, Жиззах шаҳри ёндирилиб култепага айлантирилади. Аммо халқнинг озодлик учун, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун кураши давом этади ва ниҳоят, Россияда бўлган революция бўрони Жиззахга ҳам етиб келади.

Ёзувчи ўз қиссасида Жиззах қўзғолонига бош бўлганлардан 23 киши дорга осилгани, улар орасида унинг ёшликдаги ўртоғи Ҳақимжоннинг отаси ҳам борлигини, миллий-озодлик ҳаракати қаҳрамонларидан бири Муҳаммадини дорга осиб эпизодини ниҳоятда изтироб ва қайғули қилиб тасвирлайди. Қиссада бундай фожиали воқеалар ниҳоятда кўп.

Қисса қаҳрамони Назирқул ана шундай зиддиятли ҳаётда ўсди, улғайди. У бу ҳаётни кузатувчигина эмас, балки кўплар қатори унинг иштирокчиси бўлди. Ёзувчи қиссада ўзи кўрган ва иштирок этган кўпчилик воқеаларни хотирасида тиклаб ҳикоя қилиб берса, баъзиларини отаси, акиси ва амакисининг ҳикоялари орқали тиклаб, ўқувчига етказди.

Ёзувчи қиссани ёзишида «колхоз тузуми ветерани, кекса коммунист Урдуш ота» билан суҳбатлашиб, унинг мардикорликда кўрган воқеаларини ҳам сюжет тўқимасига киритиб юборган. Ёзувчининг айрим воқеалар ҳақидаги мулоҳазаси, хулосаси унинг ҳозирги фикри, қараш сифатида намоён бўлади. Ҳар бир автобиографик қисса жуда кўп маиший ва ижтимоий масалаларни қамраб олган. Унда революциядан олдинги меҳнаткаш халқнинг аянчли ҳаёти, ёш Мусо, Абдулла ва Назирқул каби болаларнинг илм олишдаги қийинчиликлари, ана шу муҳитда улар онгининг

етилиши, шаклланиши, турли диний урф-одатларнинг халқ бошига келтирган фалокатлари, ҳаётдаги турли-туман зиддиятлар ва уларнинг оқибати оддий инсон тақдирини кўрсатишга бўйсундирилган. Ўз болалик йилларини революциядан олдин ўтказган ёзувчиларимиз Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва Назир Сафаров ўз автобиографик қиссаларида ўзларининг ва ўзлари каби ночор оила болаларининг илмга чанқоқлиги, савод чиқариш учун интилишлари, эски мактабларда ўқиш ва ўқитиш усули ҳақида ҳам анчагина маълумот берганлар. Бу меҳнаткаш халқ болалари илм олишига замон ҳам, шароит ҳам йўл бермаганлигини кўрсатиш билан бирга ўша даврнинг аянчли томонларидан бирини тушунишга имкон беради.

Мусо ёшлигидаёқ ниҳоятда зехни ўткир, ҳамма нарсани билишни истовчи, қизиқувчи бола бўлган. У ҳали саводи чиқмасданоқ бобосининг қаҳрамонлик ҳақидаги ҳикояларини қизиқиб эшитди, опасининг китобдан ўқиб берган ва ёддан айтган шеърларини қунт билан тинглайди, опаси орқали Машрабнинг баъзи асарларини ёдлаб олиб, онаси ва бувиси олдида айтиб беради. Шунда бувиси ҳурсанд бўлиб «Ўғлинг зийрак, Шаҳодат, мулла қиламиз ўғлонни» деб ўзи ўқимаганлигидан ва ўғли Тошни (Мусонинг отаси) ўқита олмаганидан афсусланади ва кунлардан бир кун Мусовойни эски мактабга олиб бориб беради. Ана шундан бошлаб Мусонинг эски мактабда таҳсил олиши бошланади. Аммо мактабда энди ўқий бошлаши биланоқ домла кўмир пули, бўйра пули олиб келишни буюради. Бу хабарни эшитган онаси: «Вой, ўлақолай жинни бўлдингми? Ҳе йўқ, бе йўқ — пул нимаси?.. Ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули, қамчи пули... Домланг ўлгур нима қилади пулни?!» — деб онаси ранжиса, бувиси: «Домланг ўлгур зиқна, очкўз, ҳадеса — пул, ҳадеса — пул. Пул ясапманми мен? Ўзи ўлгур бой, отли, уловли, ҳеч пулга тўймайди. Домланг тўқлардан, пулдорлардан олсин кўмир пулини!» (57-бет) — деб зорланади. Дарҳақиқат, онаси ва бувисининг домладан ранжиганича бор, албатта. Чунки ҳар бир талаба, Мусо каби алифбедан ҳафтнякка ўтар экан, «ёғлиқ патир ва бир сўм пул», қурьонни яхши билгач, «Сўфи Оллаёр»га ўтганида, «бир тоғора мойли, этли ош, бир дастурхон мойли кулча, бир сўм пул» олиб келиши лозим эди. Лекин ўша вақтда бир камбағал оила учун домланинг бу талабини қондириш амри маҳол бўлган. Шунинг учун Мусонинг онаси нолиган, бувиси ранжиган, чунки бу оила қишлоқмақишлоқ майда савдо билан тентираб, оила боқиш азобини чекаётган Тошнинг қўлига қарам бўлган ночор оила эди. Аммо Мусо не қийинчиликлар билан савод чиқаради, Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб, Муқимий ва бошқаларнинг бадий ижодидан баҳраманд бўлади, халқ оғзаки ижоди билан танишиб, онги ёришиб боради. Шу тариқа Ойбек революциядан олдинги меҳнаткаш халқ болаларининг илм олишдаги қийинчиликлар, эски мактабдаги ўқиш ва ўқитиш усулининг нақадар ибтидоийлиги ва мушкуллиги, домлаларнинг очкўзлиги, таъмагирлиги ҳақида ҳикоя

қилиб беради. Бу ҳол Абдулла Қаҳҳорнинг қиссасида ҳам ўз аксини топган.

Ёш Абдулланинг отаси Абдуқаҳҳор ўз оиласини боқиш ниятида қишлоқма-қишлоқ юриб темирчилик қилади, ўша замоннинг бутун фожиаларини кўплар қатори бошидан кечиради. Гоҳ Яйпанда, гоҳ Кудашда, гоҳ Қўқонда, гоҳ Бувайдада кўчиб юради. Уғли ёш Абдулла эса бўйи чўзилиб, оз бўлса ҳам отасига ёрдам бериш даражасига етгач, отаси билан ишлайди, унинг темирчилик ишларига қурби етганча ёрдам беради, дам босади. Аммо доимо бир ерда тургун бўлиб яшамаганлиги учун бирор эски мактабга кириб ўқиш унга nasib бўлмайди. «Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, — деб эслайди ёзувчи, — ётиш маҳалида қора сақични чироққа товлаб кўлига босар экан, бирдан: «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккалатади, фалаққа осади...» Темирчилик ҳунарининг оғирлиги жонига теккани учунми ёки Абдулла ёлғиз фарзанди бўлгани учунми, бир куни отаси «битта патнисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак ҳолва солиб дастурхон қилиб...» мачитга олиб боради ва «суяги меники, эти сизники» деб Валихон сўфига топширади. Бу Абдулланинг мактабга биринчи қадами эди. Бироқ бу мактабда у узоқ ўқимади, ўқиши ҳам мумкин эмас эди. Чунки ўз замонасининг ўқимишли кишиси бўлган отаси бу мактабда ўғлининг умри бекор ўтаётганини тезда тушунади ва саводсиз сўфидан нолиб «мен сени ўзим ўқитаман», деган мақсадда мактабдан олиб кетади. Кейинчалик Оққўрғонда турганларида отаси Абдуллани қўқонлик Муҳаммаджон қори очган «усули жадид» мактабига беради. Зеҳни ўткир Абдулла тез орада «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул маҳлуқот» каби китобларни, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг китобларини мутолаа қилади. Аммо «қишлоққа илм-маърифат уруғини сочгани» келган Муҳаммаджан қорининг мактаби диндорларнинг туҳмати ва иғвоси билан тарқатилади. Абдулла ва бошқа болалар бу мактабда ўқишдан ҳам маҳрум бўладилар. Революция ғалаба қозонгандан кейин Қўқон атрофида босмачилик ҳаракати кучайди. Совет ҳокимиятига қарши бўлган бу душман тўдалари қишлоқларга ўт қўядилар, халқни талайдилар, совет ҳокимиятига хайрхоҳ кишиларни қиличдан ўтказдилар. Шу туфайли Абдуқаҳҳор ўз оиласини зудлик билан Оққўрғондан Қўқонга кўчиради, ўзи босмачиликка қарши курашувчи отрядга қўнғилчилар сафига кириди, хотинини пилла заводига ишга жойлаб қўяди, Абдуллани эса янги очилган «Урфон» мактабига, кейин эса «Истикбол» мактабига беради. Бу ерда бир оз ўқигач, Қори Ниёзий раҳбарлик қилган «...Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошидаги намуна — татбиқот мактабининг талабаси бўлади».

Хуллас, ёш Абдулла эски мактаб жабрини тортди, домла ва сўфиларнинг ҳақоратини эшитди, калтагини ҳам тотиб кўрди ва ниҳоят, янги совет мактабининг таълимини олди, Қори Ниёзий, Пўлатхон домла каби ўша йилларнинг илғор кишиларидан дунёвий фанларни ўрганди. Биринчи «Иштирокиюн ёшлар»нинг аъзоси бўлди, «Санойи нафиса» тўғарагига қатнашди, ҳақиқий илм даргоҳига қадам қўйди.

Абдулла Қаҳҳор ўз қиссасида барча воқеаларни ўз хотирасида тиклаб, изчиллик билан тасвирлайди. Назир Сафаровнинг қиссасида ҳам шу ҳолни кўриш мумкин.

Қиссада тўрт-беш ёшда бўлишига қарамай, акаси каби «ошиқ» ўйнашни севган Назирқулни онаси мактабга бериб, уни шу «касал»дан қутқармоқчи бўлади. Мактабга берганда ҳам акасидан ажратиш ниятида қизларни ўқитадиган Ҳикматой отининг қўлига топширади. Ёш Назирқул бир неча йил шу мактабда ўқиди, тўққиз ёшга тўлганда отасининг: «—Сафарнинг қорни муллаликдан тўйгани йўқ! Уқиб мулла бўлганда, мачитга сўфи бўладими?... Кераги йўқ! Ҳунар ўргансин!» — дейишига қарамай, онаси уни маҳалла мачитидаги мактабга беради. Ёш Назирқул мактабларда кўп таҳсил олмайди. Бироқ оз вақт ўқиган бўлса ҳам, ёзувчи ўз асарига эски мактабда ўқитиш ва ўқиш усули ҳақида, болаларни жазолаш ҳақида, барча отиний ва домлаларнинг таъмагирлиги, очкўзлиги ҳақида анчагина воқеаларни ҳикоя қилиб беради.

Ҳар бир ёзувчи ўз автобиографик қиссаларининг сюжетига халқимизнинг баъзи диний урф-одатлари ва анъаналарини турли воқеаларга боғлаб ёки у ё бу қаҳрамоннинг характерини тўлиқроқ кўрсатиш ниятида киритади. Бу урф-одатларнинг асл моҳиятини, унинг мусбат ва манфий томонларини ўз ёш қаҳрамони Мусо, Абдулла ва Назирқулнинг нуқтаи назари орқали баҳолайди ва изоҳлайди. Хусусан, бу масала Назир Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» қиссасида анча батафсил акс этган. Ёзувчи асарнинг бошидаёқ ўтмишда ёшлар ўртасида кенг тарқалган гап-гаштак ҳақида ҳикоя қилади. Бу гап-гаштак ўз даври ва замонасида йигитларнинг ҳордиқ чиқариш, ўйин-кулги кечасига айланган, улар ўртасидаги дўстликни, бир-бирига садоқатини ифода этувчи бир тadbир вазифасини бажарган. Айрим ҳолларда бундай гап-гаштакда бемаъни ўйинлар — қимор ўйнаш, наша чекиш, беодоб ва аҳлоқсиз латифалар, аскиялар айтиш ҳам авж олган. «Ўша замон элатларида «гап-гаштак» урф-одат тусига кирган. Қайси эл-маҳаллани олманг, уч бўгин ҳамқурлар гаштакхўрлик қиларди. Йигирма-йигирма беш ёшлардаги бир қур, йигирма беш билан қирқ беш ёш ўртасидагилар иккинчи қур, булардан юқори ёшдагилар учинчи қур. Ҳамқурлар ўзлари билан чиқишадиганларни топишиб жўра-жўра бўлиб уюшгандилар» (37-бет). Ёзувчи бир кечада бўлиб ўтган, акалари Носир ва Қосимлар иштирок этган гап-гаштакнинг бутун яхши ва ёмон томонларини ўз қиссасида батафсил тасвирлайди. Ёш Назирқул эса ўша гап-гаштакнинг бирида томошабин сифатида иштирок этади ва кўрган-билганла-

ини хотирасида тиклаб ҳикоя қилиб беради. Баъзи ҳолларда атта ёшдаги кишилар ўргасида бу гап-гаштак бошқача формада ҳам бўлган. Жумладан: Абдулла Қаҳҳорнинг қиссасида ёзувчининг отаси ўз дўстлари билан кечаси йиғилиб турли китоблар, жангномалар ўқишган, тўла маънода китобхонлик қилишган. Бу ҳам ўша вақтларда гап-гаштакнинг бир тури ҳисобланган. «...совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, — деб эслайди ёш Абдулла қиссада, — амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёпиқ, Гиштлик мачит, Бойтакўприқдан келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўтирган дадам ўқимоқда эди. — Менинг кириб бир чеккада ўтирганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинареди» (46-бет). Албатта, бундай китобхонлик ҳар бир иштирокчига маънавий озиқ берган, уларнинг китобга бўлган ихлосини оширган, ҳаётни ўрганишга ўргатган, бир-бирларига садоқатини, дўстлигини мустаҳкамлаган.

Назир Сафаров ўз қиссасида халқимизнинг баҳор байрами — Наврўз байрами тасвирига ҳам анчагина саҳифалар ажратган. Баҳор байрами — Наврўзни ўтмишда ҳамма халқлар турлича ва турли ном билан нишонлаган. Жумладан, рус халқи март ойининг бошларида «Масленица» номи билан баҳор келишини қаршилаб байрам қилган. Дастурхонга қўйиш учун турли нарсалар пиширишган, бир-бирлариникига меҳмонга боришган ва меҳмон кутишган, хуллас, бу байрам бир ҳафта давом этган. Бизда ҳам Наврўз байрамини халқимиз қадимдан нишонлаб келган. Ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқ халқи бу байрамни турли формада ўтказсалар ҳам, унинг мазмуни доимо бир бўлган, яъни ўйин-кулги, шодлик ва хурсандчилик байрамига, — баҳор байрамига айланган.

Ёзувчи Назир Сафаров ўз қиссасида жиззахликларнинг Наврўз байрамини қандай тантана қилишларини жуда таъсирчан қилиб тасвирлаб беради: «Наврўзда ҳамма нарсага жон киради. Ердан гиёҳлар, бойчечаклар бош кўтаради. Қушлар инларидан қуёш нури тўла осмонга учадилар. Қуёш нуридай мулоийм шабада юзларимизни силайди, руҳимизга ажойиб шодлик бағишлайди. Тупроқда, тоғ-тошда янги ҳаёт, далаларда янги орзулар қанот қоқади. Янги кун — наврўз бошланади. Шу навбаҳор қўйнига, табиат оғушига сингиб кетгинг, унинг ҳаётбахш янги кучини ҳис қилгинг келади» (66-бет).

Мўминжон Муҳаммаджоновнинг «Турмуш урунишлари» аса-рида ҳам тошкентликлар Наврўзни қандай байрам қилишларини тасвирланган. Тошкентликлар ҳам жиззахликлар каби наврўз байрамини шаҳар чеққасидаги боғларда, сўлим жойларда ўйин-кулги, хурсандчилик билан ўтказишган, наврўзни шодлик байра-мига айлантиришган. Аслида Жиззахнинг ўзи тоғ бағрида бўл-

танлиги сабабли ниҳоятда табиати гўзал жой бўлган. Шунга ҳарамай, улар «Қўтир булоқ», «Хожа ғозён» деган хиёбонга «...от-эшак араваларга кигиз, кўрпача, қозон-товоқ, озиқ-овқат ортишиб, бировлар пиёда, бировлар от-аравада боришарди. Болалар чилдирма чалиб, ўйинга тушиб, хотин-қизлар ёр-ёр айтишиб кўчани бошларига кўтарар, тезоб шўх дарё сингари тўлқинланиб» боришарди. Ёзувчи бу баҳор байрами — наврўзни тасвирлар экан, кўп асрлар бутун эркинликдан маҳрум этилган ўзбек хотин-қизларининг бир кунлик шодиёнасини кенгроқ ифодалашга интилади. Ёш қизлар, келинчакларнинг Наврўз байрамига тайёрғонлик кўришлари, улар ўз қаллиғлари, севишганлари билан пинҳоний ёки очиқ кўришишлари, бутун юрак зардобларини ана шу байрам куни тарк этишлари ниҳоятда эҳтирос ва жўшқинлик билан тасвирланган. Аммо бу Наврўз тасвирининг ҳаммаси ёш Назирқулнинг хотираси йўсинида ифода этилмай, баъзан унга ёзувчининг ҳозирги дунёқарashi, тушунчаси, фикрлаши, ўтмиш анъанага бўлган муносабати ҳам қўшилиб кетган. «Ким билади,— деб ёзди ёзувчи шу наврўз байрамини тасвирлашда,— ўтмишда қачон ва қайси бағри кенг, олижаноб, доно ва меҳрибон ота-бобомиз томонидан ўйлаб топилган бу бир кунлик шодлик — Наврўз байрами. Баҳорнинг бошланишини, табиатнинг уйғонишини, экин-тикин, меҳнат ва ҳосил учун кураш йилининг бошланишини байрам қилишни ким одатга киритган?

Халқ! Сира ўлмас, ҳаммавақт мангу анъаналарни ардоқлаб келган аждодларимизга балли!

Шундай яхши одатлар ва анъаналаримиздан бири гўзал Наврўз» (80—81-бетлар).

Дарҳақиқат, бу ёзувчининг Наврўз байрамига бўлган ҳозирги муносабати, албатта.

Баҳор байрами — Наврўз тасвирини Ойбекнинг «Болалик» қиссасида ҳам кўрамиз. Адиб Наврўзни ёш Мусонинг эски мактабда ўқиётган йилидаги бир воқеа орқали тасвирлайди. «— Ойи, уч кундан кейин домлам билан далага чиқамиз. Наврўз!». «Домлам икки сўм пул олиб келинглар, деб юборди», дейди Мусовий онасига. Бир томондан, она ўз ўғлининг Наврўз байрамини нишонлашига севинса, иккинчидан, домласининг пул сўраганидан ранжийди, онасининг юзидаги табассум бирдан йўқолади ва «— Домланг тушқур аломат-да... Хўп, пул берай, лекин бир сўм сенга, бир сўм Исога (Мусонинг акаси — А. А.). Қандоқ қилай, берардим... йўқчилик...» (64-бет),— дейди. «Жума. Бировлар яхши, бировлар ўрта, бировлар ҳар кунги эски, ямоқ бўлса ҳам ювилган, озода кийимда... Ҳар ким ўз ҳолига қараб ясанган» (65-бет) болалар домласи бошлиқ гўшт, гуруч, мой, нон, хуллас, барча керакли анжомларни олиб, дала томон йўлга тушадилар. Олинган нарсаларни аравага ортиб, ўзлари пиёда юриб, ниҳоят чарчаб Камолонга етадилар. У ердаги «чиройли қадимги мачит атрофида» тўхтаб, домла ва муллаваччалар қуръон ўқийдилар ва ҳаммалари домланинг рухсати билан ҳордиқ чиқариш учун,

кўм-кўк дала қўйнида эркин нафас олиш учун шошиладилар, турли ўйинлар ўйнайдилар. Бир оз вақт ўтгач, шеърхонлик бошлади. Домланинг катта шогирдлари Навоийдан, Хўжа Ҳофиздан бирин-кетин шеърларни ёд ўқий бошлайдилар. Шеърхонлик анча давом этади. «Мен сел бўлиб, эриб кетаман,— деб эслайди Ойбек,— Фузулийнинг шеърларини севаман. Шеърлари нафис. Узим гул ва маҳбуб ҳақида гўзал шеърларини биламан. Опам ўргатган. Кичкиналар билан мен ҳам секин-секин катталарга эргашаман» (66-бет). Болалар шеърхонликдан кейин яна дала айланишади, ўйнашади, дам олишади ва «гўшти, ёғи оз бўлса ҳам...» тайёрланган паловни еб, кечқурун қайтишади.

Ойбек ўз қиссасида болалик чоғларида эски мактабда ўқиб юрганидаёқ ўз ўртоқлари билан Наврўзга чиққани, Наврўз ўз моҳияти билан баҳор байрами, дам олиш, ҳордиқ чиқариш маросими эканлигини ана шу кичик бир эпизодда чиройли қилиб, самимият билан эслаб ўтади. Айни чоқда ёшлигиданоқ бадий адабиётга ниҳоятда чанқоқлиги, уни бутун қалби билан севганини ҳам таъкидлайди. Унинг ёзувчилик истеъдоди асар давомида чуқурроқ очила боради. Ҳар бир ёзувчи ўз қиссасида халқнинг революциядан олдинги ҳаётини, тушунчаси ва онгини, маданияти ва яшаш тарзини кенгроқ кўрсатиш ниятида, айрим қаҳрамонларнинг характерини тўла очиш учун айрим диний урф-одатларни ҳам маълум бир воқеага боғлаб сюжетга киритадилар, бу диний урф-одатларнинг ўта манфий томонларини, унинг асл моҳиятини рўй-рост фош этадилар. Биз таҳлил қилаётган автобиографик қиссаларда диний урф-одатлардан рўза ва унинг халқ бошига келтирилган турли-туман мусибатларини кўрсатишга анчагина саҳифалар ажратилган.

Назир Сафаров ўз қиссасида «Саратон. Ҳаво иссиқ. Рўза. Менинг ёшимда бўлган тўққиз-ўн ёшдаги болалар ҳам рўза туттиларди. Тўғрироғи, рўза туттишга мажбур қилишарди.

Ёши етти-саккизда бўлган болалар рўза тутмас, нон хўрақ вақтида суви қочиб қолган нонларини ивитишиб ковшанар, рўза оғизлар силласи қуриб, ҳовуз атрофидаги садақайрағочлар соясида чўзилишиб ётар эдилар.

Туш пайти кун қизиб ўзимизни қўйгани жой тополмасдик. Юрагимиз куйиб, оғзимиз қуриб, бағримиз ўртанарди. Мактабдош ўртоқларимдан баъзилари ўзларини четга олиб, қораларини кўрсатмай ғойиб бўлишарди. Ким билсин, улар орасида пинҳона нон ковшаётганлари ҳам бордир. Айтишга осон, бирон боланинг рўзасини очгани ошкор бўлгудек бўлса, боши балога қоларди, териси шилингунча калтакланиб, сазойи қилинарди» (133-бет),— деб хотирлайди.

Рўза оддий халқ ҳаётида бир фожиа эканлиги Абдулла Қаҳҳорнинг қиссасида драматик ифодаланган. Инқилобдан илгари халқнинг қон-қонига сингиб кетган бу рўза ва диний одатлар туйғулари халқ не-не фожиаларни бошидан кечирмади. Рўза тутмаслик ва мачитга чиқмаслик бир гуноҳ бўлган. Аммо ёзувчининг

отаси Абдуқаҳҳор ўз замонасининг ўқимишли, саводли кишиси бўлганиданми ёки оғир ҳаёт ниҳоятда турли-туман кулфат ва ташвишларни бошига солавериб тинкасини қуритганиданми, ёхуд шу урф-одатнинг моҳиятини, мазмунини тушуниб етганиданми, хуллас, кўп вақт оиласи билан рўза тутмайди, мачитга чиқиб номоз ўқимайди. «Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик» деб эслайди ёзувчи. Бироқ рўза тутмаслик бу оиллага жуда қимматга тушди, катта ташвиш ва кулфатлар олиб келади. Бу оиланинг рўза тутмаслигини билган Валихон сўфи бир кун ибрат неча кишилар билан уйига бостириб киради. Энди овқатланишга ўтирган Абдуқаҳҳор ва шогирди Кулолани зўрлаб, судраб маҳалла чойхонасига олиб кетадилар ва одамларга бу «кўза»ларни урдирмоқчи бўлади. Аммо устани таниган кишилар унга қўл кўтармайдилар. Натижада иложсиз қолган сўфи Абдуқаҳҳорга катта жарима солади. «Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сигир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирлик ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асраб, қисир сигир билан дўконининг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлдик-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага халифа тушишни кўзлаб қолди» (110-бет),— деб эслайди ёзувчи. Абдуқаҳҳор оиласи яна хонавайрон бўлади, на сигир қолди ва на тирикчиликка яраб турган дўконнинг бирор ускунаси қолди. Рўза тутмагани учун ҳам бор бисотидан ажралди, тўғриси, ажратдилар.

Ойбек ўз қиссасида «Болаликда кўрганларим, эшитганларим ҳаммаси эсимда. Айрим ҳодисалар, хотиралар ҳозир ҳам қуёшдан бир томчи каби ялт этиб кетади ҳаёлимда» (168-бет),— деб ёзади.

Ёш Мусо рўза ойларида саҳар туришни севса ҳам, аммо у рўза тутмас, қорни очиб қолгани учун доимо рўзасини очиб юборар, бу билан бувисини ранжитар, унинг қистовига қарши: «— Ҳали кичкинаман, олло таоло кичкиналарнинг оғзи тинмасин, деган. Сиздақа қариганимда тутарман рўзангизни»,— деб унга таскин берар эди. Ойбек қиссада яна шундай диний урф-одатлардан бири — касални диний йўл билан даволаш масаласини кўрсатади. Бу халқ бошига жуда кўп фожиалар келтирган, қанчадан-қанча кишиларнинг ёстиғини қуритган, ҳисобсиз ёш гўдакларни бевақт ҳаётдан кўз юмдирган даволаш йўли эди. Бу диний даволаш усули ҳеч кимга, ҳеч қачон, ҳеч қандай фойда келтирмаган, аксинча, касални ўқитиш, турли диний одатларни қўллаш оддий халққа қимматга тушган, диндорларга қўшимча даромад келтирган, бу йўл билан ҳам улар бойлик орттирган. Қиссада ёш Мусо «Бувим уйда йўқ. Лабзакка, амманукига кетган. Поччам доим бош оғриқ, эчки сўйиб кўчириқ ва худойи қиламиз, деб кеча бувимни олиб кетишган» (43-бет) ёки кунлардан бир кун бувиси билан Эшон ойиникига боргани, хотинларнинг «зикир» тушгани, эшон ойига ҳамма хотинлар пул бергани, касал бўлиб қолган

нида онаси Урин бувига кинна солдиргани ва шунинг каби диний урф-одатлар ҳақида ҳам ҳикоя қилади ва буларнинг ҳаммаси халқни алдаш, унинг бор-йўғини шилиб олиш учун диндорлар-томонидан «кашф» этилган бир тadbир эканлиги рўй-рост қораланади. Бундай диний урф-одатлар Абдулла Қаҳҳорнинг «Утмишдан эртактлар» қиссасида ниҳоятда ғазаб ва изтироб билан ўз оиласи мисолида фoш этилган.

Ёш Абдулланинг онаси касал бўлганида «Учармахсум» деб ном чиқарган азойимхонга ўқитгани ва «Чилёсин» қилдиргани, укаси Улмасхон касал бўлганида уни Бонди эшоннинг ўқиган авродидан кейин ўлгани, яна укаси Умарали касал бўлганида домланинг гапи билан отаси боқиб юрган бузоғини Шохимардонга атаб домладан фотиҳа олгани ва табибнинг касал укасига кабоб буюрган ва шундан кейин боланинг жони узилгани каби қатор-қатор кўнгилсиз воқеалар Абдуқаҳҳор оиласи бошига тушган ташвишларни фожиага айлантиради, унинг шундай бемаъни диний урф-одатлардан юз ўгиришига олиб келади. Хуллас, биз фикр юритаётган автобиографик қиссаларда ёзувчилар ўша давр ҳаётидаги ҳамма ижобий ва салбий воқеа-ҳодисаларни қамраб олишга ҳаракат қилдилар ва уларни ўзларининг ёш қаҳрамонлари характерининг шаклланиши ва ички дунёси бойиб боришига бўйсундирадилар, айти чоқда ўша давр ҳаётидаги турли қарама-қаршиликлар, зиддиятларни очишга, халқ ҳаётини кенгроқ ва чуқурроқ кўрсатишга, ўзларининг ёш қаҳрамонлари орқали меҳнаткаш халқнинг аянчли тақдирини кўрсатишга бўйсундирадилар. Ҳар бир адиб ўз қиссасида ҳаётни имкони борича кенгроқ қамраб олади, ёш қаҳрамонларининг шу ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатини кўрсатиб беради. Шунинг учун ҳам Мусо, Абдулла ва Назирқул ўзи кўрган воқеа-ҳодисаларнинг пассив кузатувчиси эмас, балки актив иштирокчиси ҳамдир.

«Болалик» повести ўта автобиографик бўлишига қарамасдан,— деб ёзади адабиётшунос Ҳомил Ёқубов,— бир мемуаристнинг оддий хотиралари ёки ёш «қаҳрамон»нинг субъектив кечинмалари дафтари, ҳатто маълум бир даврдаги халқ ҳаётининг жонли лавҳалари йиғиндиси ҳам эмас. У болалик ва ўсмирлик йилларида бўлиб ўтган ҳодиса ва воқеаларни социалистик реализм позициясида мустақкам турган ёзувчининг доно ва теран тафаккури билан бойитилган гоёвий-бадий юксак асардир»⁸.

Ойбекнинг «Болалик» қиссасига берилган бу баҳо Абдулла Қаҳҳор ва Назир Сафаровнинг шу хилдаги автобиографик қиссаларига ҳам бевосита тааллуқлидир.

Умуман, ўзбек совет прозасида автобиографик қиссалар ўзига хос йўлни босиб ўтди, шаклланди, ривожланди ва ниҳоят, том маънодаги автобиографик қиссалар яратилди. Бу эса ўзбек прозаси ва унинг қисса жанрининг бойишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

⁸ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1964 йил, 10 октябрь.

Мурод Иброҳимов

ЎЗБЕК ЛЕНИННОМАСИ САҲИФАЛАРИ

Санъатда, жумладан, адабиётда Коммунистик партия ва Совет давлатининг асосчиси, жаҳон меҳнаткашларининг йўлбошчиси В. И. Ленин мавзуда қалбларни тўлқинлантирадиган асарлар яратиш — ғоят мураккаб, масъулиятли ва шарафли вазифа. Дунёдаги энг илғор адабиёт бўлган совет адабиётининг ижодкорлари бу вазифани адо этишда улкан ютуқларга эришдилар. Бугун биз зўр фахрланиш билан айта оламизки, сеvimли Ватанимизнинг ҳар хил тилли, ягона мақсадли халқларининг таланти ёзувчилари қалами маҳсулидан ташкил топган қудратбахш ва илҳомбахш совет ленинномаси мавжуд. Биз яна шу билан фахрланамизки, халқимизни буюк Ленин ғояларига садоқат руҳида тарбиялашда муҳим роль ўйновчи умумсовет ленинномасининг вужудга келиши ва такомилга ўзбек ёзувчилари, айниқса, шоирлари ҳам катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбек совет поэзияси тараққиётининг олдинги босқичларида ҳам В. И. Ленин мавзуи шоирларимизнинг диққат марказида турганлиги маълум. Мангу барҳаёт доҳий ҳақида авваллари ҳам шеър, ғазал, мухаммас, қўшиқ, рубоий, муашшаҳ, марсия, қасида — мадҳия, баллада, дoston жанрларида кўплаб асарлар ёзилган эди. Кузатишларимиз КПСС XX съездидан кейинги йиллар ўзбек поэзиясида В. И. Ленин образини яратишда деярли ҳамма шоирлар иштирок этганлигини, улар шу эзгу ниятларига эришиш учун поэзиянинг кўплаб жанрларидан фойдаланганликларини тасдиқлади. Агар ўзбек поэзиясининг олдинги даврларида бирор шоирнинг В. И. Ленин мавзусидаги асарларини ўз ичига олган алоҳида тўплами нашр этилмаган бўлса, назарда тутилаётган даврда Ғ. Фуломнинг «Ленин ва Шарқ», Миртемирнинг «Ленин жилмайиши», Т. Фаттоҳнинг «Ленин ҳақида шеърлар», Шухратнинг «Ленин ҳақида балладалар», Ҳ. Шариповнинг «Ильични ўйлайман» китоблари нашр этилди. Булардан ташқари, авторлар коллективининг доҳий таваллудининг 100 йиллигига бағишланган «Ассалом, Ильич!» номли тўплам ҳам босилиб чиқди. Бу тасодифий ҳол эмас, албатта.

Коммунистик партиянинг бунёдкори, дунёда биринчи ишчи ва деҳқонлар давлатининг асосчиси, жаҳон халқларининг буюк доҳийси Ленин яшаб, ишлаган замон тарихда нақадар узоқлашиб борса, унинг таълимоти бутун улуғворлиги, жаҳоншумул аҳамияти билан башарият кўз ўнгиде тобора равшан намоён бўла беради. СССРда барпо этилган ривожланган социалистик жамият

ленинизмнинг чинакам тантанаси бўлди. Қардош социалистик мамлакатларнинг халқлари ленинизм байроғи остида янги ҳаёт қуришни яна ҳам жадаллаштирдилар. Ленин ғоялари ҳамма қитъаларда социал ва миллий озодлик учун, империализмга, мустамлакачилик ва ирқчиликка қарши, демократик ўзгаришлар, ер юзида тинчликни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун курашаётган миллион-миллион кишиларга илҳом манбаи бўлиб қолди. Ленинизмнинг планетамиз бўйлаб ғолибона қадам ташлаши, Ленин таълимотининг революцион ўзгартувчилик кучи, ғоят теран инсонпарварлиги ва интернационал моҳиятининг тўла-тўқис намоён бўла бориши шоирларимиз қалбини тўлқинлантирди, уларни файзбахш илҳом билан таъмин этди.

Лекин адабиётшунослигимизда В. И. Ленин мавзуида яратилган асарларни тадқиқ этиш қониқарли даражада эмас. Бу масалага бағишланган ишларнинг деярли ҳаммаси хронологик аспектда, обзор характерида бўлиб, уларда бадий маҳорат масалаларига, ҳар бир ижодкорнинг улғу доҳий образини яратишдаги ўзига хос томонларини очиб кўрсатишга жуда кам аҳамият берилди. Лениномамизни конкрет проблемалар асосида чуқур илмий текшириш бугунги адабиётшунослигимизнинг бош вазифаларидан биридир. Бизнинг назаримизда, қўйилиши ва ҳал этилиши зарур бўлган шу хилдаги проблемаларнинг энг муҳимларидан бири В. И. Ленин бадий образини яратишда ижодкорлар услубини текширишдир. Бу проблемани ҳал этишнинг муҳим сиёсий ва амалий аҳамияти бор.

Маълумки, антикоммунизм идеологлари социалистик реализмнинг СССРдаги миллий адабиётларнинг камол топишида, гуркираб-яшнаб ривожланишида ўйнаган қудратли ролини бузиб талқин этишга уринмоқдалар. Уларнинг уйдирмасича, социалистик реализм мамлакатимиз халқлари адабиётларининг миллий ўзига хослигини, услубий хусусиятларини батамом йўққа чиқарган эмиш. Уларнинг ҳақиқатдан кўз юмиб, уқтиришича, гўё СССРда В. И. Ленин, Коммунистик партия, Коммунистлар (кўпроқ партия ва давлат раҳбарлари) ҳақида асарлар ёзган, уларнинг образларини идеаллаштирган ёзувчиларгина обрў-эътибор қозонар, катта имтиёзлар олар эмиш; асосан шу хил сиёсий мавзуларда ёзилган асарлардагина социалистик реализм принциплари аниқ кўриниб, уларда ҳеч қандай миллийлик, ўзига хослик, оригиналлик сезилмас эмиш. Буржуа адабиётшунослари шундай савол қўядилар: агар совет ёзувчилари бир хил метод (социалистик реализм)га, бир хил дунёқараш (марксизм-ленинизм)га амал қилиб, бир хил мавзуларда сон-саноксиз асарлар ёзсалар, унда бу асарлар қандай қилиб, бир хил бўлмаслиги, бир-бирларига ўхшамаслиги, бири иккинчисининг копияси бўлиб қолмаслиги мумкин?¹

¹ Қаранг: Время, пафос, стиль. М., 1965, с. 26—27; Новиченко Л. Н. О многообразии художественных форм и стилей в литературе социалистического реализма. М., 1959, с. 10—11.

Демак, ҳар бир совет республикасининг, қудратли мамлакатимизнинг ҳар бир катта ва кичик халқлари истеъдодли шоирларининг қалами маҳсули бўлган миллий ленинномалардан ташкил топган илҳомбахш совет ленинномасини маҳорат масалалари аспектида тадқиқ этиш, доҳийнинг нуруний образи яратилган таллантли асарларнинг оригиналлигини илмий асослаш фикри бузуқ ғоявий душманларимизнинг юқоридагидай алжирашларининг қуруқ тухмадан бошқа нарса эмаслигини исбот этади. Иккинчидан, ленинномамизнинг маҳорат масалалари нуқтаи назаридан таҳлил этилиши адабиётимизда халқимизни юксак идеаллар руҳида тарбиялашда ғоят муҳим роль ўйнавчи В. И. Ленин мавзудида янги-янги етук асарларнинг яратилишига ҳам катта хизмат қилади.

Биз мазкур мақолада адабиётшунослигимизда қилиниши зарур бўлган ана шундай улкан ишнинг кичик бир бўлаги — умумсовет ленинномасининг тараққиётига катта улуш қўшган ўзбек совет поэзиясининг икки йирик намоёниси — М. Шайхзода ва Миртемирнинг Ленин мавзудида яратган асарларининг услубига хос баъзи хусусиятлар ҳақида мулоҳаза юритамиз.

М. Шайхзода — «дунёнинг дардлари ва ташвишларига», ер юзи халқларининг «зафари, кураши, интилишига, ҳар жой, ҳар рангдаги истакларига, ростига, тушига, эртақларига» бағрини кенг очган шоир. Унинг пурмаъно ва ёлқинли поэзиясининг бош мавзуларидан энг асосийсини «қалбида эрк билан кўркни жамлаган, башарнинг иқболини, нурун ғамлаган инсон»ларнинг бетаклит улугворни В. И. Ленин ташкил этади. М. Шайхзода бу ҳамisha барҳаёт тарихий шахсни илк ижодидан бошлаб, то «қора кўз ошна»си, «эски сирдони» — сиёҳдонини бемаврид сўққабош қолдириб кетгунигача ўзининг ёруғ шуури, покиза қалби, ҳалол виждони билан, чуқур севинч, чинакам ғурур билан тараннум этди.

Бу фикрни атоқли ва ардоқли шоиримиз Миртемир ижодига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин. Чунки у ҳам мангу адо бўлмас бу нурли мавзуда шеърлар яратишга ижодининг бошланғич палласидаёқ киришган, унга қайта-қайта мурожаат этган, ҳаётининг сўнгги нафасигача «бир даврон ярата олган алп устоз, алп доҳий» ҳақида ўқувчиларнинг: «Барака топ! Дўндирибсан!» — дейдиган асарлар» ижод этиш учун бетиним изланган.

Маълумки, Миртемир ўзбек совет поэзиясига М. Шайхзодадан бир неча йил олдин кириб келган эди. Шунинг учун у Ленин мавзудидаги илк асарларини М. Шайхзодага нисбатан аввалроқ ёзган.

Миртемирнинг «Сўнгги хат...»² (1926) ва «Яна бир қатла...»³ (1928) номли сочмалари Ленин мавзудидаги илк асарларидир. Ленинномамиз тадқиқига бағишланган ишларда тилга олинмай келаётган биринчи асарда ёш шоир Ленин сиймосини билвосита, яъни лирик қаҳрамоннинг эски эътиқоддан воз кечмаган бобоси-

² Миртемир. Тингла, ҳаёт! Тошкент, 1974, 5—6-бетлар.

³ Уша китоб, 56—57-бетлар.

га ёзган сўзлари (мактуби) орқали кўрсатишга интилган. Асарнинг лирик қаҳрамони Ленин раҳнамолигида зулмкорлар дунёсини афдариб ташлаган Улуғ Октябрь инқилоби, ўрнатилган адолатли тузум моҳиятини англаб етмаган диндор бобоси хонадонини тарк этиб, янгича усулда таълим-тарбия олиш учун шаҳарга кетган. У бобосининг «Турма ўша томонларда. Соғиндим. Кел, қўзичоғим», — деган мазмундаги хатига қуйидагича қатъий жавоб ёзди: «Сўнгги хат — сўнгги сўзим бу: Мен қайтиб бормайман!.. Мен комсомол бўлдим. Ленин ўғли бўлдим... Сизга, сизнинг сўқир йўлбошчиларингизнинг асоссиз дунёсига қарши курашувчилар сафидан! Мен — эски эътиқоддан воз кечган... замон боласимен... Англадингизми, бобожон, ленинчимен!..»

Ёш шоирнинг ютуғи шундаки, у асар руҳига «шўрлик жонлар» — меҳнаткаш халқнинг «асрий фignonлар»ига чек қўйган буюк шахс Лениндир, «Ленин йўли — чин йўл, ҳақ йўл»дир, бу йўлдан юрганлар «улуғ тилаклар»ига албатта етадилар, деган гоёни сингдира олган.

Шоирнинг иккинчи сочмаси бевосита доҳийга бағишланган бўлиб, унда «улуғ устоз»нинг бевақт вафоти миллионлар қалбини мотамсаро этганлиги мунгли кечинмалар ҳаракатида ифода этилган. Лирик қаҳрамон мақбарада тинч ётган Ленинга қараркан, халқимиз у асос солган «пўлат партия» раҳнамолигида, унинг кўрсатмаларини амалга оширишда катта зафарларга эришганлигини алоҳида таъкидлайди. Аммо у бу улкан зафарларни, «баҳорлар кулиб ётган элларни» доҳийнинг кўрмаётганлигидан ачинади, афсусланади. Лекин лирик қаҳрамон — шоир қатъий ишонадики, совет халқи ўз буюк доҳийси тузиб берган ҳамма режаларни, то «сўнгги зафарларга қадар», яъни мамлакатимизда коммунистик жамият тантана қилгунигача амалга оширади. Асардаги ана шу оптимистик поэтик фикр ўқувчи қалбини ҳаяжонлантириб, уни Ленин кўрсатмаларини ҳаётга татбиқ этишга руҳлантиради.

М. Шайхзоданинг ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳ. Ҳ. Ниёзийга бағишлаб ёзган «Кўраяпман ҳар дамда уни...» (1960) номли шеърда қуйидаги сатрлар бор:

Бир асрда яшадик эса,
Мен шоирни кўра олмадим.
Босилган йил биринчи байтим,
Мангу юмди кўзларин Ҳамза⁴.

М. Шайхзода бу ерда ўзбек тилида, «Ёш ленинчи» газетасининг 1929 йил, 18 март сонидан чоп этилган «Ленин» номли биринчи асарининг⁵ назарда тутмоқда.

⁴ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. 6 томлик, 2-том. Тошкент, 1971, 73-бет. Мазкур «Асарлар»нинг 1-томи 1969 йилда нашр этилган. Шоир шеърларидан келтирилган парчалар шу икки жылдан олдин, том ва саҳифа номери қавс ичида кўрсатилади.

⁵ М. Шайхзода «Асарлар»нинг 1-томи (17—20-бетлар)да бу шеърнинг ёзилган санаси нотўғри (январь, 1931 йил) кўрсатилган.

«Ленин» шеърида доҳий сиймоси Миртемир асарларидагига нисбатан бошқача усулда яратилган. Шоир унда Лениннинг ташқи, индивидуал портретига, хатти-ҳаракатларига хос айрим штрихларни ифода этиб, инсоният учун қилган тарихий хизматларини таъкидлаб кўрсатиш орқали унинг образини гавдалантиришга ийтилган. Масалан: «қисқа бўйли», «очиқ ва кенг пешона»ли, «ўткир кўзли доҳий»нинг «паҳлавон елкалари» «асрларнинг мантиқини кўтаришиб, қаратдилар амалга». Унинг кўли «ўлкаларга, синфларга Коммуна иқболидан кўрсатмишдир порлоқ йўл». «Буюк йўллар ойнаси» бўлган бу йўл «яқинлатар йироқни», яъни инсониятнинг порлоқ келажаги бўлган Коммунизмни. Шеърда Ленин номи мамлакатимизнинг ҳамма халқлари қалбига яшаётгани, у яратган таълимот (ленинизм)нинг бутун дунё халқларини «олтинга, зўрликка қарши кўзғолон» кўтаришга чорлаётгани, уларга озодликка эришиш йўлларини кўрсатаётгани учун «машъум ёвлар» бу таълимотга, Улуғ Октябрь Ватанига «тишларини ханжар каби қайра»ётган бўлсалар-да, бари бир, «кўҳна дунёни»нг «портлаяжиги» ҳаққоний ифода этилган.

Тўғри, «Ленин» шеърида муаллифнинг ўзбек тили грамматикасини тўлиқ ўзлаштира олмаганлиги ва бадий маҳоратнинг етишмаслиги туфайли айрим сўзларнинг ноўрин қўлланиши, баъзи мисралар, бандларнинг мантиқан боғланмаслиги, ўқувчининг идрок этиши, тушуниши қийин бўлган муболағали фикрлаш («У елкалар орқали ўттиз аср, уч давр, қирқ инқилоб, юз минг қиргин, минг олти юз кўзғолон ҳисоб олди тарихдан» каби) ҳамда бошқа камчиликлар мавжуд. Лекин шоирнинг ютуғи шундаки, у 20-йилларда Ленин мавзуида яратилган кўплаб шеърлардагидай, доҳийни фақат чиройли ташбеҳлар билан мадҳ этиш йўлидан бормай, унинг ташқи портретига хос индивидуал хусусиятларни кўрсатиб, асосий диққатини башарият учун қилган тарихий хизматларини поэтик асослашга қаратган.

Демак, икки шоирнинг илк асарлари пафосидан аниқ маълум бўладики, улар Ленин мавзуини бадий талқин этишда, гарчи мукамал тарзда бўлмаса-да, уч муҳим масала: Ленин — мамлакатимиздаги фаровон ҳаёт ижодкори, халқнинг Ленинга ва Лениннинг халққа бўлган меҳр-муҳаббати, ленинизмнинг жаҳоншумул аҳамияти, Ленин ва порлоқ истиқбол принципларига тўғри ёндошиб, уларга бир-бирига ўхшамаган усулда риоя қилганлар.

Бундай ноўхшашлик икки шоирнинг 30—40-йилларда ёзган асарларида ниҳоятда ёрқин кўрина бошлади.

Миртемирнинг 30-йилларда ижод этган «Ленинизм дарсидан», «Шаҳар бўсағасида», «Пойтахт», «У кун...», «Орденли», «Бахшининг айтганлари» каби асарлари олдингиларига нисбатан бадий жиҳатдан анча мукамаллиги билан ажралиб туради. Масалан, шоир уларнинг бирида Ленин, Коммунистик партия ва халқ бирлиги хусусида қуйидагича теран поэтик хулоса чиқарган:

Бу эл яшар экан, яшайди Ленин,
Ленин яшар экан, эл яшар омон.
Лениндай илгари етаклар элин
Ленин партияси ҳамону ҳамон!⁶

Миртемир 20—30-йилларда дохий ҳақида ёзган асарларидаги фикрларини «Владимир Ильич Ленин» (1940) номли кичик поэма — қасидасида синтезлаштирди. Шоир унда оригинал поэтик воситалар, чуқур маъноли сўз — образлар орқали Коммунистик партия раҳбарлигида қаҳрамон совет халқи «зеҳни олам»дай кенг, ўзида «бутун ҳикмат»ларни жаъм этган устоз Лениннинг «зако зиёси»да жаҳонда биринчи бор мамлакатимизда «дилбар ҳаёт» — социализм тантага қилганлигини тараннум этди. Ватанимиз халқлари қалбида Ленин барҳаётлиги учун унинг эртаси «бугунидан кўркам» бўлажагини поэтик тасдиқлади.

Шоир асарда Ленинни улуғловчи ҳар бир тезисни бадний асослайди, ишонарли, таъсирли хулосалар чиқаришга эришади. Масалан, у Ленин «кўнгиллар хазинасида — гавҳар», — дейди. Ўқувчида савол туғилади: хўш, нима учун? Асарда бу саволнинг эмоционал жавоблари бор: чунки Ленинни деганларнинг, у кўрсатган порлоқ йўлдан юрганларнинг ҳеч қачон қадди «хам», «саодат боғлари хазон» бўлмайди, аксинча, бахт, иқбол топади. Шоир шу фикрларни ўқувчи тасдиғидан ўтказиб, кейин дохийнинг мангу барҳаётлиги хусусида халқ номидан қуйидагича поэтик ҳукм чиқаради:

Эл дерки: зар қадрин билади заргар,
Эл дер: то ҳаёт бор, сен ҳам турурсен...

(6-бет)

Шу билан бирга, шоир бу асарида яна бир муҳим масала — Ленин ва жаҳон халқларининг келажаги принципига ҳам алоҳида аҳамият берган. Бунини ўқувчи шоирнинг поэманинг фикр оқимида Ленинга мурожаат усулида айтган «Сени мудом кўрар жаҳон барҳаёт», «Сен ёрсанки, қураар инсон зўр ҳаёт», «Сенга банд одамзод хаёли — ўйи», «Жаҳон нур олади, манбаи нур сен», «Жонсан озодликнинг пок танасида» каби образли-тасдиқловчи иборалар маъносидан аниқ сезиб олади.

Миртемир Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йилларда ҳам «Она шаҳар», «Байрам», «Олим», «Сени улуғлайман», «Бу шундоқ улкан юртки...» каби дохийни улуғловчи жўшқин илҳомли шеърлар ёзди.

М. Шайхзоданинг 30-йилларда (кейинги даврларда ҳам) Ленин мавзуида яратган асарларининг Миртемир ва бошқа шоирларнинг шу мавзудаги асарларидан фарқлантириб турувчи асосий хусусиятларидан бири уларнинг жанр жиҳатидан хилма-хиллигидир. Агар Миртемирнинг юқорида қайд этиб ўтилган асарлари-

⁶ Миртемир. Ленин жилмайиши. Тошкент, 1969, 89-бет. Шоир шеърларидан келтирилдиган кейинги парчалар шу китобдан олинди, саҳифаси қавсичида кўрсатилади.

нинг фақат биттаси («В. И. Ленин») поэма-қасида жанри хусусиятлари асосида ёзилиб, қолганлари поэзиянинг ҳеч қайс жанри спецификасига тўлиқ мос келмайдиган «шеър»лар бўлса, М. Шайхзода Ленин сиймосини «шеър» («Ҳайкал олдида», «Улмас»), рубой («Ленин ҳақида рубойлар»), марсия («Марсия»), мувашшаҳ («Мувашшаҳ»), баллада («Лениннома»), достон («Чирроғ») ва бошқа жанрларда яратган.

М. Шайхзоданинг Совет халқи эришган ва эришажак барча зафарлари шодлигида, шодликлари завқида, завқлари роҳатида, роҳатлари шавқида «ҳаёт қонуни қадар улуг» Лениннинг номи борлиги фалсафий тафаккур аспектида, алангали ҳис-туйғуларда очиб берилган «Лениннома» (1935) балладаси ўзбек совет ёзма адабиётида доҳий ҳақида яратилган ва воқеасида Лениннинг ўзи бевосита иштирок этган биринчи йирик асардир.

Баллада композицион жиҳатдан уч қисмга бўлиниб, эпик ва лирик чизиқлар бир-бири билан органик қўшилади. М. Шайхзода Маяковский асарларидаги лирик куй билан эпик қиссани қўша билиш маҳоратини пухта эгаллаб, балладада лирик қаҳрамонни воқеанинг шохидига яқинлаштирган. Асарнинг биринчи ва учинчи қисмида лирик, иккинчи қисмида эса эпик элемент устун туради. Биринчи бўлимда лирик қаҳрамоннинг Ленинга муносабати орқали доҳийнинг даҳоси, инсоний фазилатлари лирик планда очилади. Шоир В. И. Лениннинг улуғлигини, «содаллиги маънодор» лигини, «ерда, кўкда ҳар инсоннинг кўкси» унинг номи билан тўлиқлигини жўшиб куйлайди. Балладанинг иккинчи бўлимида эпик ривоя кучайтирилади, лирик нур эпик ривоя мазмунини ёритиб туради. Лирик қаҳрамон В. И. Ленинни ўз кўзи билан кўрган, «фалсафа шўхлик билан қўшилган» сўзларини эшитган бир кишини излайди. Шоир — лирик қаҳрамон бир ишчи билан улфат бўлади. Ишчи-чол Ленин билан учрашган дастлабки кунини шоирга шундай ҳикоя қилади: Москвада ўтказилган илк шанбаликда (тарихий факт) чол ҳам қатнашган экан. Чол чарчаб, тик туриб, тамаки ўрабди ва бир йўловчидан «ўт беринг», деб сўрабди. Балладада бу одамнинг портрети маҳорат билан чизилган:

Бу — қисқа бўй, элликларда,
ўйловчан одам эди.
Уст-бошлари зиёлича,
юриши илдам эди.
Чўққи соқол, ўткир кўзли,
муомала кўп содда
Терлагани кўрнарди,
кифтида оғир хода...⁷

⁷ М. Шайхзода. Улғай, ёш авлод. Тошкент, 1960, 40-бет. Бундан кейинги парчалар ҳам шу китобдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. Бу баллада шоир 6 томлигининг 2-си (350—360-бетлар)га киритилган. Бизнинг маъкур матнга мурожаат этмаслигимизнинг бонси шундаки, М. Шайхзода балладани ғоявий-бадиий жиҳатдан қайта ишлаб, кўплаб мисраларини стилистик ва ритмик жиҳатдан тузатиб, ортиқча сўз ва ибораларни қисқартириб, кучсиз ифодаларни эмоционал кучлироқ ифодалар билан алмаштириб, поэтик томондан мукамаллаштириб, «Улғай, ёш авлод!» тўпламига киритган эди. Бу ҳол ада-

Бу одам В. И. Ленин эди. Лекин чол уни танимай, якшанбада ишчиларнинг дам олмаслигидан, Лениннинг шанбаликка «чиқмаган»лигидан шикоят қилади. Ленин унга вазиятни тушунтириб, узоқлашади. Бир новча киши «Уртоқ Ленин! Сиз нормани оширибсиз уч чандон!», деб айтганидагина чол Ленин билан сўзлашганини билади. Кутилмаганда рўй берган бу воқеа, санъаткорона яратилган бу ситуация қаҳрамонни чуқур драматик ҳолатга солади. Шоир ишчи чол онгидаги «қийин жумбоқ»ни мана шу драматик вазият орқали очади. Ишчи чол кеч бўлса ҳам «...Ленин сўзи эркимизга соқчи» эканлигини англаб олганлигидан ғоят севинади!

«Лениннома» балладасининг учинчи бўлимида доҳийнинг бевақт вафоти, кишиликнинг оғир мотами («Инсоният қачон кўрди шундай оғир бир алам?»), Ленин ғояларининг ўлмаслиги, ҳаётда мангу давом этиши ва равнақ топиши умумлаштирилган.

М. Шайхзода Лениннинг ер юзида ўтган ҳамма буюкларнинг энг буюги эканлигини ўзининг индивидуал услубига хос кўтаринкилик, ўқувчини чуқур ўйлатадиган, ҳеч кутилмаган оригинал бадиий тасвир орқали кўрсатади:

Унинг вазмин салмоғини

Тортгали

Тош бўлса курра ўзи

На рақам етар

На сифдирар тарози...

(42—43-бетлар).

Шоир В. И. Ленинни фақат «Улуғ» дейиш билан кифояланиб қолмайди. У ўзининг бу фикрини сиқик, пурмаъно тарзда изоҳлайди, тўғрироғи, исботлайди. Бунда у «чунки» мантиқий василасидан фойдаланиб, ўз фикрининг чин ҳақиқатлигига ўқувчини ишонтиради. Масалан, у қуйидаги мисрада Лениннинг улуғлигини тилга олади:

Шубҳасиз,

кўп улуғ Ленин.

Хўш, нима учун улуғ? Уқувчида туғилган бу саволга шоир қуйидагича жавоб қайтаради:

Чунки ҳақ улуғ!

Улуғ!!!

Чунки унинг соясида

Эрк топар дунё тўлиқ.

Буюкликни ўлчаш учун

Тарих берган ижоза:

Улмасликдир доҳийларга

Белгиланган андоза!—

Ўз умрининг ўлчовидан

Ўтиб қолса кам тирик,

Тарихларда унинг номи

Биётшуносликда кўрсатиб берилган бўлса ҳам, негадир шоир кўп томлигини нашрга тайёрлаган М. Зокиров кенг ўқувчилар оммасига балладанинг аввалги вариантини ҳавола этган.

Ўқувчи қалбига кучли таъсир этиб, унда эмоция кўзғовчи, онгида фикр уйғотувчи, фақат буюк Ленинга, унинг ҳаётбахш таълимотига оид бундай фалсафий-поэтик тафаккур М. Шайхзоданинг доҳийга бағишланган барча асарларига, жумладан, 40-йилларда ёзилган «Кураш нечун!», «Бизнинг Москва», «Ленинграддан шаббода», 50-йилларнинг биринчи ярмида ижод этган «Ленин номида», «Ильичнинг табассуми» каби шеърларига ҳам хос аломатдир.

М. Шайхзода КПСС XX съезидан кейинги йилларда «Ленин ва ленинчилар», «Лениннинг соати», «Башар байрами», «Фақат битта мустасно», «Зинапоялар», «Инсон борми уни билмаган!», «Ленин кутубхонаси», «Правда — ҳақиқат!», «Ҳайкаллар», «Лениннинг умрига қўшилди бир йил...», «Келажакнинг саволларига жавоб», «Улуғларнинг улуғвори» каби 30 дан ортиқ асарлари билан совет ленинномасининг ривожига улкан ҳисса қўшди. Мазкур шеърларнинг энг характерли томони шундаки, уларда В. И. Ленин образи жаҳоннинг ўтмишидан, ҳозирги кунларидан ва келажакдан ажратилмаган тарзда яратилади. Шоирнинг таъкидлашича, «кишиликнинг оғир, мушкул таржимаи ҳолида, машаққатли йўлида янги тарих туғилди». Бу тарих ер юзининг олтидан бир қисмида яшовчи халқларни асрий орзу-истакларига етказди, уларни эркин, озод, бахтиёр яшашга эриштирди. Бу тарих ер юзининг ҳамма қитъалари меҳнаткашларини ўз озодлиги, бахт-саодати учун курашишга илҳомлантирди, курашмоқ йўлларини кўрсатди. Башарият — шу йўлдан бориш тарафдори. Бу янги тарихнинг ижодкори Ленин ва унинг «коллектив ўғли» Коммунистик партиядир. Ана шу ҳаққоний ғоя М. Шайхзоданинг доҳий ҳақида яратган асарларининг марказий лейтмотивини ташкил этади. М. Шайхзода бу ғояни ўзининг бутун шоирлик талантини ишга солиб, поэзиянинг хилма-хил усуллари ва воситаларидан фойдаланиб, ўқувчи онги ва қалбига қуйиб қўяди. У доҳийни фақат гўзал ташбеҳлар орқали мадҳ этиш йўлидан бормайди. Шоир В. И. Лениннинг инсоният учун қилган ишларининг салмоғини, унинг характериға сингилган тўғрилиқ, инсоф, шафқат, жасорат, садоқат, фидокорлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, эл-парварлик, интернационализм, нафосат каби хислатларни бадиий-тадқиқ этиш йўли билан очиб кўрсатади.

М. Шайхзоданинг В. И. Ленин мавзуида яратган асарларининг ўзига хос услубий томонларидан бири шундаки, у доҳий ҳаёти, ижтимоий фаолиятининг айрим қирраларини очишга хизмат қилувчи бир шеърда қўллаган поэтик деталь, чуқур маъноли бирор образли ифода асосида кейинчалик мустақил асар ижод этади. Масалан, унинг доҳий ишларининг матонатли давом эттирувчилари хусусидаги «Ленин ва ленинчилар» (1956) шеъри «Ленин номида» (1949) шеърисидаги «ёш ва чоллар — ленинчи» деган

поэтик тезис асосида яратилган. Шоир ўзининг «Мен Ленинни кўрганларни кўрганман!» (1959) шеърида В. И. Лениннинг қаламини кўрганлигини ҳам тилга олади ва унга қуйидагича поэтик таъриф беради:

Мен кўрганман Лениннинг қаламини
Бир қаламки, ёзган сўзи

дилларда,
Олға қараб бораётган элларда...
У сўз янчар истибдод оламини

(2-т., 25-бет).

М. Шайхзода орадан кўп ўтмай, ана шу поэтик деталь («Ленин қалами») ҳақида мустақил асар — «Ильич қалами» (1959) шеърини ёзади. Шуниси муҳимки, шоир Ильич қаламига поэтик таъриф бераётганида аввалги фикрларини такрорламайди, аксинча, уларни конкретлаштиради, яна ҳам чуқурлаштиради. Кейинги шеърдаги бадий тасвирдан ўқувчи аниқ сезадикки, лирик қаҳрамон Ленин қаламини унинг Кремлдаги кабинетида эмас, оғир хасталигида Горкида даволанган кезларидаги иш ҳужрасида кўрган. «Бу ҳужрада соатлар ичра устоз ойдин асрлар кутган». Доҳий ҳозир «стол устида ётган соддагина» қаламда «буйруқ, мактуб, мақола, тезис»лар ва бошқа «ҳар вергули кутлуғ ва азиз», сира «ўлмайдиган асарлар битган». Бу қалам, хасталигига қарамай, «Ильич қўли»дан тушмаган, унга «туну кун ҳамдам», ўйларига «сирдон» бўлган. Шеърнинг лирик қаҳрамони шу қаламга қараркан, «кўкрагида улкан ҳаяжон» жўш уради, онгида фалсафий фикрлар қайнайди. Дарҳақиқат, доҳийдаги «шунча баланд фикрлар юкин» оддийгина «нозик қалам қандай кўтарган?» Шоир — лирик қаҳрамон бу мураккаб саволга қуйидагича содда, аммо чуқур маъноли ва образли тарзда жавоб беради:

Ҳолбуки, бу «сирга» изоҳот
Ғоят қулай
ва равшан экан:
Охир Ленин қўли бир теккан
Ҳар буюмга кирар экан бот
ишчи кучи,
умидли сабот.

(2-т., 29-бет).

Маълумки, В. И. Лениннинг даҳоси, у яратган революцион, инсонпарвар таълимот унинг том-том китобларида мужассамлашган. М. Шайхзода ўзининг бир неча асарларида ўқувчи диққатини ана шу масалага жалб этади. Масалан, шоир юқоридаги уч шеърида ҳам йўл-йўлакай, аммо аниқ ғоявий ният туфайли В. И. Ленин асарларининг кучи ва қудрати хусусида мухтасар фикр юритган эди. Аммо у кейинчалик ўзининг бу борадаги поэтик фикрларини «Ленин кутубхонаси» (1962) ва «Мен — Лениннинг китобхониман!» (1964) номли шеърларида умумлаштириб ифода этишга эришган.

Шоир «Ленин кутубхонаси» шеърида доҳийнинг бетахлит бу-

юк китобхон эканлигини, у умрининг ҳеч бир кунини китобсиз ўтказмаганлигини, унинг кутубхонаси билан тенглаша оладиган жаҳондаги бирор шахснинг кутубхонаси йўқлигини санъаткорона акс эттира олган. В. И. Лениннинг «ақл тарозусида» турли тилларда ва турли йилларда («Юноний Арастудан Эйнштейнга қадар. Ошно эди сўзининг устозларига Аристофандан — азиз дўсти Горькийгача») яратилган хазиналар «тортилган». «Китоб... китоб... Ҳар ёқда китоб... Ҳамма ёқ китоб... Ҳамма вақт китоб...» «Ленин кутубхонаси — маърифат кошонаси!...». Аммо шoirнинг таъкидлаб кўрсатишича, бу китоблар орасида Ленин учун энг асосийлари Маркс билан Энгельс (доҳийнинг «жигарбанд адиблари») қаламларига мансуб асарлардир. Бу асарлардаги «доно сўз»лар Лениннинг улуғ ишларида «қўлланма» ва «дастур»дир. Шоир шеърининг сўнггида Ленин кутубхонасига жамланган инсоният зеҳнининг «минг-минг йиллик билимлари» битилган китоблар билан Ленин қаламига мансуб китобларни қийёслаб, уларга поэтик баҳо бериш орқали ленинизмнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини эҳтиросли очиб кўрсатади:

Бироқ Ленин ўзи ёзган китоблар
асрининг сўроғига
ўзи берган жавоблар —
бўлиб қолди муаззам кутубхона,
Ильичимиз даҳосидан нишона.
Лениннинг китоблари —
Коммунизм қурмоқликнинг хизмати.
Ленин кутубхонаси —
Коммуни қураётган
партиянинг мандати.
Лениннинг китоблари —
ер юзида саодат гулзорини
экувчилар мадади

(2-т., 185—186-бетлар).

М. Шайхзода «Мен — Лениннинг китобхониман!» шеърида Ленин асарлари ҳақидаги фалсафий фикрларини тамомила оригинал аспектда ифода этади. Бу шеърга «Бугун Ер юзида энг кўп нашр этилган китоб Лениннинг асарларидир», деган газета маълумоти эпиграф қилиб олинган. Шеърнинг дастлабки икки бандида денгизларда сузувчи кеманинг рамзий-романтик образи эртақларга хос услубда яратилади: кема денгизларнинг «оқинидан, оқимлардан ўзиб», «ёмғирларга кўксин очиб» сузаркан, унга «зар юлдузлар», «Оқ йўл!» тиларкан. «Шамол унга «жадал бўл!» деб қистаркан, «оролларга хайру салом йўлларкан, «чайкаларнинг қутловини тингларкан». Кема эса доим «уфқларни, соҳилларни кўзлар экан мунтазир». Лирик қаҳрамон шу кеманинг ҳаракатида, ҳолатида гўзаллик ва эзгулик кўради. У ўқувчига мурожаат қилиб, ўз фикрининг тўғрилигини тасдиқлаиб ҳам олади:

Бу кеманинг сурурига, шавқига
нима етсин бу гаштларнинг завқига?!

Шеърнинг учинчи бандида В. И. Лениннинг асарларида ай-
тилган фикрлар юқоридаги «белоён бир денгизга», шу асарларни
ўқиб турган» китобхонларни кемага «айнан» ўхшамайдими? деб
ўқувчига савол берилади. Асарнинг кейинги бандида лирик қаҳ-
рамон қўйилган саволга образли тарзда аниқ ва тўлиқ жавоб бе-
ради:

Йўқ, шугина эмас у.
Уммон эмас фикрлар.
Ер курраси бир жаҳон.
Жаҳон эмас муқаррар:
Еру фазо, осмон,
Лениннинг ҳар варағидан башарият зеҳнига
Сингиб келар онг — идрок..
Лениннинг ҳар саҳифаси, ҳар сатри
Келажакдан башорат...

Шоир шеър давомида Ленин китобларининг жаҳондаги кутуб-
хоналарнинг «энг муҳтарам бош тўрин» эгаллаб туришининг са-
бабларини поэтик тасдиқдан ўтказди: Ленин китоблари — «она
тарих йўлидаги қўлланма, қўлидаги йўлланма». Улардаги «одам-
парвар», «офтобсимон» ҳикматларни, ҳақиқатларни ёлларнинг
«жаҳли, тухмати» ҳам, кучи, қудрати ҳам ҳеч қачон «бука ол-
май»ди. Асар шоирнинг ўзига қарата айтган фалсафий-поэтик
нутқи (лирик хотима) билан тугайди.

Агар мендан сўрсалар:
— Шунча яшаб оламда,
«Фахрим», дея, сен нимани пеш қиласан
Шу дамда?
Дер эдим ғурур билан:
— Менга азиз чин увон
Ленин асарларига
Бўлганлигим китобхон!

(2-т., 260-бет).

М. Шайхзоданинг В. И. Ленин мавзуидаги асарларининг ўзи-
га хос услубини тайин этувчи жилолардан яна бири уларнинг
композициясидир.

М. Шайхзоданинг доҳий ҳақидаги асарлари композицион ху-
сусиятлари жиҳатидан на бир-бирига ва на бошқа шоирларнинг
шу мавзуда яратган асарларига асло ўхшамайди. Биз фикримиз
исботи учун унинг тўрт шеъри: «Ленин ва сиз», «Правда» — ҳақи-
қат!..», «Лениннинг умрига қўшилди бир йил...» ва «Келажакнинг
саволларига жавоб»ни кўриб чиқайлик.

Номлари қайд этилган шеърларнинг учтаси традицион бағиш-
лов тарзида, биринчиси совет аёлларига, иккинчиси «Правда» га-
зетасининг 50 йиллигига, учинчиси В. И. Ленин таваллудининг
93 йиллигига атаб ёзилган. Аммо уларда мазмунни ифода этувчи
архитектоника усуллари бир-биридан кескин фарқ қилади.

В. И. Лениннинг аёллар тақдири, аёлларнинг жамият тарақ-
қиётидаги хизматлари тўғрисидаги доно ўйлари, совет аёллари-
нинг бахт-саодатга эришуви бевосита доҳий режаларининг нати-
жаси эканлиги теран мушоҳадаларда ифода этилган «Ленин ва

Сиз» шеърининг композицияси классик лирикадаги мураббаларнинг композициясини эслатади. Бу шеърнинг ҳар банди (жами 6 банд) 4 мисрадан иборат бўлиб, ҳар бандининг уч мисраси ўзаро бир хил (а-а-а, б-б-б...) қофияланади:

Яшнаб тирилганда юртнинг тупроғи
Уйимиз шипида Ильич чироғи —
Кўзингиз қароғин ёритган чоғи
Аёллик ҳуснининг жилвасин кўрдим.

Асарнинг ҳамма бандлари 4-мисраларининг сўнггида «кўрдим» сўзи радиф сифатида такрорланади. Биринчи банддаги радифдан аввал келган «жилвасин» сўзига эса қолган бандларнинг радифдан олдин келган сўзлари («меvasин — нафасин — зирвасин — эвазин — туҳфасин») қофияланади. Бу услубий приём (композицион усул) лирик қаҳрамоннинг В. И. Ленин таълимотининг амалга ошиши туфайли «эркни эгаллаган», ҳар соҳада тенг ҳуқуқли бўлишга эришган, «урушга, ғаразга, аҳмоқчилик»ларга, ҳар қандай «вахшийлик»ларга «юрақдан йўқ» дейувчи ва курашувчи совет аёлларига бўлган ҳурмат-эҳтиромни («Қаламим йўлдоши, азизаларим, бор сизга атаган кўп нарсаларим») ифода этувчи ҳар банддаги фикрларини бир-бири билан боғлаб, асарнинг эмоционаллигини кучайтирган. Шоир асарда ифода этган фикрларини умумлаштириб, шундай поэтик хулосага келади:

Ленин тугилгану, аммо ўлмайди,
Баҳори яшнайти, сира сўлмайди,
Чашмасин сувлари адо бўлмайди,
Ҳар гулда Лениннинг туҳфасин кўрдим.

«Правда» — ҳақиқат!...» шеъри жами 3 банддан иборат. Ҳар банд 6 мисрадан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири ўз мазмуни жиҳатидан мустақил асарга ўхшайди. Биринчи банднинг 4 мисрасида «Правда» газетасига поэтик таъриф берилади:

«Правда» дегани — ҳақиқат демак,
Бу — ростлик, тўғрилиқ, адолат, инсоф.
Ундан озодликнинг зехнига кўмак,
У билан саҳарда тугилган кун — соф

(2-т., 198-бет).

Шу фикр банднинг 5- ва 6-мисраларида В. И. Ленин фаолияти билан боғланади:

Ильич ҳақ йўлини ҳақиқат деган,
Ильич шу жарчини шундай атаган.

Иккинчи бандда юқоридаги ўзинча мустақил фикр яна давом этади, ўқувчи диққати В. И. Лениннинг «Правда» газетасини ўқиб турган суратига жалб («Ленин правдаҳон: суратини кўргил!») қилинади. Шоир банднинг хулосаловчи — сўнгги икки мисрасида «правдаҳон Ленин» тафаккурига ижтимоий-эстетик баҳо беради:

Ленин ўқир экан ўз газетасин,
Хаёлда тинглайди бахт қасидасин.

Учинчи бандда шоир яна ўқувчига мурожаат қилади («Йўқ-

ир тиним куни «Правда»нинг, боқ!», дохий асос солган ва йўна-
тишини белгилаб берган газетанинг ўқувчиларни гуманистик иде-
яларга «содиқ юракдек бетўхтов» чорлаши поэтик таъкидланади.
«Правда» газетаси:

Тилар: дунёдошлар бўлсинлар ўртоқ
Даф бўлсин қонларга ташна ўжарлар.

М. Шайхзода банднинг сўнгги, хулосаловчи икки мисрасида
Лениннинг ҳамиша барҳаётлигини оригинал тарзда ифода этади,
яъни «Правда» газетасининг:

Узгагача бўлмоғи мумкинми ахир?
Унга Ленин ўзи ўлмас муҳаррир...

М. Шайхзоданинг «Лениннинг умрига қўшилди бир йил...»
шеъри фалсафий теранлиги билан ҳам, композицион қурилиши
жиҳатидан ҳам тамомила оригинал, айтиш мумкинки, кашфиёт-
дир. Шеърга қўйилган сарлавҳанинг ўзиёқ ўқувчини ҳайратга
солади. Одатда, тирик инсонлар умригагина йил, ёш қўшилади.
Нима учун шоир «Лениннинг умрига қўшилди бир йил» деяпти?
Бу нима дегани? Асарда шу саволга қойилмақом усулда бадий
жавоб берилади.

Шеър композицион жиҳатдан бир-бири билан яхлит боғланган
уч «боб» — банддан иборат. Ҳар бир «боб»нинг бошланишида
«Лениннинг умрига қўшилди бир йил» мисраси мазмунига ҳам-
кор ва ҳамоҳанг янги мисра тўқилиб, мустақил байтга айланади
ва шу байт маъноси нимадан иборат эканлиги ўқувчидан сўрала-
ди. Сўнгга қўйилган сўроққа жавоб берилади.

Асар биринчи «боб»ининг бошланиши:

Лениннинг умрига қўшилди бир йил...
Қушлардек учади йиллар мутассил...
Бу нима дегани?

Бу саволга шоир уч пунктдан иборат жавоб беради. *Биринчи-
дан*, «Лениннинг умрига қўшилди бир йил» дегани:

...жаҳонни —
Маҳлиё қилмоқда Лениннинг меҳри,
Жаҳонни,
Замонни
Ва осмонни
Олган тарбияга устознинг фикри,—

дегани.

Иккинчидан, бу демак:—

...дунёнинг ва кишиликнинг,
Еруғнинг, инсофнинг ва яхшиликнинг
Эзгу-истаклари ўлмайди, демак.

Учинчидан:

Бу — зулму жабрнинг ҳам ваҳшийликнинг
Муҳлати бир йилга камайди демак.

Асар иккинчи «боб»ининг бошланиши:

Ленининг умрига қўшилди бир йил
Севгининг қутилган васлидай асил.
Бу нима дегани?

Шоир-файласуфнинг таъкидлашича, бу дегани:

...қоинотнинг йилномасида
Қурашлар, зифарлар ҳангомасида
Варақлаб очилди голибона боб,
Ҳар сўзи, ҳар сатри айнан инқилоб.

Асарнинг сўнгги — учинчи «боб»ининг бошланиши:

Ленининг умрига қўшилди бир йил,
Апрель чаманида лепадек қизил.
Бу нима дегани?

Шу образли фикрнинг поэтик шарҳи:

Яъни оламда,
Қишларга ёт бўлган мангу кўкларда
Бир йилга яшарди бу қадим башар.
Емонлик кўмилар,
Яхшилик яшар

(2-т., 206-бет).

Бу фалсафий теран ва ўтбардор сатрларни совет Ленинома-сининг дуру гавҳарлари демаслик мумкинми, ахир?!

М. Шайхзоданинг «Келажакнинг саволларига жавоб» шеъри композициясининг хусусиятлари ҳам тамомила бошқачадир. Шеър икки қисмдан иборат. Биринчисида гап келажак — коммунизм ҳақида боради. Шоир оригинал сифатлаш ва ўхшатишлар воситасида фикр юритиб, коммунистик жамият фақат бир ёки бир неча мамлакатларда эмас, балки бутун дунёда тантана қилажоти ҳақидаги ленинча таълимотни тасдиқлайди:

Йилларимиз ўтади, тахликалар кетади,
Башарият ўз олтин китобини битади.
Биллур каби шаффоф, ойдин асрлар,
Асрларнинг эгаси

насллар —
Ер юзида тузади
сўлмас гулистон

(2-т., 280-бет).

Шоир «сўлмас гулистон» — коммунизмга поэтик характери-ка беришда давом этиб, унинг ижтимоий моҳиятини кўтаринки, жозибали мисраларда очиб беради. Ҳозирги башариятнинг насллари «сўлмас гулистон»ни яратганларида дунёнинг қиёфасида, инсонларнинг ҳаётида нималар рўй беради? Бу саволга шоир қисқа, лекин маъноли ва таъсирли жавоб қайтаради. Ушанда, яъни бутун дунёда коммунизм тантана қилганида:

Адолат ўзи бўлар
Сайёрамизда султон.
Уфқларда жаранглар
Бахтларнинг қасидаси.

Сарҳадларсиз чизилар
дунёнинг харитаси.

Бу мисралар ўқувчи кўз ўнгида ҳозирги дунёнинг бутун контрастли ижтимоий-синфий қиёфасини, бир-бирига таҳлика солаётган давлатларни, зулмга қарши кўтарилаётган озодлик исёнларини, она-Ернинг турли шаклларда чизилган гадир-будир чизиқлардан иборат харитасини гавдалантиради.

Шуниси характерлики, шоир асар сюжетига маъноли ва нафис юмор элементларини ҳам усталик билан сингдира олган. Коммунизм даврида:

Уртача инсон умри
бўлар юз йил камда
Саксонда ёр куйида куяётган ошиқлар
Кезар ҳижрон гамида

(2-т., 280—281-бетлар).

Энг муҳими, М. Шайхзода коммунистик жамиятни мадҳ этиб, асримиздаги ҳар хил қарама-қаршилиқларни, адолатсизликларни қоралаш билан кифояланмайди. У асарнинг иккинчи қисмида ўша коммунистик жамиятда яшовчи «зурриётлар давримизнинг жозибасига суқ билан қара»йдилар, чунки бу давр «бўронлар, тўфонлар, зилзилалар, ниқилобий силсилалар» давридир, дейди. Шоирнинг романтик фикрича, ўша «сўлмас гулистон»да яшовчи авлодлар замонамизнинг «ижтимоий, иқтисодий омилларини» билиш учун кўплаб китоблар кўрадилар. Шоир — лирик қаҳрамон коммунизм даврида яшовчилар ишнини осонлаштириш учун улар томонидан бериладиган сўроқларга ўз замонасининг моҳиятини очувчи тайёр жавоблар ёзиб қолдиришга аҳд қилади. Шу тариқа шеърга «анкета» приёми кириб келади (М. Шайхзода ўзбек поэзиясига бу приёми «Тошкентнома» (1956) поэмаси орқали олиб кирган эди).

Мана, шоирнинг ўз даври «анкетаси варақлари»да қўйилган саволларга берган жавоблари:

- Қачон яшаб ўтдингиз?
- Ингирманчи асрда!
- Юртингиз, уй адресингиз?
- СССР деган ерда.
- Снёсий қарашларингиз?
- Ленинизм деб билинг!
- Эргашган устозингиз?
- Ленин!
- Ҳаққингиз, овозингиз?
- Ленин!
- Уқиган дарсхонангиз?
- Ленин!
- Ишлаган ишхонангиз?
- Ленин!
- Аҳдингиз, паймонингиз?
- Ленин!
- Севган қаҳрамонингиз?
- Ленин!
- Асрингизнинг мазмуни,

руҳи,
тафсири?

— Ленин!

— Замонангиз сарлавҳаси,
ютуқлар сири?

— Ленин!

(2-т., 281—282-бетлар).

Шу лирик қаҳрамоннинг савол-жавобли монолоғида ифода этилган ва ҳозирги ҳамда келажак замон моҳияти ҳақидаги фикрлар шеър ниҳоясида чиқарилган поэтик хулосада умумлаштирилган:

Ҳа, яшадик йигирманчи асрда,
Биз Лениннинг асрида.
Зотан шу деб биз яшадик
ва ўлмадик
ва ўлмаймиз аслида

(2-т., 282-бет).

М. Шайхзоданинг «Ҳайкаллар» шеъри ҳам кашфиёт даражасида асардир.

Совет поэзиясида халқимизнинг ўз жонажон доҳийсига бўлган меҳр-муҳаббатининг рамзи — Ленин сурати ва ҳайкаллари ҳақида ниҳоятда кўп асарлар яратилганлиги маълум. Лекин Шайхзоданинг бу шеъри ўз пафоси, бадийлиги жиҳатидан уларнинг ҳеч бирига ўхшамайди. Шоир шеърнинг бошланиши («Агар бир дostonга ўхшаса Тошкент, Унга сарлавҳадир мангу монумент») даёқ ўқувчи онгида фикр, қалбида ҳиссиёт уйғотади. Шоир таъкидлайдики, В. И. Ленин ҳайкали ёнидан унга бир қараб ўтиб кетиш мумкин эмас. Уни ўқиш ва уқиш лозим. Чунки у шунчаки ҳайкал эмас, «Маъдан хатлар ила чизилган сиймо»дир. Ундаги беқиёс улуглик ва камтарликни, унинг «замонни бошқараётган раҳнамо» шахслигини уқиш лозим. Кимда-ким доҳий ҳайкалига қўл тегизса, «мармардан совуқлик эмас», қалбига «ота ҳарорати чўка»ди:

Чунки бу металлар, мармарлар, албат,
Лениннинг номидан олган ҳарорат.

(2-т., 203-бет).

Бу — шеърда ифода этилган биринчи фикр. Лекин унда яна бир пурмаъно поэтик фикр ҳам борки, асосан, ана шу фикр асарни кашфиёт даражасига кўтарган.

Шоир Лениннинг чинакам ҳайкаллари ҳақидаги алангали сўзларига нуқта қўйиб, ҳеч кутилмаганда: «Аmmo бор Ленинга бўлак ҳайкаллар», дейдики, биз ҳайрон қоламиз: қизиқ, бу қанақа ҳайкаллар экан? Шоирнинг образли тасдиқлашича, Ленинга қўйилган «бўлак ҳайкаллар» шундай ҳайкаллардирки, улар «на маъдан, на тошдан ва на мармардан» қилинган. Бу энг сара, энг аъло «ҳайкаллар» миллионлаб «юракларда ёнган машъаллар»дир. Халқ «севгисидан ёқилган бу машъал» — ҳайкаллар «ҳисдан, хотирадан, миннатдорликдан, зеҳндан, идрокдан, вафокор-

ликдан, эркдан нафас олиб яшаш»да давом этади, «наслдан наслга кўча»ди.

Демак, М. Шайхзода бу шеърда халқнинг Ленинга, Лениннинг эса халққа бўлган меҳр-муҳаббати, эҳтироми ва садоқатининг чекланмаганлик моҳиятини ўзига хос жозиба кучи, фалсафий теран фикрларда бадиий умумлаштира олган.

Миртемир қаҳрамон совет халқининг, шу жумладан, Совет Шарқи халқларининг, дунё меҳнаткашларининг Ленинга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини, доҳийнинг инсоният тарихидаги беадад хизматларини, унинг содда ва гениал шахслигини, мангу барҳаётлигининг боисини бадиий тадқиқ этишдаги ҳеч кимникига ўшамас ўз мукаммал услубини 60-йилларга келиб топди. Унинг 60- ва 70-йилларнинг бошларида ижод этган «Ленин жилмайиши», «Тоғдай таянчим ҳам...», «Тўн», «Дийдор», «Олис Фарғонадан», «1917», «Ҳар кун», «Ёмғирлик», «Эрк қўшиғи», «Тўқсон икки», «Улуғ инқилоб», «Амаким» каби ўнлаб шеърлари, «Ленин ва Ражаб бобо» поэмаси ўзининг аввалги баъзи шеърларида ва кўпчилик шоирлар ижодида бўлган доҳийни қуруқ мақташ, бир фикр ёки образни бошқаларида қайта-қайта такрорлаш каби камчиликларни бартараф этишга қатъий киришганлигининг исботидир. Тўғри, бу асарлар Миртемирнинг аввалги асарларидан, М. Шайхзода ҳамда бошқа шоирларнинг талай асарларидан шеърини техника (банд қурилиши, мисраларнинг қофияланиш схемаси, туроқ тартиби, ритм, оҳанг) жиҳатидан ҳам фарқланиб туради. Аммо улар услубига хос асосий хусусият воқеабандлик, яъни сюжетлиликдир. Бу хусусият «Ёмғирлик», «Ленин жилмайиши», «Олис Фарғонадан», «Тўн», «Амаким» асарларида айниқса равшан кўринади. Муаллиф бу шеърлари учун Ленин ҳаёти билан боғлиқ, унинг характеридаги баъзи қирраларни очишга хизмат этувчи реал воқеаларни танлаб олган ва улардан ўқувчининг хотирасида сақланиб қоладиган, бошқаларга сўзлаб бериши мумкин бўлган ҳаяжонли сюжетлар яратган.

Миртемирнинг Ленин мавзуидаги асарларининг кўпчилигига хос яна бир муҳим услубий жиҳат шундан иборатки, уларда Ленин бевосита иштирок этади. Шоир доҳийнинг хатти-ҳаракатларини, оддий кишилар билан бўлган инсоний муносабатларини реал тасвирлайди, унинг ошкора ва ички нутқини ифода этади. Бу хусусият, яъни Ленинни бавосита эмас, бевосита ўқувчи кўз ўнгидан гавдалантириш ҳам Миртемир шеърларининг бошқа шоирларнинг доҳийга бағишлаб ёзган асарларидан ажралиб туришини таъмин этган.

Масалан, шоирнинг «Ёмғирлик...» шеъри дунё меҳнаткашларининг В. И. Ленинга бўлган чексиз меҳри ва садоқатини кўрсатиш мақсадида ёзилган. Бу шеър ўзининг самимийлиги, образли — картиналилиги, ғоянинг реал воқеа билан асосланганлиги жиҳатидан шу мақсадда битилган сон-саноксиз шеърлардан фарқ қилади.

Шоир асарни воқеанинг ўзидан («Оқ сарой эшигида, Инқилоб бешигида!, Ленин тик турар эди, ўраганди оломон») бошлайди. «Сим-сим, бетиним» ёмғир ёғишига қарамай, Ленин нутқини тинглаш учун «Оқ сарой» томон одамлар тўп-тўп бўлиб келишмоқда. Улар орасида дунёнинг турли мамлакатлари (Деҳлидан ва Қандаҳордан, Арабдан ва Ажамдан)дан келганлар ҳам кўп. Улар ичида ўртасиёлик «Қизил бўйинбоғ тақмиш» Ойтуғмиш ва Асқар ҳам бор. В. И. Ленин ёмғир қуйиб туришига қарамай, халққа бўлган ҳурмати юзасидан бош кийимини олиб («Қўлда шапкаси ёғим, Ленин бош очиқ турар»), чоризмни ағдариб ташлаш учун қуролли қўзғолонни кечиктирмаслик ҳақида, ўрнатилажак Совет ҳокимиятининг вазифалари хусусида нутқ сўзлайди. Шоир бунда доҳий нутқини келтирмайди, у ҳақда ахборот ҳам бермайди. У халқ Ленин нутқини ҳаяжон билан тинглаб унинг айтганларини амалга оширганлиги ҳақидаги поэтик хулоса («Қўзғолон кечиккан йўқ, келганди аини фурсат»)ни баён этади; доҳийнинг довюраклиги, тантилиги, ёвларга беаёвлиги, халқ эрки, озодлиги, фаровонлиги ҳақидаги декретларга кетма-кет имзо чекканлигини таъкидлайди ва кичик бир ҳикоя келтиради:

Ёмғир ёғарди сим-сим,
 Ёғар эди бетиним,
 Оломон ўртасидан оҳиста чиқиб биров,
 Ленинга тўғри юрди,
 Бир нафас хаёл сурди,
 Эғнидан ёмғирликни ечди шу пайт дарров,
 Ленин кифтига ёпиб,
 Деди зўрға сўз топиб:
 «Тумовлайсиз-ку, Ильич, қани кийиб олинг-чи!
 Йўқ демай, пайсалламай, елкангизга солинг-чи!»

(58-бет)

Лирик қаҳрамон — шоир ўзини тасвирлаётган воқеанинг жонли гувоҳидай ҳис этади:

Билмадим, не келганди оқсоқол хаёлига,
 Матросмиди ё аскар,
 Деҳқонми ё чилангар,
 Барча кўзлардан олқиш ёғар асрим чолига...
 Зиёратчилар секин юрт-юртига йўл олди,
 Уша чол ёмғирлиги Ленин эғнида қолди,
 Ёмғир ёғарди сим-сим,
 Ёғар жим ва бетиним...

(58-бет).

Демак, Миртемир бутун дунё меҳнаткашларининг улуғ В. И. Ленинга бўлган ҳурмат-эҳтиромини романтик планда, жим-жимадор, баландпарвоз йўсинда эмас, ёрқин, аниқ воқеани тасвирлаш, оддий бир кекса кишининг образини яратиш орқали умумлаштириб кўрсата олган.

Миртемирнинг «Ленин жилмайиши», «Олис Фарғонадан», «Тўн» асарларида Шарқ халқларининг Ленинга, Лениннинг бу диёр меҳнаткашларига бўлган меҳри, садоқати ёрқин манзаралар, ҳаяжонли, қисқа сюжет линиялари орқали поэтиклаштирилган.

«Ленин жилмайиши» шеъри доҳий туғилган ой — апрель тасвири, шоир — лирик қаҳрамон кечинмалари ифодаси билан бошланади. Шундан кейин бир кичик реал воқеа ҳикоя қилинади: асримизнинг йигирманчи йилида Туркистон эли «инқилобнинг улкан дарғаси» — Ленинга байрам совғаси (йигирма вагон буғдой, нўхат, мош, мағиз, туршак, ёнғоқ, олмақоқи, майиз, баргак) тайёрлайди. Бу совға махсус кишилар томонидан доҳийга жўнатилади. Шоир бу «антиқа карвон» — совғанинг доҳий томонидан қабул қилиниши жараёнини тавсиф этмайди. У Лениннинг психологик ҳолатини, унинг мазлум Шарқни озод Шарққа айлантириш ҳақидаги ўйларини, фикрларини лирик таъкидлар асосида очиб беради. Шеърда Лениннинг мазлум Шарқ ва унинг келажаги ҳақидаги фикрлари баъзи сиёсатчиларнинг фикрларига тамомила қарама-қарши эканлиги реал кўрсатилган. Ленин дейди:

Баъзилар айтгандай рўдопомас Шарқ,
Аргумоқ кетида елган туямас,
Козондан юққулик қора куямас,
Шарқлидан шарқликни қилайлик-да фарқ.

Эмиш Шарқ бошқа-ю, Фарб бошқа... бекор!
Эмиш Осиёда синф йўқ, бир миллат.
Синф жангларида юз ранг, юз иллат,
Ҳақиқатда Шарқ ҳам Фарбдай эрка зор!

(11-бет).

Шоир асарнинг бир ўрнида Лениннинг Шарқ халқларига бўлган меҳрини кўрсатувчи, ўз фикр-мулоҳазаларининг ҳаққонийлигини тасдиқловчи факт сифатида яна бир реал воқеа (1917 йилда Шарқда қаҳатчилик рўй берганида Лениннинг кўрсатмаси билан Россиядан юз вагон озиқ-овқат жўнатишганлиги)ни келтиради. У шу фактни поэтик таҳлил этиб, доҳийнинг инсонпарварлигини кўрсатади.

Ленин ўзига совға топширилаётганида «бир жилмайиб қўяди». Шоир шу биргина жилмайиш («Кўпдан бери бундоқ жилмайган эмас!», бир-бирига дер кекса сафдошлар»)да катта маъно борлигини ҳис этади. «Ленин бир жилмайиб қўйди ўша пайт» ва кўз ўнгидан Туркистон халқининг аянчли ҳолати ўта бошлади: «Унда қанот қоқар қўшбошлик қузғун, жигарин чўқилар, тинмай сўрар қон». Унда меҳнаткаш кўксига асрлик доғ бор. Туркистонликларнинг «етмагандай гўё ўз хўжайини... Чор тўралари ҳам кесиб пайини, бошларига қат-қат болға солишар». Шоир доҳийнинг Туркистон ҳақидаги ўйларини поэтиклаштиришда давом этади. Туркистон:

...жафокаш юрт. Қутқарсақ агар,
Бутун Шарққа машъал бўлмасми магар?
Ха, шундоқ бўлгуси, рус ишчисидан
Ҳеч қачон ёмонлик кўрмас янги Шарқ.
Ғубор ҳам қолмагай қуллик ҳиссидан,
Ўз офтоби янглиқ бахти урар барқ.
Из қолмас саллалик лауренслардан,
Иблисга муллаглик қила олгувчи,

Пайтми пойлаб туриб фитна солгувчи
Миллатфуруш ўша неслардан!

(13-бет).

Ва ниҳоят, Ленин яна «жилмайиб, муддаосини» айтади:

— Питер гўдаклари учун таратинг,
Москва мурғаклари учун таратинг
Янги Шарқнинг илк совғасини!

(13—14-бетлар).

Асар шоирнинг тасвир этилган воқеадан чиқарган умумлаштирувчи поэтик хулосаси билан хотималанади:

Ҳа, Ленин жилмайиб қўйди ўша пайт,
Янги Шарқ меҳрига тўйди ўша пайт,
Юзида аёнди қалби, дунёси,
Борлиқнинг ўзидай чексиз маънилик,
Қалбида аёнди ўлмас даҳоси.
Даврони сингари ёрқин янгилик...
Тарихларда қолди ўлмас иши ҳам,
Ўша кунги антиқ жилмайиши ҳам...

(14-бет).

Миртемирнинг «Тўн» ва «Олис Фарғонадан» асарлари ғоявий ният жиҳатидан «Ленин жилмайиши» шеърига анча яқиндир. Уларда озодликка эришган янги Шарқ халқининг доҳийга бўлган буюк муҳаббати ва эҳтиросининг рамзи тариқасида, шу ўлка болалари удумига кўра тўн кийдирилиши ҳамда бир санъаткор устанинг мунаққаш совға қилиши орқали халқнинг Ленинга, Лениннинг халққа бўлган меҳр-муҳаббати, амалий ишлари очиб берилган. Ҳар икки асар сюжетига асос бўлган реал воқеа — ниҳоятда содда. Шоирнинг маҳорати шундаки, у ўша оддий воқеаларни ўзининг теран билими, қалбининг эҳтирос ёлқинлари билан нурлантиради, уларни доҳий характерининг бир неча типик хусусиятларини очувчи восита даражасига кўтаради.

Ана, «янги Шарқдан тўрт элчи — бобо деҳқон, чорвадор, темирчи ва ҳунарманд» Лениннинг нақ ўзига арзи ҳол айтиш, «дийдорига бир тўйиб, қайтиш» учун пойтахтга («Тўн» шеърида) кетишмоқда. Шоир шу эпик воқеани ва унинг давоми (элчиларнинг пойтахтга етиб бориши, Ленин ҳузурда бўлиши, улар билан доҳий ўртасида бўлиб ўтган суҳбат, доҳийга тўн кийдирилиши ва ўз диёрига қайтиши)ни схематик тарзда ҳикоя қилмайди. У ўзининг лирик чекинишлари, хаёллари билан воқеани тез-тез бўлиб туради, асар персонажларининг қалб кечинмалари, руҳиясига обдон киради. Асарда ўқувчига Ленинни кўрсатишдан аввал унга қисқа, ифодавий характеристика берилади.

Ленин ҳузурига кетаётган халқ вакиллари (тўрт киши) — ниҳоятда содда одамлар. Улар Лениннинг оламшумул ишларидан воқиф, аммо уни кўришмаган. Миртемир шу содда одамларнинг доҳийнинг қадду қоматини ўзларича қандай тасаввур этишларини кўрсатиш учун кўп мисралар ажратмайди. Уларни узоқ сўзлатиб ўтирмай, доҳийнинг ташқи кўринишини ўзлари эшитган эртак ва

достонлардаги паҳлавонлардай ҳис этишларини тўрт мисрада кўрсата олишга эришади:

Ҳилашар: шубҳасиз у —
норгул, сипо, девқомат,
Оқпошшони йиқарми
анов-манов паҳлавон!

(23-бет).

Шеърнинг тўрт элчи ва Лениннинг юзма-юз кўришиши, суҳбатлашиши, доҳийга тўн кийдирилиши эпизоди ғоят таъсирли ишланган. Шу эпизодда доҳийнинг реалистик сиймоси аниқ гавдаланади. Шоир ортиқча ҳис-туйғуларга берилмай, тўрт элчининг Ленин қиёфаси ҳақидаги аввалги тасаввурлари билан уни кўрганларидан кейинги ўйларини, қалб кечинмаларини таққослайди. Муаллиф соддадил одамларнинг кўз ўнгига Лениннинг гавдаланиб туришини уларнинг ўзига хос содда иборалар, сифатлаш ва ўхшатишлар орқали тасвирлайди:

Кўрдилар, лол бўлдилар:
аломатдан-аломат.
Урта бўйли, ғулабир,
кенг манглай, дилкаш, бийрон.
Йўқ, Ленин на паҳлавон,
на вали фавқулодда,
Миқти-ю, аллу, лекин
камсуқум, танти, содда.

Қипчоқий кўзларида
исён, минг йил ғуссаси,
Тагин улуғликка хос
кўрағон, тетик, синчков.
Наҳот оддий шу одам
шунча доно, шунча дов,
Наҳот бир давр юкини
кўтаролса жуссаси...
Ўтмишни ёддан билар:
ҳозирдан кўп хабардор,
Келажак ҳам измида,
шундоқ ғалати сардор,

(23—26-бетлар).

Шундан сўнг асарда ўқувчи диққат-эътибори Лениннинг Шарқ халқларининг ўтмиши, ҳозирги ва келажак ҳақидаги ўй-фикрларига жалб этилади. Ўқувчи Лениннинг ўзига хос хатти-ҳаракатларини кўриш билан бирга унинг овозини ҳам эшитади:

У сўрар: пахта мўлми,
сув мўлми, қалай чорво?
Ипак кимда, дон нечук,
нега кам ёпоғи, юнғ?
Юрт эгаси ҳозир — сиз
бўлманг асло бепарво!
Чачвон ёнгуси қачон,
расм бўлур қачон қошиқ,
Токай шубҳада қийнар
Сизларни ёлғон-яшиқ?

(26—27-бетлар)

Миртемир Ленинга тўрт элчининг тўн кийгиши пайтини ҳам ҳаяжонли кўрсатади. Кутилмаган бу воқеадан доҳий ҳаяжонланади: унинг «кўзларида ним кулги, ҳозир беўлчоқ хушҳол». Ниҳоят у:

Ҳаяжонни босиб,
қўл кўкида: «Қуллуқ!» дер,
Ҳозир Ленин гўёки
осиёлик оқсоқол»
(27-бет).

Шундан кейин асарда «осиёлик оқсоқол»нинг ўйларини таҳлил этишга ўтилади. Шоир Лениннинг осиёликлар ҳақидаги ўй-кечинмаларини ифода этишда ҳам схематик йўлдан бормайди. У бу мураккаб ишнинг бир бўлагини, вазият тақозоси билан, Ленинга тўн кийдирилган пайтда, иккинчи бўлагини меҳмонлар кетиб, ўзи ёлғиз қолган пайтдаги ўйларини тасвирлаш, учинчи бўлагини эса Н. К. Крупскаяга айтган сўзларини келтириш орқали амалга оширган.

Шоир биринчи бўлакда Лениннинг хаёлидан ўтганларини тасвирлаш орқали Шарқ халқларининг ўтмиши ва ҳозир (Улуғ Октябрь инқилобидан кейинги дастлабки йиллар)га бадиий характеристика беради. Доҳийнинг қалбидан қуйидагилар бирма-бир ўта бошлайди: Шарқнинг мазлум халқи «асрий уйқудан» «кечагина кўз оч»ди. Бу ўлканинг «шўрлик, дилшикаст, ҳалол» халқи — «ёруғликка тим чанқоқ». Аммо бу ўлкада ҳам инқилоб ғалаба қилган бўлса-да, ҳали «эски дунё» тарафдорлари халқ бошида яна ёнғоқ «чақмоқчи». Чет эллик текинхўрлар ва «тубжойлик фирром тўра»лар инқилоб туфайли яна ҳам «иннокроқ жўра» бўлиб олишган. Лекин «отлиқ казак қамчиси»нинг зарбларини «бу эл ёдидан» чиқармайди. Уларнинг дилларини зулмкорлардан ўч олиш «яраланган йўлбарсдай» ўртамоқда. Бўйнидан «қарамлик арғамчаси» «кечагина узил»ган бу халқ ўзини «оловга ҳам, сувга ҳам» уришдан асло қайтмайди. Ленин қатъий ишонадики:

«Ёруғликни бир кўрган —
қайтмас қоронғуликка,
Эрк гаштини бир сурган —
бўйин эгмас қулликка!»

(28—29-бетлар).

Иккинчи бўлакда шоир Лениннинг ички монологини келтириб, унинг шарқликларнинг келажаги ҳақидаги доҳиёна фикрларини ифодалашга эришган. Доҳий «Ўзбекия» (Ленин таъбири) диёрини «ноёб ва қутлуғ юрт», меҳнаткаш халқини «суяк, серҳикмат» одамлар, дея баҳолайди. У «Менга тўн кийгиздингу ҳали ўзинг юз қуроқ», дея уларнинг ҳолига ачинади. Аммо Ленин қатъий ишонадики, бундан буён ўзбек эли қалбини «қўшбош қузғун ялмоғиз» чўқий олмайди, бошига фалокатлар «совуқ соя сола олмайди». Лениннинг ишончи комилки, келажакда бу ўлка халқи ёрқин бахтини қучади, унинг қудрати «жаҳонни кийинтиришга етади ва бу иши эвазига жаҳон унга «қуллуқ» деяжак, албатта.

Учинчи бўлакда Лениннинг эгидаги тўнга Н. К. Крупскаяни «томоша қил»ишга ундаши ва тўнни таърифлаши орқали ўзбек хунармандларининг санъатига берган юксак баҳоси («Доно элнинг сеҳргар санъатидан томчи») очилиб, доҳийнинг ўзбек диёрининг келажаги, истиқболи ҳақидаги неқбин қарашлари умумлаштирилган. Шеър В. И. Лениннинг Ўзбекистон ва унда яшовчи халқларнинг келажакдаги ёрқин ҳаёти ҳақида айтган қуйидаги ҳарсратли нутқи билан тугайди:

Бундан сўнг сира-сира
ёвузга емтик бўлмас,
Ёвларнинг жонини
суқ ўртар тутун тахлит.
Дилда армон қолмас,
камчил ё кемтик бўлмас,
Бахти ҳам, тупроғи ҳам
бўлар пойдор ва яхлит...
Губор қолмас бу йўлда
бағрининг лахтасидан,
Олам жаранглар ҳали
ипағу пахтасидан

(37-бет).

Лениннинг бу ҳаётбахш сўзлари ҳар соҳада қулф уриб яшнаган, «оқ олтин» ҳосилдорлиги жиҳатидан ер куррасидаги ҳамма пахтакор мамлакатларни ортда қолдирган, бутун совет халқи билан бир сафда коммунистик жамият қуриш йўлида улкан зафарларга эришаётган бугунги Ўзбекистон ва унинг бахти пойдор, бунёдкор халқини кўз олдига келтириб айтилгандай жаранглайди.

«Асрлар ўтқуси, у ҳаёт қолгай...» Миртемирнинг улуғ доҳий ҳақидаги асарларининг бош лейтмотивини ана шу теран фикр ташкил этади. Шоирнинг ярим асрдан ортиқ давом этган ижодий фаолияти давомида Ленин мавзуида яратган асарлари жамланган «Ленин жилмайиши» (1969), «Тоғдай таянчим» (1977) номли китобларини варақлаб чиққанлар у шу фикрнинг бадий ишоботларини топиш учун бетиним изланганлигини ва топа олганлигига ишонч ҳосил қиладилар.

Хуллас, ноёб истеъдодли икки шоиримиз — М. Шайхзода ва Миртемир башарият тарихидаги энг буюк шахсларнинг энг буюги, мангу барҳаёт В. И. Ленин мавзуида асарлар яратишга қўлларига қалам олган кунларидан бошлаб ҳаракат қилганлар. Улар бу улкан мавзуга бутун ижодий фаолиятлари мобайнида қайта-қайта мурожаат этганлар, доҳий номига муносиб, алангаси сира сўнмайдиган асарлар яратиш учун узлуксиз изланганлар. Бетиним излашнишлар, ахтаришлар натижасида қудратбахш ва илҳомбахш умумсовет ленинномасига муносиб ҳисса бўлиб қўшила оладиган «Шайхзода ленинномаси», «Миртемир ленинномаси», дея аташ мумкин бўлган ленинномалар вужудга келган. Биз бу ленинномаларни ташкил этувчи хилма-хил жанрли асарлардан фақат баъзилари ҳақидагина мухтасар фикр юритиб, уларнинг ўзига хос айрим хусусиятларини очиб кўрсатишга интилдик.

Кузатишларимиздан маълум бўлдики, икки забардаст ўзбек шоири В. И. Ленин образини яратишда барча совет шоирлари риюя қилиши лозим бўлган энг асосий услубий принциплар: Ленин ва Октябрь, Ленин, Коммунистик партия ва халқ бирлиги, Ленин ва замонамиз, Ленин ва нурли келажак масалаларига риюя қилганлар. Шу билан бирга икки азамат шоиримиз Ленин образини яратишда қайд этилган умумий принципларга ўз индивидуал услублари асосида ижодий ёндашганлар. Шунинг учун уларнинг доҳий ҳақидаги асарлари ғоявий мазмуни билан ҳам, поэтик хусусиятлари жиҳатидан ҳам бир-бирига асло ўхшамайди. Бундан ташқари, икки моҳир шоиримизнинг буюк инсон мавзуида яратган ўнлаб шеърларининг ҳар бири ҳам ўзича мустақил, бир-бирига ўхшамас, оригинал асарлардир.

Демак, совет ёзувчиларининг юксак талант билан бир хил метод (социалистик реализм)да, бир хил дунёқараш (марксча-ленинча)да, бир хил мавзуларда ёзган сон-саноқсиз асарлари ғоявий душманларимиз ўйлаганидай, бир-бирининг копияси эмас, тамомила оригинал асарлардир.

Жумагул Жумабоева

ҲОЗИРГИ УЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ МИЛЛИЙ УЗИГА ХОСЛИГИ

Бадий адабиётда ҳар бир сўз санъаткори ўз овозига, маҳоратига, услубига эга бўлиши керак. Акс ҳолда у санъаткор адабиётда ўз ўрнига эга бўлолмаслиги, қолдирган бадий мероси ўқувчисига манзур бўлиб, маълум баҳосини ололмаслиги мумкин.

Маълумки, адабиёт майдонига илк қадам қўйган ҳар бир қаламкаш ижоднинг дастлабки даврларида албатта, катта авлод санъаткорлари асарларига тақлид қилиш, улар ижодида қўлланилган ғоявий-бадий хусусиятлардан фойдаланиш тенденцияси кучли бўлади. Баъзи ижодкорлар ана шу тенденция таъсирида қолиб кетсалар, ҳақиқий талант эгалари эса аста-секин бадий маҳорат сирларини эгаллаб, ўзига хос бир ижодий манера, ўзига хос бир услуб ярата оладилар.

Ҳар бир ижодкор устозлари қўллаган вазндан, қофиядан, турли-туман бадий усуллардан, тасвирий воситалардан бемалол фойдаланиши мумкин. Лекин ижодкор ҳаёт воқелигини тасвирлаганда ўз шахсий ҳис-туйғулари замирида шундай бир бадий санъат асарлари ярата олсинки, бу асарлар ижодкорни атрофидаги шоир ёки ёзувчидан сўзсиз ажратиб турсин. Ана шундагина бу санъаткор ўз услубини инкишоф этган бўлиб, унинг бадий кашфиёти авлод-авлодлар тафаккурига маънавий озик бера олади.

Адабиётимиз тарихида шундай сўз санъаткорлари борки, улар қолдирган адабий мерос шу кунга қадар маънавий хазинамизнинг дуру гавҳарлари бўлиб, ўз қадри, ўз эъзозига эга бўлиб қолганлар. Бунинг сабаби ҳам ана шу санъаткорларнинг ҳаётини воқеликни ўзига хос овоз, юксак бадий маҳорат, қисқаси, ўзларига хос оригинал услуб билан ёрита олганлигидадир.

Алишер Навоий, Фузулий, Бобир, Машраб, Мунис, Огаҳий ижодига, бизга қолдириб кетган маънавий хазинасига назар ташласак, уларнинг ҳар биттаси ўз маҳорати, услуби, дунёқараши билан алоҳида-алоҳида бир намуна мактаби эканлиги исбот талаб қилмайди.

Дарҳақиқат, устозларнинг ижоди, улар илгари сурган ғоялар, яратган образлар системаси, бадий-тасвирий воситалари кейинги авлод ижодкорлари учун маҳорат мактаби вазифасини ўтади, ҳозир ҳам худди шундай. Улар ижодига хос бўлган ғоявий-бадий анъаналар кейинги авлод санъаткорлари ижодининг вояга етиши, камолотга эришишида жуда муҳим аҳамият касб этди.

Устозлар анъаналарини қабул қилиш, улар асарлари руҳига кира билиш, улар илгари сурган ғояларни давр талаби, руҳи билан, яъни новаторона қирралар билан бойита бориш шоғирдлардан жуда қаттиқ меҳнат қилишни, ижод сирларини қунт билан эгаллашни, аини чоқда ҳақиқий талант соҳиби бўлишни талаб қиладди. Агарда ижодкор салафлар анъаналари руҳига кира олиб ана шу руҳда асар ярата билса-да, лекин тасвирлаётган воқеа-ҳодисаларга ўзининг шахсий ҳис-туйғулари, нуқтаи назари заминидан муносабат билдира олмаса, у яратган асар ҳеч қачон оригинал характерга эга бўлолмайди.

Ҳар бир авлод ижодкори ўздан олдин ўтган салафларнинг бой ижодий меросидан, халқ оғзаки ижодининг ранг-баранг хазинасидан озиқланиб келган. Бу анъаналарни ўз даври, яшаган муҳити воқеа-ҳодисалари руҳи билан бойитиб борган, ўтмиш адабиёти прогрессив анъаналарини ўз даври руҳини акс эттиришга хизмат қилдирган. Масалан, ўзбек адабиётининг Навоий давридан бошлаб то ҳозирги босқичига қадар кўз ташласак, адабиётимизнинг жуда катта бир ижодий йўлни босиб ўтиб, юксак поғоналарга кўтарила олганлигини кўраемиз. Унда халқ ҳаёти тасвирининг жуда ҳам хилма-хил босқичларда акс этганлигининг гувоҳи бўламиз. Навоий адолатпарвар инсон, буюк гуманист шоир сифатида ҳукмрон синфни халқ ҳаётини яхшилашга, ободончиликка ундаган бўлса, Муинис, Огаҳий ҳам худди ана шундай позицияда турдилар. Фурқат, Муқимий эса ўзларининг норозилик туйғуларини, халқ газабини тасвирлашга интилдилар. Завқий, Аваз, Фақирий, Чокар ҳукмдорларни очиқ-ойдин фош қилиб ташладилар. Ҳамза, Айний ҳаётда ва ижодда инқилоб байроғини баланд кўтардилар. Буни, албатта, салафлар бадний меросида қатрлар ҳолида пайдо бўлиб, шоғирдлар ижодида тома-тома кўлга айланган адолат, эрк, ҳақиқат, озодлик туйғусининг тантанаси деб қараш керак.

Инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ, Ҳамза, Айний, Сўфизода, Фақирий, Баёний, Мутриб, Чокар сингари қаламкашлар ўз халқи ҳаётида юзага келган буюк ўзгариш — инқилобни мадҳ этдилар. Халқ ҳаётида содир бўлаётган революцион ўзгаришларни, социал тараққиётнинг илк куртакларини қаламга олдилар. Бу давр адабиётига разм солсак, унда классик адабиёт, халқ оғзаки ижодига хос бўлган анъаналарнинг салмоқли ўрин тутганини кўраемиз. Кейинчалик адабиётимиз майдонига дадил қадам қўйган Ойбек, Ғ. Ғулум, Ҳ. Олимжон, Ғайратий, Уйғун, Миртемир, Зулфия сингари ижодкорлар суронли қуриш-яратиш даврининг шиддатли нафасини ўзига сингдирган асарлар яратдилар. Улар ижодида миллий адабий анъаналар билан бирга рус адабиёти, жаҳон халқлари адабиёти анъаналаридан озиқланиш хусусиятлари ҳам кўзга ташлана боради. Бу ижодкорлар ўз халқи ва қардош халқлар адабиётидан ижод сирларни ўргана бориб, ўзбек совет адабиётини новатор адабиётга айлантirdилар. Ўзларининг таланти, меҳнати, маҳорати билан адабиётимизни умумиттифоқ миқёсидан жаҳон миқёсига олиб чиқдилар, ўзбек совет адабиётини юксак

гонога кўтариб, унинг тақдирини кейинги авлод қўлига ишонч билан топширдилар. Бу муқаддас ишонч ўзбек ижодкорларининг ўнг ёш бўғинлари қалбидан ҳам чуқур жой олган. Устозларнинг муқаддас ишончини оқлаш насиб бўлган ҳар бир ижодкор биринчи китоби билан ўз ўқувчисини топа олиш бахтига муяссар бўлмоқда.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, М. Али, Рауф Парфи, Ҳалима Худойбердиева, Гулчеҳра Нуруллаева, Ойдин Ҳожиева сингари қаламкашлар аллақачон Иттифоқ миқёсида танилиб, ижоди баҳоланган санъаткорлардир.

Бу шоирлар ижодига диққат билан синчиклаб разм солсангиз, уларнинг маъзи-маъзига XX аср илмий-техника революцияси асрининг шиддати сингиб кетганлигини кўрасиз. Даврнинг ҳар бир нафаси, замондошининг ҳар бир юрак зарби ўз бадний инъикосини топганлигининг гувоҳи бўласиз. Лекин бу шоирлар даврга, замонага ҳамнафас бўлиш билан бирга халқимиз тарихини, бой маданий меросимизни кўздан қочирганлари, унутганлари йўқ. Улар ўтмишимизга мурожаат қилиб, салафлар адабий хазинасидан, фольклор дурдоналаридан маънавий озиқ олиб, ҳозирги кунимиз воқеа-ҳодисаларига муносабат билдирмоқдалар. Классик адабиётимиз анъаналарини даврга хизмат қилдириб, халқимизнинг ижоди — мифлар, афсоналар, ривоятларни кундалик ҳаёти-миз замирига тадбиқ этмоқдалар.

Ҳозирги адабий жараённинг энг етакчилари қаторидаги Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон ижодига диққат қилсак, уларда миллий анъаналаримиз — ёзма ва оғзаки адабиётнинг прогрессив анъаналари жуда кенг ўринни ишғол қилганлигини кўрамиз. Э. Воҳидовнинг аруз вазнининг бутун гўзал имкониятларини кўз-кўз қилган ғазаллари, А. Ориповнинг ажойиб шеър ва ғазаллари, Омон Матжоннинг Беруний ва Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги драматик дostonлари ва бошқа бир қатор асарлари фикримизнинг исботидир.

Кейинги даврда, айниқса, халқ оғзаки ижоди сюжетларига мурожаат қилиш, улар орқали давр руҳини акс эттириш тенденцияси кучайиб кетди. Пировардида Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқириви» асарлари халқимизнинг қадимий афсона ва ривоятлари замирида юзга келди.

Эркин Воҳидов «Рухлар исёни» дostonида таниқли бенгал шоири Назрул Ислom тақдирини, унинг кураш йўлларини қаламга олади. Шу билан биргалликда у яшаган жамият иллатларини, империалистик дунё разиликларини фoш этади. Шоирнинг ҳаёт йўлини тасвирлашда ривоятларга мурожаат этиб, реалистик лавҳалар яратади. Профессор Умарали Норматов «Рухлар исёни» ҳақида фикр юритиб, «Шуниси муҳимки, асарда реал факт билан афсона бир-бирига ҳеч қаерда монелик қилмайди, улар ҳеч қачон зиддиятга бормайди, балки аксинча, бир-бирини тўлдиради,

бойитади»¹, — деб ёзади. Дарҳақиқат, ҳар бир келтирилган ривоят, афсона шоир ҳаёти билан давр муносабатини тўлароқ очишга янада ёрдам беради.

Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асари ҳам адабиётшунослик, танқидчилик ҳамда ўз ўқувчилари томонидан илиқ кутиб олинди ва юксак баҳоланди. Талантли ижодкор Абдулла Ориповнинг бу асари биринчи қараганда миф, афсоналарни эслатади. Лекин ундаги асл маънони, мундарижани кундалик ҳаётимиз ҳодисалари ташкил этади. Бу ўринда шоирнинг «Жаннатга йўл» китобчасига сўзбоши ёзган адабиётшунос М. Қўшжоновнинг асарга берган баҳосини келтириб ўтиш жоиздир: «Номига қараганда Абдулла Ориповнинг бу асари бугунги ҳаётдан узоқдаги бирор афсона ёки ярим афсона, эртаксимон воқеа тасвири бўлса керак деб ўйлайсиз. Бироқ асар номи афсонавий жаннат билан боғлиқ бўлса ҳам, асл мазмуни билан кундалик ҳаёт воқеликларини акс эттиради»². «Жаннатга йўл» драматик дostonи Абдулла Орипов маҳоратининг яна бир ёрқин қиррасини намойиш этади. Абдулла Орипов афсонавий «жаннат, дўзах, қиёмат, сўроқ, нариги дунё» дан ҳозирги давр ҳодисаларини акс эттиришда фон сифатида фойдаланади. Ана шу афсонавий фон замирида жамиятимиздаги баъзи мунофиқ шахслар фoш этилади. Жамиятимизга ёт бўлган номувофиқ ишларни, мунофиқ шахсларни фoш этиш ўрнига само юлдузларини, нур, гул, осмонни мадҳ этишдан бўшамаётган безътибор, лоқайд қаламкашлар қаттиқ танқид остига олинади.

Ўзининг илк шеърий тўплами билан китобхонларга манзур бўлган Омон Матжон ижоди ўзига хос оригинал хусусиятлари билан тенгдошлари ижодидан ажралиб туради. Омон Матжон шеърияти теран фикрларга, фалсафий мушоҳадаларга, образли тасвирларга бой шеъриятдир. Шоирнинг нозик кузатишлари, қатъий хулосалари, теран туйғулари, жўшқин ҳиссиёти фақат ўзигагина хосдир. Омон Матжон адабиётда ўз ўрнини эгаллаб, ўзининг индивидуал услубини кашф этаётган ижодкордир. Бунга унинг рангин шеърияти, драматик дostonлари, насрдаги назмлари ва «Ҳаққуш қичқириги» асари мисол бўла олади. У замонавий ва тарихий мавзуда қалам тебратиб, ҳар иккаласида ҳам муваффақият қозонмоқда.

Омон Матжон ўтмишда ижод қилган буюк даҳоларнинг маънавий меросига ҳамиша чексиз эҳтиром, бениҳоя ҳурмат билан мурожаат қилади. Уларнинг ақлидан, закосидан мадад олади. Шоирнинг «Шуълалардан ҳайратланиш» шеъри худди мана шу ҳолнинг меваси сифатида дунёга келган.

Сен ақлингга ёғду қорган буюклар билан,
Таъзим сақлаб юзма-юз кел қайта ва қайта,—

¹ Норматов У. Изланиш уфқлари. «Ўзбекистон маданияти», 1980, 16 сентябрь.

² Орипов А. Жаннатга йўл. Тошкент, 1980, 2-бет.

Аминдурман юрагингда уйғонар гулхан
Ва оидин бир йўлга бошлар қўшиқлар айта³...—

«Эб ёзган шоир аждодлари яратган маънавиятнинг дуру гавҳарларини эъозлаб, уларнинг ёгдуси билан бугуни ва келажagini рқин кўришни истаЙди.

Омон Матжон ўзининг тарихий мавзудаги «Беруний», «Паҳларон Маҳмуд» драматик достонларини ҳам халқ даҳоларига, устозларига чексиз ҳурмати, садоқати, улар қолдирган бой илмий, бадний меросга чуқур муҳаббати тимсоли сифатида яратган. Шоир Буюк Навоий, Огаҳийлардан тортиб Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Миртемир, Зулфияларгача барчасини ўзининг улуғ устозлари деб билади. Шоир қалами ҳамisha уларнинг тафаккури шуъталаридан куч ва илҳом олиб ижод қилади. Омон Матжон, айниқса, Огаҳий ижодидан жуда кўп маънавий озиқ олмоқда. Устоз Бобокалонининг маънавий хазинаси шоир ижодининг камолотида муҳим роль ўйнамоқда. Огаҳийнинг она юрти, жонажон халқи тақдири, келажаги тўғрисидаги фикр-ўйлари Омон Матжон ижодининг катта йўлида маёқ бўлиб порламоқда. Огаҳийга хос бадний тафаккур унинг маънавиятида чуқур из қолдирмоқда. Шунинг учун ҳам Омон Матжон аксар ўринларда устозининг сўзларини, фикрларини, мисраларини эъоз билан тилга олади. Шоирнинг «Огаҳий ғазалига мухаммаси мулоқоти» ҳам ана шу ҳурмат, эъоз, муҳаббатнинг мевасидир.

Омон Матжон изланувчан ижодкор. У бадний ижод, маҳорат сирларини мукамал ўрганиш баробарида адабиётимиз учун ғоявий жиҳатдан ҳам, бадний жиҳатдан ҳам янгилик яратишга интилаётган санъаткор. Унинг «Ҳаққуш қичқирғи» асари ижодкор услубий изланишларидаги яна бир кашфиёт ҳамда адабиётимиздаги сезиларли воқеалардан бири бўлди. Дарҳақиқат, бу асар мазмун жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам мутлақо оригиналдир. «Ҳаққуш қичқирғи»ни кенг китобхонлар оммаси ва илмий жамоатчилик самимият билан кутиб олди. Чунки шоир бу китобига халқ афсоналарини жамлаб, уларга янги «либоси мавзун» кийдирди. Унутилиб бораётган миллий бойлигимизни тарих қатламларидан излаб топиб, уларни авайлаб замондошлари тафаккурига ҳавола қилди.

«Афсоналар болагимизнинг оқ қанотли қушлари. Улар бугун ҳам, ана яқингинамизда — нурли кўзлари билан кузатиб турганга ўхшайди бизни! Бу ҳаммага таниш туйғу. Лекин юртнинг — туғилган масканнинг афсоналари қаердан бошланади? Ким тўқиган уларни?!»⁴— дея савол билан хитоб қилади шоир. Дарҳақиқат, афсоналар оқ қанотли қушлар! Улар шоирга одамларнинг ёнгинасида тургандай туюлади. Шундайми?! Йўқ! Улар жуда-жуда қадим тарихга эга. Уларни ҳамма ҳам ёнида, ўзи билан бирга ҳис қилолмайди. Уларни халқ шуурига яқинлаштириш, ундан

³ О. Матжон. Қарвон қўнғироғи. Тошкент, 1973, 19-бет.

⁴ О. Матжон. Ҳаққуш қичқирғи. Тошкент, 1979, 15-бет.

маънавий озуқа олдира билиш вазифасини айни замонда сўз санъаткорларигина бажара олади. Шунинг учун ҳам шоир «Афсоналар энг узоқ умр кўрадиган, энг кўп маънавий хизмат қиладиган фахрий ватандошларимиз!»⁵— дея таъкидлайди бошқа ўринда.

Омон Матжон Хоразм воҳасида туғилиб вояга етган. Туғилган жой тупроғининг ҳар бир зарраси фарзанд учун бир умр сеҳрли, қадрли ва муқаддас. Шунинг учун ҳам Омон Матжон Хоразм халқи маданияти, тарихи, тараққиёти билан ҳамшиша қизиқиб келади. Қадимий илм, маданият ва санъат маскани бўлган, жаҳонга энциклопедият олимлар етказиб берган бу воҳанинг ўтмиши, буғуни ва келажаги ҳамшиша шоир диққат марказида.

Совет адабиётшунослигининг етук вакили Георгий Ломидзе ўзининг «Буюк муштараклик туйғуси» китобида «Ёзувчи она тупроғининг яқинлигини доим ҳис қилиб турмоғи керак, чунки она тупроқ унинг ғайратига ғайрат кўшади, ҳаёт ва фаолияти учун озиқ беради. Ўз ватанидан, она юртидан бутунлай ажраган, ҳавосиз бўшлиқларда парвоз қиладиган одам ўзига куч ва илҳом бағишлайдиган обиҳаёт чашмасидан, илдизларидан маҳрум бўлади»⁶,— деб ёзади. Бу фикрлар замиридан туриб Омон Матжон ижодига, айниқса, унинг «Ҳаққуш қичқириви» китоби моҳиятига диққат қилсак, шоир позициясининг аниқлигини, унинг она юртга бўлган улкан муҳаббатини тезда англаб етамиз. Туғилган масканнинг шоир учун обиҳаёт чашмаси, ижодининг ўқ илдизи эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Омон Матжоннинг афсоналарга мурожаат қилишидан мақсади нима?— деган ҳақли савол туғилади, албатта. Шоирнинг мақсади унутилиб кетаётган миллий маданиятимизнинг кўп асрлик кўзгуси бўлган Хоразм афсоналарини тўплаш, уларга қайтадан куч бахш этиб, парвозга шайлаш, замондошлари қалбига эзгулик уруғини сочишдан иборатдир. Янада аниқроғини шоирнинг фикрларидан чуқурроқ уқиб оламиз: «Ўзбекистон тўлин камалак! Хоразм унинг битта ўткир ранги! Бу рангнинг ўз ҳаёти, ўз фалсафаси бор. Бу ҳаёт, бу фалсафа хоразмликларнинг ўтмишида, бугунги ўзига хос турмуш тарзида, шунингдек, бизгача етиб келган тирик эртак ва афсоналарида намоён бўлади... Мен бу китобга жамлаган афсоналарга эҳтиёт ва эътиқод билан ёндашиб сайқал бердим, ҳар кунги ва абадий маънавий эҳтиёжларимизга мослаб либоси мавзун кийдирдим»⁷.

«Ҳаққуш қичқириви» ҳақида матбуотда таниқли олимлар жуда яхши фикрлар айтишди. Профессор Умарали Норматов Омон Матжон эришган ютуқларни «...муаллиф мавжуд эртак, афсона, ривоятларни шундоғича келтириб қўя қолган эмас; мавжуд афсоналарга автор бугунги — етук социализм даври, фан-техника революцияси асри шоирининг кўзи билан нигоҳ ташлайди, афсона-

⁵ Уша асар, 16-бет.

⁶ Ломидзе Г. Буюк муштараклик туйғуси. Тошкент, 1980, 111-бет.

⁷ О. Матжон. Ҳаққуш қичқириви. Тошкент, 1979, 16-бет.

лардан шоирона поэтик маъно қидиради, улардан бугунги куннинг маънавий муаммоларига жавоб ахтаради»⁸,— дея таъкидлайди.

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов «Уни (Омон Матжонни — Ж. Ж.) афсонанинг умумий мазмуни, шу мазмун замирида ётган ҳақиқат нуқраси жалб қилади. Омон шуни асос қилиб олади-да, ўз шоирона индивидуаллигига йўғириб, афсонани қайтадан яратади. Ҳар бир афсонада Омон Матжон шахсиятининг яққол сезилиб турадиган аниқ муҳри бор»,— деб ижодкор маҳоратига юксак баҳо беради⁹. Дарҳақиқат, Омон Матжон эришган ютуқлар, унинг ҳар бир афсонада аниқ сезилиб турадиган шахсий муҳри ўзи таъкидлаганидек, афсоналарга кийдиришга муваффақ бўлган «либоси мавзун»идадир. Шоир афсоналарга «либоси мавзун» кийдириб, уларни қайта ижод қилиб, ўзининг шахсий шоирона туйғуларига йўғириб жуда ҳам тўғри ва хайрли иш қилган. У афсоналарга шундай «либоси мавзун» кийдирганки, уларнинг ҳар бири халқимизнинг яратилаётган ва келгусида бунёд этилажак тарихида ҳамда маънавий камолотида оқ қанотли қушлардек парвоз эта оладиган кучга эга бўла олган.

Китобдаги «Одамнинг ёши» афсонасини олиб қарайлик. Олам яралганда, Табиат бобо бор жонзотга қирқ ёшдан умр бериб, уларга одамни бош қилиб қўяди. Роса қирқ йил ўтгач, барини йигир сўроқ қилади. Шунда ит билан эшак қирқ ёш ўзлари учун ортиқча эканидан, одам ёшлигида уларнинг кучидан фойдаланиб, қариганда хору зор қилиб кўчага ҳайдаганидан шикоят қилишиб, йигирма ёш сўрашади. Инсон эса қирқ ёш жуда ҳам камлигини, ҳали орзу-умидлари кўплигини, қуриладиган уйлари ва қилинадиган тўйлари борлигини айтади, бунинг учун яна умр беришни илтимос қилади. Табиат бобо инсонга ит ва эшакдан қолган ёшни бериб, унинг ўзига аввал берилган ёш асл ёш эканлигини таъкидлайди. Шоирнинг афсонадан чиқарган хулосаси шуки, инсон ёшлик даврини, куч-қудратга тўлган камолот палласини беҳуда ўтказмаслиги лозим. У нимаки қилса, яратса, нимагаки эришса, камолот ёшида — қирқ ёшигача қила олади. Қирқдан кейин унинг кучи ҳам қайтади, саломатлиги ҳам яхши бўлмайди, ёшлик шижоати сўна боради. Қисқаси, инсон қирқ ёшигача қилолмаган ишни ундан кейин мутлақо қилолмайди. Охир оқибатда инсон учун ҳаётининг сўнгги хор-зорликда ўтиш хавфи туғилади. Шоирнинг бу фикри, хулосаси жуда ҳам маънавий, ахлоқий, тарбиявий аҳамиятга, замонавий қимматга молик хулосадир. Бу хулоса ҳеч қачон ўз аҳамиятини, қиммати-ни йўқотмайди. Инсоният яшар экан, унинг умри ҳеч қачон бемақсад бўлмаслиги керак.

Инсоннинг яшашдан мақсади ҳаминша жамият учун, халқ учун фойдали иш қилиш, ана шу жамиятнинг бир бўлаги, халқи-

⁸ Норматов У. Изланиш уфқлари. «Ўзбекистон маданияти», 1980 йил 16 сентябрь.

⁹ Шарафиддинов О. Ҳаққуш ҳикматлари. «Ўзбекистон маданияти», 1980 йил 29 август.

нинг бир қисми бўлган ўз оиласи, фарзандлари бахти учун қай-гуришдан иборат. Бунинг учун инсон ҳам маънавий, ҳам жисмоний соғлом бўлиши керак. Шундагина у инсоний ақл-идроққа, заковатга, енгилмас куч-қудратга эга бўлади. Шундагина уни одамийлик, ватанпарварлик, сахийлик, дилкашлик каби ноёб инсоний фазилатлар беаб туради. Инсон саховатли қалбга эга бўлса, унинг йўли ҳамиша очиқ. Кимки бахил, худбин, дилозор бўлса, на фақат ўзига, балки атрофидаги одамлар ҳаётига ҳам халақит беради, улар учун яхшилик келтирмайди. Омон Матжон «Икки гул» афсонасида худди ана шундай кишилар ҳақида фикр юртади. Икки хил тоифадаги кишилар тимсоли сифатида икки гул тақдирини ҳикоя қилади. Шоир саҳрода ўсиб, уфқда кўринган гўзал ва обод шаҳарда яшаш орзусида йўлга чиқиб, чанқоғини босиш учун булоқ сувидан сўраб, лекин булоққа ўзини иссиқдан пана қилиш учун баргларида бермаган, натижада сув-сизликдан қовжираб қуриб қолган гул билан баргидан ҳам бериб, сув ҳам ичиб, гул-гул яшнаб, уфқдаги шаҳарга етиб, у ерда ҳам саховати туфайли қадр, эъоз топган иккинчи гулни бир-бирига қарши қўяди. Битта жамиятда яшаб турган икки хил характердаги, дунёқарашдаги кишиларга икки гул тақдири, албатта, ибрат бўла олади.

Она-Ватанни севиш, уни ардоқлаш, ҳимоя қилиш инсоннинг биринчи даражали бурчи, шу билан биргаликда унинг ватанпарварлик фазилати, қалбининг энг олий туйғуларидан бири. Шунинг учун ҳам Ватан меҳри, соғинчи ундан икки қадам узоқлашмасдан туриб қалбга ларза солади. Ватанни ташлаб кетган, уни эъозламаган, ҳурмат қилмаган кимсалар йўқ дейсизми. Бировлар била туриб ташлаб кетган бўлса, бировлар уни ташлаб кетишининг оқибатини тушунмай тарк этган. Аммо қандай бўлмасин, ватан меҳри, муқаддас она тупроқ соғинчи ўрнини ҳеч нарса боса олмайди.

Омон Матжоннинг «Алла» деб аталган афсонаси ана шу муқаддас Ватан тушунчасининг оҳанрабоси, меҳри ҳақида битилган. Ёшлик ҳаваси, муҳаббат туйғусига банди бўлиб, хорижга кетган, у ерда бир умр яшаб қолишга мажбур бўлган Розия қисмати кишида ўз Ватанига бўлган меҳрини, садоқатини янада оширади. Розияга онаси фарзанд кўрсанг алла айтмагин, деб беҳуда насиҳат қилмаган. Чунки онанинг ҳаётий тажрибаси катта. У биладики, қизи ҳали ёш, ота-она, қариндош-уруғ, умуман, тугилиб ўсган жойидан бир кун ҳам узоқлашмаган. Қиз ҳали уларнинг соғинчи қанақа бўлишини тасаввур ҳам қилолмайди. Шунинг учун ҳам у бепарво, муҳаббат сеҳри, орзулари билан банд.

Она алланинг бениҳоя кучга эга эканлигини дил-дилдан ҳис қилади. Алла инсонга жуда кўп нарсаларни: болаликнинг маъсум дамларини, ёшликнинг шўхлиги-ю йигитликнинг шиддатини, кексаликнинг ҳамдард истаган пайтларини, киндик қони тўкилган масканинг азизлигини, энг асосийси, онанинг мунис ва мўъ-

табар дийдорини, беқиёс меҳрини эсга солади. Инсон она меҳрини, дийдорини соғиндими, демак, у Ватанни қўмсайди. Она билан Ватан тушунчаси бир хил қудратга эга. Шуларни дил-дилдан ҳис қилган она юраги қон бўлиб, жигарпорасини бир умрлик айрилиқ гирдобига жўнатар экан, шунда ҳам ўзининг алам ва изтирўларини қизига сездирмайди. Қизининг дилини вайрон қилмаслик, ўзга элда она юртида қолиб кетган яқинлари доғида куймаслиги учун ўзини сипо тутади. Қизига фарзанд кўрганда ҳеч қачон алла айтмасликни насиҳат қилади.

Ҳаёт барибир ўз қонунлари билан яшайди. Алла тингламаса, эҳтимол, дунё ҳам бўлмасмиди?! Онанинг ширин алласисиз инсон зоти қуриб кетган бўлармиди?! Алла эшитган гўдакнинг қалбида илк бор ҳаётга, онага, туғилган масканга нисбатан меҳр уйғонади. Ҳали заррача ғубор инмаган покиза қалбдан алла туфайли ана шу муқаддас тушунчалар ўрин олади.

Розия иккита ўғлига алла айтмай, улардан абадий жудо бўлади. Шундай бўлгач, у учинчи фарзандига алла айтиб, уни ҳаётга қайтаради, болада ўзига нисбатан меҳр уйғотади. Розия фарзандига алла айтаётган палладагина онасининг беқиёс меҳрини, отасининг шафқатини, дўсту дугоналарининг соғинчини чуқур ҳис этади. Шундагина у болалик қалби билан, меҳри билан суйган она юртини, Хизрэлиёпнинг лойқа сувларини, ёзда ғарқ пишиб ётувчи тут ва ўрикзорларини, ҳайитда учган арғимчоқларини бир-бир эслайди. Уларнинг соғинчи Розия қалбига қудратли ларза солади.

Омон Матжон асарда Хоразм халқининг миллий урф-одатларини бўямасдан, қандай бўлса, шундайлигича тасвирлайдики, бу асарнинг таъсир кучини янада оширади, тасвирдаги табиийликни яққол кўрсатади. Маълумки, инқилобгача, ундан кейин ҳам шоир ёшлиги кечган даврларда ҳам катта-катта майдонларни эгаллаган ўрикзор ва оқ тутзорлар бўлган. Ҳақиқатан ҳам, йиғинларда халфалар (халфалар — ўша даврнинг саводхон, эски китобларни ўқийдиган, маърака-маросимларда аёллар даврасида диний китоблар ўқиб ҳаммани йиғлатадиган, тўйларда эса ишқий дostonларни ўқиб, хотин-қизларни мафтун этадиган, халқ қўшиқларини куйлаб, баъзан эса ўзлари ҳам шеърлар тўқиб, ашулалар айтиб хурсандчилик қиладиган аёллардир) халқ ўртасида жуда катта ҳурмат, эътиборга молик аёллар бўлишган. Халфалар ҳозир ҳам (Хоразмда бор) қўшиқлар айтиб хотин-қизларни мафтун қилишади. Сумалак пишириш ҳам анъанавий ҳодиса. Кечаси катта қозонларда сумалак қайнатиб, ашула айтишлар, ўйнаб, ҳўққаларда юриб, қизикчилик қилишлар, кимки ухлаб қолса, кўзига сумалак суртишлар — буларнинг ҳаммаси бор бўлган урф-одатлар. Ёки бўлмаса, қизил шoли (илгари Хоразмда фақат қизил шoли экишган) туйишлар, ҳайитда қизларнинг арафа кuni кўлларига хино қўйиб, арғимчоқ солиб учишлари, от қўшилган араваларга гўшанга қуриб, ичига чироқ ёқиб, ёр-ёр айтишиб қиз узатиб боришлар, куёвнинг белбоғини ечиш пайти-

даги аломат қизиқлар, тортишувлар, айтишувлар — буларнинг ҳам бариси Хоразм халқига хос бўлган миллий урф-одатлар.

Шоир уларни ўз кўзи билан кўрган, гувоҳи бўлган. Бу урф-одатлар қадим-қадимдан ота-боболарга, улардан эса кейинги авлодларга мерос бўлиб қолган. Ҳозир бу урф-одатларнинг баъзи бирларигина сақланиб қолган. Шунинг учун ҳам Омон Матжон афсонадаги воқеаларни айнан ўзининг туғилган жойи — Боғолон қишлоғига кўчиради. Ўзи ёшлигида кўрган, билган халқ удумларини, улардаги миллий ўзига хосликни, табиийликни қандай бўлса шундайлигича асарига олиб киради. Ахир «болалик, ўсмирлик, ёшлик чоғинг билан боғлиқ бўлган нарсаларни, сенга куч берган, ҳаётнинг улкан ва эзгу йўлига отлангирган нарсаларни севмаслик мумкин эмас»¹⁰.

Омон Матжон асарда халқ қўшиқларига ҳам мурожаат қилади. Қисмат, она юрт ҳақидаги қўшиқларни аёллар тилидан куйлатиб, ватанга муҳаббат туйғусини янада тўлқинлантиради. Хориждаги Розиянинг эсига ўша унутилиб кетаётган қўшиқларни узук-юлуқ ҳолда солади. Унга алла айттириб, эсида чала-ярим сақланиб қолган қўшиқларни куйлатиб ватанни унутиш асло мумкин эмаслигини, она тупроқдан узоқда, айрилиқда яшаш жуда оғир фожеа эканлигини эслатади. Шоирнинг таъкидига диққат қилайлик: «Аллада биз хаёлимизга келтирмаган бошқа бир мўъжиза, муқаддас қудрат, сеҳр бор деган эдик. Алла — онадан ўтган мерос эмас, бизга у — оналаримизга ҳам катта она бўлган она тупроқдан келаётган садо!»¹¹ Шоир ўзининг таъкидлари, чиройли изланишлари билан авлодларимизнинг миллий анъаналарини санъаткорона сайқал билан замонавийлаштириб, алланинг қудратини намойиш этиб, тафаккуримизни бойита олди. Замондошларига ватан соғинчи, меҳри туйғусини ўзига хос бир услуб билан янада чуқурроқ англатишга муваффақ бўлди.

«Алла» афсонасини яратишдан, бизнингча, шоир иккита мақсадни кўзлаган. Бунинг биринчиси, юқорида таъкидланганидек, Ватанимизга бўлган меҳр-муҳаббат туйғуларини янада теранлаштиришдан иборат бўлса, иккинчиси ўзининг Совет Иттифоқидай, гўзал Ўзбекистонидай ватанини ташлаб, ўзга юртга бориб, ўзгаларнинг пойига бош уриб яшаётганларга Розия қисматини ибрат қилиб кўрсатишдир. Илгари ўзи менсимай тарк этган она юрти хокининг бир заррасига зор бўлиб, ватанини бир марта кўриб ўлиш орзусидаги кўзлари гирёнлар сабоқ олсин, дея ўйлаган шоир. Шу билан биргаликда хорижда туриб, жонажон Ўзбекистонимизнинг тараққиётини, ривожини, ютуқларини инкор қилаётган кўрнамакларнинг тош қалбини эзишни ҳам мақсад қилган шоир.

Омон Матжон афсоналарга мурожаат қилмасдан, тўғридан-тўғри ватангадоларга хитоб қилиб, публицистик руҳда бирон

¹⁰ Ломидзе Г. Буюк муштараклик туйғуси. Тошкент, 1980, 110-бет.

¹¹ О. Матжон. Ҳаққуш қичқирғи. Тошкент, 1979, 28-бет.

нарса ёзиши, совет халқи эришаётган улкан ғалабалар, коммунизм қурилишининг суръати, бугунги Ўзбекистоннинг кўрки, камоли ҳақидаги фактларни қалаштириб ташлаши мумкин эди. Ҳозир бу руҳда кўплаб китоблар, мақолалар ёзилмоқда. Лекин Омон Матжон хориждагилар учун ватан тушунчасини бошқача йўл билан, оддий, қалбга чуқур кира оладиган, таъсирчан қилиб туйдиришни мақсад қилади. Шоирнинг бу мақсадига афсонадан фойдаланиш жуда мос тушади. Бунда Омон Матжон халқимизнинг миллий анъаналарини шу қадар бўрттириб, уларнинг таъсир кучини шу қадар орттириб тасвирлайдики, хорижда яшаётганларгина эмас, балки шу заминда яшаб турган бизнинг ҳам қалбимиз аллақандай тушунтиришга тил ожизлик қиладиган ҳислар, туйғулар гирдобига тушиб қолади.

Маълумки, халқ азалдан она ердан, киндик қони тўкилган жойдан ажралиш фожеа эканлигини жуда яхши англаган. Шунинг учун ҳам бу борада мақол-маталлар, қўшиқлар, юқоридаги сингари афсоналар яратилган. Масалан, халқимизда шундай мақол бор: «Ўзга элнинг боғи билан боғчаси ўз элининг янтоғича кўринмас». Бу мавзуда классик адабиётимизда ҳам жуда кўп асарлар яратилган. Жумладан, Навоийнинг:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошиён бўлмас эмиш¹²—

рубойиси буюк шоирнинг Ҳиротдан сургун қилинган кунларидан қолдирган хотирасидир. Бобирнинг Ҳиндистонда ҳукмрон бўла туриб, ўзга элда ўзини жуда ғариб ҳис қилиб, она ерини қўмсаб ёзган мисраларини, туғилган жойини мажбуран тарк этиб, бир умр айрилиқ дардини тортган Фурқатнинг ватан соғинчи, меҳри билан куйиб битган шеърларини эслайлик. Буларнинг барчаси инсон қалбида ватан меҳрини янада теранлаштиради.

Омон Матжон «Алла» асари маъзига ватан меҳри сингдирилган экан, демак, шоирга классик адабиётимиздаги она маскан соғинчи туйғуларининг тасвири билан биргаликда халқ оғзаки ижодидаги мақоллар ва афсоналар моҳиятидаги теран маъно жуда кучли таъсир қилган. Шоир бу асари замирига инсон қалбининг жуда чуқур, нозик жойларига бориб етадиган, унга қандайдир бир тасвирлаш қийин бўлган туйғулар тўлқинини жунбушга келтирадиган куч бахш эта олган.

Жамиятимиз кун-кундан илгарилаб, халқимиз фаровонлиги ошиб кетаётган бир пайтда тўқликка шўхлик қилувчи, ўзини билимдон санаб шухрат, мансаб истовчи шахслар ҳам учраб туради. Улар қандайдир йўллар билан ном қозонишга интилиб, ғайри табиий ишлар қилиб қўйишади. Кўпчиликнинг, кўпни кўрган доноларнинг маслаҳатини назарга илмай, ўзларича «кашфиётлар» қилмоқчи бўлишади. Омон Матжон бундайларни ҳам эъти-

¹² Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 1-том, Тошкент, 1963, 490-бет.

бордан соқит қилмаган. Жамият тараққиётига, халқ равнақиға ўзининг ноўрин қилиқлари билан нохуш таъсир кўрсатувчи шахсларни шоир қаттиқ қоралайди. Аммо буни бирон шеърда очиқдан-очиқ фош қилиб, фалончи ундай қилди, фалончи эса бундай демайди. Балки у жамиятимизда ўралашиб юрган бундай шахслар қилмишини ривоятлар қобиғига ўраб, мажозий образлар хатти-ҳаракатлари орқали қаттиқ танқид қилади. Шоир «Муаллақ тўрғай» афсонасини худди ана шу руҳда битган.

Ҳавойи ҳислар оғушида парвоздан қайтиб, ўз қавмини кўкда шаҳар яратишга отлантириб, кексалар, донишмандлар фикрини рад этиб, қанча-қанча куч, меҳнатни зое қилиб, бирон-бир натижага эришолмай ўрта йўлда муаллақ қолиб, фош бўлган тўрғай қисмати бизни ўйлантиради. Дарвоқе, шундай одамлар бор-ку. Улардан жамиятга ҳеч қандай наф тегмайди, аксинча, зарар етиши мумкин. Шу маънода Омон Матжон қаламга олган тўрғай қисмати бизга ибрат бўлади. Бизнинг ақл билан ўйлаб, бамаслаҳат иш қилишимизга ёрдам беради. Асарнинг тарбиявий аҳамияти ана шунда.

Бу жиҳатдан китобдаги «Аждар қудуқ» афсонаси ҳам диққатга сазовордир. Омон Матжоннинг бу асарига фольклор анъаналари сингиб кетган. Бу, биринчидан, асарнинг мазмунида кўринса, иккинчидан, унинг формасида кўзга ташланади. Асар мазмуни афсона ташкил қилиб, у халқ оғзаки ижодига хос бўлган анъанавий формада намоён бўлади. Автор асарни эртақлардаги «Бир бор экан, бир йўқ экан...» анъанавий бошламаси сингарӣ «Бир бор экан десамми, бир йўқ экан десамми» мисралари билан бошлайди. Хўш, шундай экан, нима учун шоир «Бир бор экан десамми, бир йўқ экан десамми» мисраларини мулоҳаза билан битеди? «Бир бор экан, бир йўқ экан» деб аниқ айтмайди? Бунинг сабаби шунки, ўқувчи хоҳласа асардаги воқеа-ҳодисаларни афсона, реал нарсалар эмас, деб тушунсин, хоҳласа уни ўз даври, замонасига тадбиқ қилсин. Ўзига керакли, фойдали хулоса чиқариб олсин.

Асарда ғийбатчи кампир тилидан ҳикоя қилинган воқеалар жамиятимизда кам бўлса-да, учраб туради. Бундай ўйлаб қаралса, кампир ғийбат қилган инсофсиз қассоблар ҳозир йўқ дейсизми. Гўшт олмоқчи бўлган нотаниш одамларга бир парча гўштга уч баравар суяк, калла-почаларни қўшиб тортишлар бор гап-ку, ахир. Еки бўлмаса, нафс бандалари, пул гадолари — отарчиларнинг санъат ва санъаткорлар номига доғ туширадиган ишлар қилаётганликлари ҳақиқат-ку. Жамиятимизга ёт бўлган бундай шахсларнинг хатти-ҳаракатларига қарши халқ, партия ва ҳукуматимиз зарур чоралар кўряпти. Шу билан биргаликда уларнинг бадий асарларга объект қилиб олиниб, дадиллик билан фош этилиши ҳам айни муддао. Чунки халқ бадий адабиётни, айниқса, шеърятни жуда севади, уни зерикмасдан ўқийди. Бу асарларда илгари сурилган фикрлар, тарбиявий, маърифий аҳамиятга молик ғоялар халқ дилига тез етиб боради. Уларнинг

ижтимоий ҳаёт воқеа-ҳодисаларига бўлган муносабатларида объектив ўзгаришлар пайдо бўлишида, тафаккурлари бойишида катта роль ўйнайди. Шу боисдан ҳам Омон Матжоннинг бу асари давримиз, замонамиз ҳақидаги фикрларимизга равшанлик бахш этгандай, бизни баъзан чуқур ўйлашга мажбур қиладиган саволларга жавоб бергандай бўлади. Шунинг ҳам айтиш керакки, шоир ноинсоф қассобни ҳам, сурбет отарчини ҳам, шунга ўхшаш бошқа шахсларни ҳам рўйи рост танқид қилиши мумкин. Лекин уларни афсона сифатида, қизиқарли, кучли эстетик завқ берадиган тарзда тасвирлаши асар бадий қимматини янада оширган.

Шунингдек, ҳали бизда «Давроншоҳнинг суврати» афсонасида тасвирланган шоҳ типидagi шахслар йўқ дейсизми. Автор асарда шоҳни фoш этади. Лекин бунда ўтмишни танқид қилиш давр камчиликларини очиб беришда катта роль ўйнаган. Баъзан жамиятимизда ўта инжиқ, мансабпараст, худбин раҳбарлар учраб қолади. Уларнинг айримлари ўзлари йўл қўйган хатоларни билмайди, менинг йўлим энг тўғри йўл, ҳаммаси шундай бўлиши керак, деб ўйлайди. Айримлари эса йўл қўйган нуқсонларини англайди, аммо уларни халқ олдида, ҳақиқат олдида тан олгиси келмайди. Нега шундай? Чунки улар ўз айбини, нуқсонларини тан олса, мансабдан, сохта, зўрма-зўраки ушлаб турилган обрўдан ажралиб қолишади. Қандай қилиб бўлса ҳам, уларни қўлда ушлаб қолиш керак. Афсона қаҳрамони Давроншоҳ худди шундай. У ўзининг маънавий ва жисмоний камчиликларини билади, аммо уни тан олишни истамайди. Ўзининг хунук башарасини, нотекис физиономиясини тўғри тасвирлаган рассомларнинг ҳам ёки ўта нозик ва чиройли қилиб чизган рассомларнинг ҳам бошини олади. Лекин ақллилик, ўйчанлик билан шоҳ суратини чизган пайсалчи рассомнинг иши шоҳни мамнун этади. Чунки у шоҳни суратда чўлоқ оёғини тошга қўйдириб, кўр кўзини қисдириб, қўлига камон ушлатиб, баҳодир овчи қиёфасида тасвирлайди. Бу қиёфадаги шоҳ гўёки ов завқига чўмилган мард сайёд. Бунда шоҳнинг ҳеч қандай жисмоний камчилиги кўзга ташланмайди. Улар рассом томонидан усталик билан ниқобланган. Шоҳнинг исми ҳам рамзий — Давроншоҳ. Чунки барча даврларда шоҳлик қилган шахсларнинг аксарияти Давроншоҳнинг прототипларидир. Шоҳми, демак, у хоҳ ақлли, хоҳи аҳмоқ бўлсин, барибир, ўз ҳукмини ўтказиши керак.

Шу ерда Омон Матжон асарларидаги рамзийлик масаласини таъкидлаб ўтиш лозимга ўхшайди. Бадий ижодда, реалистик тасвир жараёнида рамзийликдан фойдаланиш жуда катта аҳамиятга эга. Рамзийлик орқали ижодкор реал, ҳаётий масалаларнинг жуда муҳим томонларини очиб бериш имконига эга бўлади. Омон Матжон услубининг бир қиррасини ана шу рамзийлик ташкил қилади. Унинг жуда кўп шеърлари, «Қуёш соати» тўпламидаги асарларининг аксарияти рамзий мундарижа асосида яратилган. «Ҳаққуш қичқириғи»даги афсоналар ҳам худди шундай.

Унинг ҳар биттаси мағзидаги рамзий маъно ўқувчига ҳаёт муаммоларини англаб олишда яқиндан ёрдам беради.

Адабиёт — инсоншунослик. У қайси бир тузумда бўлмасин, одамларнинг дунёқарашини, хатти-ҳаракатларини, уларнинг жамиятдаги мавқеи ва ўрнини шулар билан боғлиқ бўлган ижтимоий ҳодисаларни акс эттиради. У инсоният тафаккури тараққиётида, маънавий олами камолотида жуда катта роль ўйнайди. У хоҳ салбий ҳодисалар, хоҳ ижобий воқеаларни тасвирламасин, барчаси билан инсон онгига таъсир қилади. Унда ҳаётга, воқеа-ҳодисаларга нисбатан муносабат уйғотади. Даврнинг ҳар бир нафасини, одамлар ҳаётида кечаётган, урф-одатларимиздан чиқиб кетаётган, шу билан биргаликда унга кириб келаётган ҳодисаларга ўз вақтида муносабат билдиради. Адабиётнинг ҳаётийлик илдизи худди ана шу хусусиятларга бориб тақалади.

Шу нуқтаи назардан Омон Матжоннинг «Ёр танлаш» афсонасига диққат қилсак, ундан катта ҳаётий фалсафа ўқиймиз. Бунда тасвирланган воқеа, бир томондан, афсонавий, аъъанавий характер касб этса, иккинчи томондан, унда давр муаммолари борасида жуда чуқур мулоҳаза юритилганлигининг шоҳиди бўлмайди.

Ҳар бир кишининг ўзига муносиб ёр, умр йўлдоши танлаши ота-боболардан қолиб келаётган мерос, ҳаётий зарурат. Шу билан биргаликда ўта масъулиятли ва мураккаб иш. Ана шу мураккаблик туфайли ҳаётда кўнгилли ва кўнгилсиз ҳодисалар бўлиб туради. Омон Матжон бу асарни яратиш билан, бизнинг назаримизда, давримизнинг жуда катта ахлоқий масалаларига, шу билан бирга урф-одатларимизга сингиб бораётган ғайритабiiий ҳодисаларга диққатни жалб қилади.

Халқимиз фаровонлиги кундан-кунга равнақ топаётган бир даврда бойликка тузоқ қўйиб, басма-басига мулк йиғиш, тилла, зебу зийнатларга муккасидан кетиш, моданарастлик, яъни «моданиятчилик» сингари одатларнинг амалдалиги кишини афсуслантиради. Шунинг оқибатида ўғил уйлантириш, қиз узатишларнинг ота-оналар учун ниҳоятда қимматга тушаётганлиги кишини ранжитади. Биров мол-мулкни осон, қандайдир қинғир-қийшиқ йўллар билан тўплайди. бировлар эса пешона тери, ҳалол меҳнати билан. Шундай ота-оналар борки, улар фарзандларини ҳам ўзлари типиди — бойликка ўч қилиб, мешчанлик руҳида тарбиялайдилар. Қизларини қўш гарнитурлар, холодильник, рангли телевизор, гиламлар, тилла-ю бриллиантлар, ҳатто айримлари машиналар қўшиб узатадилар. Ўғилларини эса умр йўлдошини худди ана шундай бой оиладан, «тагли-зотли» қизлардан танлашга ундайдилар. Бундай оила қурган ёшларда муҳаббат иккинчи планда туриб, оилада, ҳаётда муҳим роль ўйнамайди. Қўл кучи, меҳнати билан ҳаёт кечирувчи оддий ишчи ёки билими, ақли туфайли ҳалол умр ўтказаётган мактаб ўқитувчиси ёки олим юқоридаги нарсаларни қайси пулга топиб қиз узатади ёки ўғил уйлантиради?!

Омон Матжон ҳаётимиздаги ана шу муаммога ишора қилади. Асарда шоир худди шу нарсаларнинг ўзини ёзмайди, балки афсонавий, анъанавий ёр танлаш ҳодисасини кучли эҳтирос, завқ билан тасвирлайди. Хоразмда илгари қадимий анъанага кўра, «Қизил гул» байрами ўтказилган. Байрамда хурсандчилик, қизиқчиликлар қилишган, қўчқор уриштиришган, созанда, гўянда-лар ўз санъатларини намойиш этишган. Йигитлар эса гул сайлида ўзларига ёр танлашган. Асар қаҳрамони — йигит ҳам байрамда ўзига бир умрлик содиқ ёр танлаш учун чиқади. Анъанага кўра, қизларнинг келиб чиқишлари, орзу-умидлари, мақсад-ниятлари бошига кўтариб чиққан нарсаларидан маълум бўлар экан. Йигит ризқи-рўз тимсоли — кўза кўтарган, бошидаги чам-бари олтин, кумуш билан тўлган, яъни «баланд жойдан чиққан», атир-упа кони, чет тилда гапирган «маданиятли», сандиқчасини мева-чева билан тўлдирган бир қатор қизларга дуч келади, улар билан савол-жавоб қилади. Уғли билан биргаликда келин излаётган она эса учраган ҳар бир қиздан ижобий фазилат ахтаради, уларнинг ҳар бир сўзини яхшиликка йўяди. Уғлини шу қизга уйланишга ундайди. Ниҳоят, йигит бошида ҳеч нарсаи йўқ, икки қўли бўм-бўш қизни кўриб қолади. Йигит унга интилади, савол беради, она эса қизни ноумидликда айблайди. Қиз йигитнинг саволларига: «Муҳаббатим қозонмоқ nasib этса гар кимга, мен бир умр ўшани кўтаргайман бошимга», — деб жавоб беради. Қизнинг бу жавоби асардан келиб чиқадиган асосий хулосани ҳамда шоирнинг эстетик идеалини ифодалайди. Шоир асарда гўёки афсонавий мазмунни ҳикоя қилаётгандай. Лекин ана шу жараёнда у ҳозирги пайтда одат тусига кириб кетаётган «баланд жойдан чиққан» қизлардан келин қилишга бўлган уринишларни, модапарастликни, чет тилда гапиришни «маданият» деб билган кишиларни қаттиқ танқид қилмоқда.

Омон Матжоннинг асосий нияти оила қуришнинг асл пойдевори муҳаббат деб эмас, балки бойлик деб ҳисоблаётган ёшлар дунёқарашига таъсир ўтказиш. Уларнинг онгини мешчанлик, худбинлик тушунчаларидан тозалаш. Бунинг учун шоир ўзининг мақсадини, эстетик идеалини афсонага буркайди. Халқнинг оддий ўтмишига, анъанавий одатларига мурожаат қилади. Урф-одатлардаги табиийлик, соддалик, гўзаллик каби хусусиятларни бўрттириб тасвирлайди. Улар билан ҳозирги сунъийликка, бойликка, сохта гўзалликка муқкасидан кетган ёшларни, ота-оналарни юзма-юз қилади. Қилаётган ишларининг маъносини, оқиларини тушуниб этишларини, оила мустаҳкамлигининг бош омили — муҳаббатнинг буюклигини, қадрини, бу муқаддас туйғунинг кучи нималарга қодирлигини, унинг эъзозланишини истайди шоир. Асарнинг замонавий қиммати, шоирнинг асосий эстетикозициyasi худди ана шунда мужассамланган.

Биз юқорида Омон Матжоннинг афсоналар асос бўлган асарларининг замонавий қиммати, тарбиявий аҳамиятини кўпроқ таъкидладик. Бу афсоналарнинг жамиятимизда учраб турадиган нуқсонларни фoш этишдаги роли ҳақида фикр юритдик.

Инсоният пайдо бўлибдики, у ҳақиқат учун курашади, уни ҳимоя қилади. Тарихнинг ўзи ҳақиқат учун ноҳақликка қарши курашиб ўтилган йўллардир. Ҳамма нарсанинг асосини ҳақиқат ташкил қилади. Уни идеаллаштириб ҳам, сохталаштириб ҳам бўлмайди. Шунинг учун ҳам у афсоналар маъзига сингдирилди, ривоятларда айтилди, қўшиқларда куйланди, адабиётимизнинг ўқ илдизига айланди.

Омон Матжон «Самандар» афсонасида ҳақиқатнинг буюк кучи, қиммати ҳақида фикрлайди. Ҳақиқат кўкда, у Худонинг ўзи деювчиларга муносабат билдиради. Инсоният руҳи тимсоли қилиб афсонавий қуш — Самандарни танлайди ва унинг саргузашти орқали ҳақиқат учун, унинг барқарорлиги учун олиб борилган курашларга ишора қилади. Ҳақиқатни ерга, инсониятга қайтариш учун тангри билан таллашиб, мангу олов ичра қолиб кетган Самандар қисматидан ҳаётий ҳулосалар чиқаради. Шу нуқтаи назардан Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқириви» афсонаси ҳам диққатга сазовордир. Бу асарда ҳам шоир ҳақиқатнинг енгилмас қудратга эгалигини таъкидлайди. Халқимизнинг «Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди» деган мақолини асар моҳиятига сингдириб юборади.

Г. Ломидзе «Оёғинг остида она тупроқни ҳис қилиб туриб, оламга қараш — яхши нарса»¹³, — деб ёзади. Омон Матжон «Ҳаққуш қичқириви» афсонасида худди ана шу позицияда туради. Болалигида эшитган Ҳаққуш тўғрисидаги афсона орқали дунё воқеалари борасида ўйга толади. Унинг ҳаёлида болалигида ҳовлисидаги катта ўрик тагида ётиб эшитгани, Ҳаққушнинг «ҳақ» деган овози жаранглайди. Шу билан биргаликда фашизм совет халқи бошига солган кулфатлар гавдаланади. Бир вақтлар Ҳаққушни бир ўқ билан отиб олмоқчи бўлган фашист газандаларининг қисматини ҳозирги фашизмга ибрат қилиб кўрсатади. Узининг болалиги кечган Боғолондан туриб оламга назар ташлайди. Агар Ҳаққуш овози ўқ товуши билан қайта бузилса, тинч ҳаётга, дунё халқлари, болалари ҳаётига яна раҳна солинади. Шоир шундан ҳаминша ташвишда.

«Ҳаққуш қичқириви»да биз танишган, таҳлилга тортган асарлардан ташқари, «Нуржон ботир», «Руҳлар», «Энг сўнгги хазина», «Арслон ва қафас», «Дунёнинг чегараси», «Қарға нега қора», «Дарё ҳақида митти афсона», «Ҳотамтойнинг укаси», «Ўн учинчи эшик» сингари асарлар борки, булар ҳам ўз гоъвий юки, бадий гўзаллиги билан кишини сеҳрлайди. Улардаги руҳ, шоирнинг шахсий туйғулари китобхон маънавиятига кучли таъсир ўтказа олади.

Китобнинг «Ҳаққуш қичқириви» деб аталиши бежиз эмас. Чунки шоир китобга жамлаган афсоналарига чуқур ҳаётий мазмунни юклайди, ҳаётий ҳақиқатни сингдиради. Бунинг Озод Шарфиддинов «Уни (Омонни — Ж. Ж.) афсонанинг умумий маз-

¹³ Г. Ломидзе. Буюк муштараклик туйғуси. Тошкент, 1980, 140-бет.

муни, шу мазмун замирида ётган ҳақиқат нуқраси жалб қилади»¹⁴,— деб жуда тўғри таъкидлаган. Китобдаги ҳар бир афсона ҳаётимиз, давримиз, жамиятимиз характерининг маълум бир қиррасини ёритишга хизмат қилади ва ҳам тарихий, ҳам замонавий аҳамият касб этади.

Шоир «Ҳаққуш қичқирғи»га қирқта афсонани жам этдим»,— дейди. Аслида ундаги афсоналар ўттиз тўққизта. Қирқинчиси эса китобхон зикрига ҳавола қилинган. Бизнинг назаримизда, қирқинчи афсона ҳар бир китобхоннинг асарни ўқиб ўзига олган маънавий бойлиги, тафаккур такомили, ҳаётга, одамларга, жамиятга бўлган қарашларидаги фаолликдир.

Омон Матжон одамлар характерида табиийлик, инсонийлик, донолик, камтарлик, фидойилик, ватанпарварлик, ҳақиқатпарварлик, меҳнатсеварлик, садоқатлилик, эзгулик ва гўзалликка муҳаббат туйғуларининг барқарор бўлишини, бу фазилатлар инсон деган буюк номнинг безағи бўлиб қолишини истайди. Шоирнинг ўзи ҳам афсоналарга қайта жон бағишлашдан кўзлаган мақсади «...биздан орқада қолиб кетаётган эски дўстларимиз — эзгулик, самимият, табиийликни бирга олиб кетиш учун бир зумлик қайрилиш, холос!»¹⁵ эканлигини таъкидлайди.

«Ҳаққуш қичқирғи»нинг энг муҳим фазилати шуки, унинг бош мавзуси, мундарижаси — инсон, инсоннинг ўтмиши, ҳаёт йўли, камолоти, келажаги.

Омон Матжон шеърятнинг ёрқин йўлига чиқиб олган, устозлари маънавий мероси шуъласида машаққатли ижод чўққиларига интилаётган қаламкаш. Унинг шеърлари бағридаги жўшқин, рангин туйғулари, ҳаёт ҳақидаги фалсафаси ҳар доим содагина мисраларда нафосат билан жилоланиб туради. Шунинг учун ҳам адабиётшунос Иброҳим Ғафуров «Омоннинг мисралари бутун, мағзи тўқ, соғломликни кўрсатувчи тоза шеърӣ рангларга бой. Мен унинг шеърига хос рангинликни нонга хос рангинлик билан қиёс қилган бўлардим. Нонда ортиқча ҳашаматли ранглар бўлмайди, лекин у оловдаги барча рангларни: буғдойдаги барча сода рангдорликни ўзига олган бўлади»,— деб ёзади¹⁶. Ҳақиқатан ҳам, Омон Матжон ижодиётида ўзига хос бир ички ҳарорат, нафосат, дилларни дарров ром қилиб оладиган бир миллий қудрат, сеҳр бор.

¹⁴ О. Шарафиддинов. Ҳаққуш ҳикматлари. «Ўзбекистон маданияти», 1980 йил 29 август.

¹⁵ О. Матжон. Ҳаққуш қичқирғи. Тошкент, 1979, 16-бет.

¹⁶ И. Ғафуров. Юрак аланга. Тошкент, 1980, 252-бет.

Раъно Иброҳимова

САРГУЗАШТ АДАБИЁТИНИНГ МИЛЛИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар бир давр адабиётининг аҳамияти шу давр ҳаётининг адабиёт асарларида тўла ва бутун мураккаблиги билан акс этишига кўра белгиланади. Ҳар бир давр адабиётининг бойлиги адабий ҳодисаларнинг — жанр ва турларнинг ранг-баранглиги билан ўлчанади.

Ҳозирги давр ўзбек совет адабиётига назар ташлар эканмиз, адабиётимиз учун йиллар давомида традицион бўлиб келган жанрлар ва турларнинггина эмас, балки жаҳон адабиёти, биринчи навбатда, рус адабиётининг таъсирида тугилган ва ривожланаётган адабий турларнинг ҳам катта одимлар билан илгарилаб бораётганини; даврнинг муҳим ва долзарб масалалари турли услубий ва жанрий изланишларнинг маҳсули бўлган асарларда акс этаётганини кўрамиз.

Кейинги даврларда ўзбек адабиётида илмий-фантастик, детектив ва саргузашт адабиётга қизиқиш айниқса кучайди. Бу адабий турларнинг ҳозирги илмий-техник революция даврида ўзбек адабиётида ҳам сезиларли ўрин эгаллаши кераклигини ҳис этган ёшлар ўзларининг дастлабки асарлари биланоқ адабий харитадаги бу бўшлиқни тўлдирдилар. Ўзбек адабиёти тарихи бу ҳар иккала адабий турнинг янги тарихий даврда қайта жонланиши ва ривожланиши учун етарли адабий анъаналар ва тажрибаларга эга.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва классик адабиётимизнинг қатор намуналарида илмий фантастика элементлари ҳам, саргузашт адабиётининг жанр хусусиятлари ҳам ёрқин кўринар эди. XX асрнинг 20- ва 30-йилларида Фафур Гулом, Ғайратий, Собир Абдулла ва бошқа ёзувчиларнинг повесть ва ҳикоялари ўзбек совет адабиётида ҳам илмий фантастиканинг, ҳам саргузашт адабиётининг мустақил адабий турлар сифатида вужудга келишига замин ҳозирлаган эди.

Адабиётда маълум бир жанрлар, турларнинг пайдо бўлишининг маълум социал сабаблари бўлади, уларнинг адабиётда кенг тарқалиши, ёзувчининг унга мурожаат этиши ҳаётий заруратдан келиб чиқади. Фикримизнинг исботи сифатида 20—30-йиллар адабиётига назар ташлайлик. Бу йилларда жанр эътибори билан ҳаёлий деб номланган фантастик элементлар мавжуд бўлган бир қатор асарлар яратилди. Ёзувчиларда фантастикага бўлган мойиллик, унга мурожаат этишнинг асосий сабаби — халқнинг

динга ўта ишонганлиги, унинг таъсирдан чиқиб кетолмаганлигида эди. Дин бойлар учун ниқоб, уни ўзлари истаган, фойда чиқадиган томонга буришлари мумкин эканлигини, дин меҳнаткашларни ғафлатда тутиш учун бир қурол эканлигини ёзувчи очиқдан-очиқ айтолмас эди, лекин буни фош этишни ҳаёт тақозо этарди. Шу боисдан ёзувчилар фантастикага мурожаат этдилар. Чунки қўйилган мақсадга адабиётнинг шу тури орқали эришиш мумкин эди. Бизнинг бу фикримиз фантастиканинг илк намуналарига тегишли, кейинги даврда яратилган фантастик асарларнинг мақсади, моҳияти ҳам давр талабидан келиб чиқиб ўзгарди.

Саргузашт адабиёти ҳам ўзбек совет адабиётида халқнинг сиёсий-ижтимоий ва маданий савияси у қадар юксак бўлмаган йилларда унинг онгидаги эскилик қолдиқларини куйдириб ташловчи аланга вазифасини ўтади. Кейинчалик, халқ онгининг юксалиши ва янги ижтимоий муносабатларнинг қарор топиши билан саргузашт адабиётнинг вазифаси ўзгарди. У энди ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш қуролидан бирига айланди, ёшларнинг ҳаёт ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларини бойитиш, уларни ақл-заковатли, зийрак, ҳушёр, ватанпарвар, коммунистик партия ғояларига содиқ кишилар қилиб тарбиялаш ишига ёрдам бера бошлади.

Сўнгги ўн йил ичида саргузашт адабиётига бўлган қизиқиш янада ортди, бир қатор асарлар яратилди. Унинг кўзга кўринган вакилларида бири Ҳудойберди Тўхтабоев ҳам ўзининг «Сариқ девнинг ўлими», «Сариқ девни миниб», «Қасоскорнинг олтин боши» номли асарлари билан саргузашт адабиёти фондиди янада бойитди.

Саргузашт адабиётининг адабий жараёнда кенг ўрин олиши, унга бўлган қизиқишнинг ортиши, унинг ўзига хос томонларини, ундаги жанр ва услубий изланишлар, миллий ўзига хослик каби масалаларнинг ёритилишини тақозо этади.

Саргузашт адабиётининг ўзига хос томонлари масаласини ёритишнинг бир оз мураккаблиги бор. Бу мавзунинг кенглиги ва ўзбек совет адабиётида саргузашт адабиёти бўйича материалнинг нисбатан озчиблиги билан характерланади.

Жанр ва услубий изланишлар масаласининг ўзини ҳам тор маънода, ҳам кенг маънода характерлаш мумкин. Чунки услуб даврга ҳам хос бўлиши мумкин, халқларнинг ўзига хос миллий белгиларини ҳам характерлаши мумкин, индивидуал характерга ҳам эга бўлиши мумкин.

Саргузашт адабиётининг чегараси аниқ бўлмаганлиги, унинг илмий фантастика, детектив ва, айниқса, саёхатномалар билан яқин боғлиқлиги баъзи асарлар жанрини саргузашт адабиёт деб белгилашга олиб келган. Мисол учун «Ўзбек совет энциклопедияси»да Ғафур Ғуломнинг «Едгор», «Тирилган мурда» каби асарлари ҳам саргузашт адабиёт намунаси сифатида тилга олинади. Умуман саргузашт адабиёт, унинг спецификаси каби масалалар кун тартибидан тушмай келмоқда.

Узбек бадиий адабиётида яратилган саргузашт адабиёти асарларини назардан ўтказсак, қайси мавзуда ёзилганидан қатъи назар, уларнинг ҳаммасига хос бўлган ягона бир хусусият — давр ҳаётини ёритиш ётганлигини кўриш мумкин. Мисол учун, Ғафур Ғулومнинг «Шум бола» саргузашт повестида автор асар қаҳрамонининг бошидан кечирган саргузаштлари орқали революциядан олдинги даврни, ундаги социал тенгсизликни, халқ ҳаётини ёритишга ҳаракат қилади. Замонавий мавзуда ёзилган Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» ва «Сариқ девнинг ўлими» асарларида эса давримизнинг маълум қатламларига хос бўлган касаллик — «сариқ девга сиғиниш» ва бунга қарши кураш асар қаҳрамони Ҳошимжон саргузаштлари орқали ёритилади.

«Қасоскорнинг олтин боши» тарихий саргузашт романида ҳам асар қаҳрамони — тарихий шахс Намоз ва унга қаршли одамларнинг ҳаёти, кечинмалари орқали ёзувчи давр ҳаётини (1904—1905 йиллар) характерлашга интилади. Бу стилистик приём, албатта, адабиёт учун янгилик эмас. Буни Чехов ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Унинг кишиларнинг мураккаб муносабатларини кўрсатувчи, зерикарли ҳаёт кечирувчи персонажлари ҳаётдан ҳикоя қилувчи асарларининг ҳам асосий проблематикаси шу эди.

«Қасоскорнинг олтин боши» тарихий саргузашт романи меҳнаткашларнинг Октябрь инқилобига қадар бўлган ҳаётдан ҳикоя қилади. Асар қаҳрамони Намоз тарихда ўтган шахс. Нима сабабдан тарихий шахс, тарихий воқеалар ҳақида ёзувчи саргузашт планда асар ёзишни маъқул топди, деган савол туғилади.

Намоз меҳнаткаш халқ ҳаёлидан энгилмас ботир, қўлга тушмас қасоскор сифатида ўрин олиб, тилдан-тилга ўтиб, афсонавий қаҳрамонга айланиб кетган. Халқ ҳаёлидан энгилмас ботир сифатида ўрин олган қаҳрамон образига, у бошдан кечирган воқеалар силсиласига китобхонни ҳам ишонтириши учун ёзувчи танлаган мавзусини саргузашт планда ёритиш мақсадга мувофиқ эди. Шу маънода ёзувчининг ўз сўзларини келтириш ўринлидир, «Ёзувчи ёзилажак асарларига шакл, услуб танлаганида, одатда, қўлидаги материалнинг характери ва талабидан келиб чиқади. ...Реал ҳаётнинг ўзида шундай аломат фактлар, фавқулодда, ҳаттоки афсонавий шахслар борки, улар ҳар қандай фантазияни йўлда қолдириб кетади. Мен «Конизор юлдузлари» устида ишлаётганимда, Намозга оид тарихий ҳужжатлар билан танишганда шунга амин бўлдим»¹.

Саргузашт адабиётининг фантастик, детектив адабиёт билан ҳамоҳанг томонлари кўп бўлганлиги, уларга хос бўлган хусусиятлар бир-бирига ўтиб турганлиги сабабли, уларнинг қатъий чегарасини ажратиш олиш қийин. Лекин шунга қарамасдан, адабиётнинг бу уч турини қориштириб ҳам юбориб бўлмайди, улар ўз

¹ Саргузашт ташвишлари.— У. Норматовнинг «Талант тарбияси» китобида. Тошкент, 1980, 165—171-бетлар.

Конун-қондаларига эга бўлган мустақил адабий турдир. Чунони, саргузашт адабиётининг асоси асар қаҳрамони бошдан кечган воқеалар занжири асосига қурилади. Унда фантастика, детектив элемент сифатида иштирок этиши мумкин. «Сариқ девни миниб» саргузашт повести бунга мисол бўла олади.

Детектив адабиёти асосида эса жумбоқ ётади, бу кўпинча жиноят бўлади ва воқеалар занжири бу жиноятни ечиш асосида боради. «Сариқ девнинг ўлими» повести бунга мисол. Фантастик адабиёти асарлари эса фантастик буюмлар, фантастик персонажлар иштирокида қурилади (илмий фантастик адабиёт бўладиган бўлса, унда ғоянинг илмий асосланиши талаб этилади).

«Сариқ девни миниб» саргузашт повестида фантастик элемент сифатида фантастик буюм — сеҳрли қалпоқча қатнашади. Саргузашт повестидаги фантастик элемент — сеҳрли қалпоқчанинг иштирокини ёзувчининг ўзи қўйидагича изоҳлайди: «...Совет Ўзбекистони» газетасида фельетончи бўлиб ишлардим. Фельетончи сифатида баъзи жиноятлар изидан ҳам борардим-у, уни фош қилолмай, ҳафталаб бош қотирардим, хит бўлиб кетардим. «Қани энди, сеҳрли қалпоқчанг бўлса-ю, кийиб, ҳеч ким кўрмайдиган бўлиб олгач, жиноятчилар орасига кириб, кирдикорларини кетма-кет фош қилиб ташлайверсанг...» дея орзу-хаёлларга берилган пайтларим ҳам бўларди. «Сеҳрли қалпоқча» сарлавҳали бир фельетон ҳам ёзганман. Кейин ўйлаб қолдим, борди-ю шу сеҳрли қалпоқчани ишەкмас, оқкўнгил бир боланинг қўлига бериб, унинг саргузаштларини ёзиб, каттакон бир хулоса чиқарсамчи, деган фикр келди бошимга...»²

Саргузашт адабиётининг ўзига хос услублари мавжуд бўлиб, улар саргузашт адабиётининг миллий ўзига хослигида, қаҳрамон образини яратишдаги ўзига хосликда, кескин ўзгарувчи вазиятларни танлай билишда кўринади. Бундан ташқари, асардаги автор позицияси ҳам саргузашт адабиётидаги услубнинг ўзига хос томонларидан бирини ташкил этади.

Маълумки, жанр имкониятидан келиб чиқиб, саргузашт адабиётида қаҳрамоннинг ташқи кўриниши белгилувчи вазифани ўтамайди. Қаҳрамоннинг жуссаси кичик, ўзи кўримсиз бўлиши мумкин, лекин у ақл бовар қилмас ишларнинг урдасидан чиқаради. Лекин «Қасоскорнинг олтин боши» асарининг бош қаҳрамони Намоз ёзувчи талқинида алп, полвон йигит. Ҳ. Тўхтабоев Намоз образида Шарқда машҳур бўлган полвонларнинг йиғма образини беради. У кўпроқ фольклор образларига яқинроқ, «худди фольклор қаҳрамонлари каби баҳодир-пахлавон, ақл-заковатда, тadbиркорликда тенгсиз бир одам, у нуқул фавқуллода ҳодисалар силсиласида намоён бўлади, қора кучлар билан мардона олишади, неча бор мушкул вазиятларга, душман сиртмоғига тушиб қолади, лекин ҳар гал ўша мушкул вазиятлардан катта тadbиркорлик билан эсон-омон чиқиб кетади; у бош бўлган ки-

² Уша китоб, 164-бет.

чик бир тўда неча бор бутун бошли пухта қуролланган қўшинни, бой ва ҳукмдорларни зир титратади, саросимага солиб қўяди...»³. Намоздаги куч, шижоат, ирода, мардлик, софлик орқали ёзувчи халққа нисбат беради. Халқнинг истаги, интилиши, кураши, ҳаёти Намоз образида ўз тажассумини топган.

Намознинг бошидан кечган фожиалар — унинг таъқиб этилиши, қариндошлари, хотинининг ўлдирилиши — бу халқ бошидан кечирган фожиаларнинг бир намунаси. Намоз саргузаштларида даврнинг характери ўз аксини топган.

Ёзувчи Намоз образида, унинг ҳаракатларида халқ тарихини жонлантирар экан, даврнинг энг мураккаб, долзарб масалаларини кўтаришга ҳаракат қилади. Бу ўринда саргузашт адабиётига хос бўлган чизиқлар реалистик тасвир билан кесишади.

Халққа хос бўлган энг характерли белгиларни Намоз образида мужассамлантириш учун ёзувчи Намознинг ташқи қиёфасини батафсил чизишга ҳаракат қилади, унинг ички дунёсини, қарашларини эса мушоҳадалари, атрофидагиларга муносабати орқали ёритишга интилади.

Намоз «Бели ингичкадан келган, кўкраклари кенг, мушакдор кўкси беқасамни йиртиб чиқаман деб турибди. Қўллари узун, билаклари йўғон, ҳар биттаси чақалоқнинг белидек келди» (12-бет). Асар давомида ёзувчи ўрни билан Намоз портретини персонажларнинг гапи, унга берган баҳоси орқали тўлдириб боради. Намоз образи диалоглар, автор баёни орқали очиб борилади. Ёзувчи қўллаган бу усул муваффақиятли чиқади.

Диалогдан фойдаланилган ўринлар:

«— Намозбойга ўқ ўтмас эмиш, э тавба, қилич ҳам чопмас эмиш!

— Гўрўглибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш!» (84-бет). Ёки: -

«— Ўлдириб қўйишади уни...— худди оёғини чаён чақиб олган кишидек вй ичида айлана бошлади Сергей табиб.— Ўлдиришади уни!... Йўқ, калтақдан ўладиганлардан эмас у, бадани темирдан ҳам қаттиқ унинг»... (174-бет).

Михаил тўра қаршида:

Михаил тўра ҳалитдан буён Намозбойнинг худди қўргошиндан қўйилгандек миқти гавдасига, кенг кўкраклари, кўкракларида қадоқтошдек ўйнаб турган бақувват мушакларига суқ билан тикилиб, «лекин полвон деганларича ҳам бор экан, парвариш қилсанг, жаҳоннинг ман-ман деган полвонлари билан беллашадиган сиёқи бор экан...» (64-бет).

Ёзувчи тасвирлаган ўринлар:

«...Шундай куч билан урдик, девор яхлит узилиб уч-тўрт метр нарига бориб тушди, тушовлаб қўйилган қўйлардан икки-учтасини босиб қолди, ердан чанг кўтарилди»... (17-бет).

Ёзувчи Намознинг ташқи қиёфаси, характериға оид деталлар билан бир қаторда, унинг табиатиға хос бўлган, кўз илғамас чи-

³ Норматов У. Қасоскорнинг олтин боши. «Тошкент оқшоми», 1981 йил 16 март.

зиқларни ҳам беради. Намознинг ўзига хос эркаликлари ҳам бор, у калла-почадан пиширилган шўрвани яхши кўради. «Айниқса, пиёз солиб, чала кўпти ёпилган патир билан ичганда тани-жони яйраб кетади» (14-бет). Шижоаткор, важоҳатли, девси-фат Намознинг кўнгли ўта бўш, унинг кўнгли бузилган кезлари кўз ёш қилиб олиш одати бор. «Намоз гарчи ҳар-ҳар замонда бир ўзгаларга сездирмай, пинҳона йиғлаб оладиган одати бўлса ҳам, бировнинг кўз ёшига ҳеч тоқат қилолмас, у дунёю бу дунёси қоронғи бўлиб кетарди» (33-бет). Унинг ўзига хос ширин орзулари ҳам бор. Кўлига қилич олишга вазият мажбур этган, аслида у ғаллакор бўлмоқчи: «...ҳаққи-ҳуқуқини биров оёқ ости қилмайдиган ғаллакор бўлмоқчиман. Кенг далаларда яйраб ишласам, ҳосил пишганда хирмон тепасига биров қоп кўтариб бормаса, орзум шу...» (135-бет).

Намознинг орзуси — бу бойларнинг тазйиқидан эзилган меҳнаткаш халқнинг ҳам орзуси. Паймонаси тўлган меҳнаткаш халқнинг оммавий кўтариллиш олдидаги ҳолатини, етилиш жараёнини ёзувчи романга киритилган рус кишиси образи — Сергей табиб орқали, унинг қарашлари орқали баҳолашга ҳаракат қилади. Сергей табиб пахсакашлар исёнидан мамнун, гарчи исён натижаси кўнгилсиз ҳодисаларга олиб келган бўлса-да, Сергей табибнинг фикрича: «муштлашишга қодир бўлган халқ бора-бора ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилишга ўтади».

Ёзувчи Намоз образи янада мукамалроқ чиқиши, уни бўрттириброқ кўрсатиш учун, унинг атрофидаги образларни — тўдасидаги йигитлар, бойлар, тўралар, қариндошларининг ҳам портретини бериб боради, турли ўхшатишлардан фойдаланади. Автор қўллаган бу приём ҳам тасвирланаётган персонажнинг характерини очишга ёрдам беради, ҳам Намознинг улардан фарқли томонларини кўрсатишга имкон яратади.

Намоз ёзувчи талқинида тарихда ўтган кўп исёнкорлардан жиддий фарқ қилади. У Намозни романга, одатдагидек, воқеалар ривожига ёсувчи, қарашлари ўзгарувчи динамик образ сифатида кўрсатиш билан бир қаторда, уни нисбатан шаклланган образ сифатида ҳам олиб кирган. Фикримизни асардаги пахсакашлар исёнини тасвирловчи эпизод анализи мисолида тасдиқлашимиз мумкин.

Пахсакашларнинг ўз ҳақини бойдан ундириш можароси билан бошланган кураши бойга қарши даъвога бориб тақалади. Уларнинг даъвоси қози калон Шодихонтўра орқали ҳал этилиши лозим. Ваколатликка пахсакашлар Намозни кўрсатишади. Чунки «Намозбой дунё кўрган, мард, ҳалол йигит. Рус тўралари билан ошнолиги бор. Қозилар, тўралар уни ҳурмат қилишади. Ушанинг маслаҳати — маслаҳат, йўриғи — йўриқ», «Самарқандда иккинчи участка меровой судьяси Козловский жаноблари ҳузурида бир фурсат тилмоч бўлиб хизмат қилган»... (43-бет).

Ваколатликка ўтган Намознинг пахсакашлар исёни тафсилотини қозига сўзлаш пайти асарда ёзувчи баёни орқали берилади.

«Намоз бўлиб ўтган воқеаларни баён қилишга тушди. Қуйиб-ёниб исботу гувоҳлари билан сўзлади. Гап орасида арзғўйларнинг ўзига ҳам сўз бериб, тасдиқлатиб борди» (43-бет).

Бу парчадан кўриниб турибдики, ёзувчи Намознинг қонун таниганлигини, бўлиб ўтган воқеадаги вазиятни тўғри баҳолай олаётганини тасдиқламоқда. Шу тариқа автор, Намозни воқеалар ривожига онгининг ўсиши, қарашларининг ўзгаришини бериш билан бир қаторда, романнинг бошланишиданоқ қарашлари шаклланган, замонасининг пешқадам, хат танийдиган, рус тилини биладиган, Москва ва Петербургни кўрган қаҳрамон сифатида талқин қилади. Намознинг қонун танигани, умуман оқ-қорани ажратгани ёзувчи томонидан суд тартибларига кўра сўроқ қилиш пайтидаги эпизодларда, унинг ўзини тутишида, қўйган талабларида, савол-жавобларида очиб берилади.

— Аввал, оёғимдаги кишани олиб қўйишларига буйруқ беринг,— деб истеҳзоли кулиб қўйди Намоз. Чунки империя, суд тартибларига кўра маҳбусни қўл-оёғи боғланган ҳолда сўроқ қилиш таъқиқланганини у яхши биларди, ... (121-бет).

Намоз халқдан чиққан исёнкор. Унинг айрим ҳаракатларида исёнкорларга хос стихияли чиқишлар ҳам учраб туради.

Намоз ҳаракатлари босқинчилик ҳаракатларидан тубдан фарқлиниши аниқ кўриниб туради. Унда хусусий мулкчилик туйғуси, ҳокимликка даъво йўқ. Ёзувчи буни бир неча ўринда диалогдан фойдаланган ҳолда кўрсатади: «У (Бондаренко — Р. И.) шошмасдан Намознинг қаршисига ўтирди-да:

— Хўш, Пугачев, ишлар қандай?— деб сўради.

— Мен Пугачев эмасман,— деди Намоз алланечук ўнғайсизланиб.

— Лекин Пугачев бўлмаганинг ҳам яхши,— дона-дона қилиб деди Бондаренко.— Пугачев туппа-тузук бошлаган ишини охирида пошшо бўламан, деб ўзини расво қилиб қўйган... халқ пошшонини ёмон кўради» (92-бет).

Намозга тухмат қилиб, уни от ўғирлигида айблайдилар. Ҳақиқат юзага чиқмаслигига амин бўлган Намоз куч ва ҳийла ишлатиб, қамоқхонадан қочади. Шу кундан бошлаб у ўз режаси билан Ҳамдамбой, Мирза Ҳамид ва қози Шодихон тўранинг уйларида бўлиб, олтинларини тортиб олади. Намоз бойлар хонадонидagi олтинларни қўлга киритиш билан кифояланмайди. Ишни қарздорлар дафтари, камбағаллар бармоғи босилган тилхатни йўқ қилишдан бошлайди. Тортиб олган олтинларини эса камбағалларга улашиб чиқишни буюради. Лекин Намознинг ҳаракатлари бу билан ҳам чекланмайди. У бутун тузумни илдизи билан қўприб ташлаб, уни янгиллаган тақдирдагина меҳнаткашлар ҳаёти яхшиланишини тушуниб етади. Лекин бунга қандай эришиш мумкинлигини Намоз билмасди, ундаги сиёсий тажрибанинг йўқлиги бунга монелик қиларди. Бу ёзувчи томонидан революционер Морозов билан Намоз ўртасида бўлиб ўтган учрашув саҳнасида яхши тасвирлаб берилган. Намоз билан Морозов ўртасидаги диа-

лог ўзбек халқининг революцион кураш йўлини характерлаб беради. Морозовнинг халқни кўтариш, инқилобий армия тузиш кераклиги ҳақидаги фикрига Намоз: «Халқни кўтаришга бир-икки уннаб ҳам кўрдик». «Экиними экиб олай, дейди, буғдойими ўрганим йўқ, дейди, бошқа юртларга боролмайман, дейди»,— деб жавоб беради.

«— Биз сизни зарур адабиётлар билан ҳам таъминлаб турамиз. Муҳими, сиз русчага яхши тушунасиз. Яхши ўқий оласиз ҳам. Йигитларингизга ҳам ўқиб бериб турасиз».

Халқни оёққа турғазиш учун рус халқининг кўрсатган ёрдамини ёзувчи революционер Морозов, Сергей табиб каби образларда беришга муваффақ бўлди. Улар ўзбек меҳнаткашлари орасида инқилобий ҳаракатни кучайтиришга кўмаклашди, ҳомийлик қилди.

Асарда бир ўриндагина тилга олиниб, бир неча штрихларда асосий хусусиятлари очиб берилган образлар ҳам учрайди. Шаповалов, Иванбой, Ақромқул шу хил образлардан. Улар орасида ўз зиммасига юкланган вазифаси билан диққатга молик Ақромқул Намоз билан суҳбатда, Қоратери қишлоғининг мўйсафидларни йиғилишиб, «Ўтин пули»ни бир ёқлик қилиб беришни сўраб, унинг олдига бормоқчи эканликларини айтади. Мўйсафидларнинг Намозга маслаҳат солмоқчи бўлганлигининг сабаби меҳнаткаш халқ Намозни ўзларининг мушкулини осон қила оладиган одам сифатида ҳурмат қилишидир.

Ёзувчи Шаповалов, Иванбой, Шодихон тўра каби эксплуататор синф вакиллари тасвирлар экан, уларни қуюқ қора буёқда, битта қолипга солиб тасвирламай, балки уларнинг ўзаро фарқли томонларини ҳам очишга ҳаракат қилади. Жумладан, ёзувчи қози Шодихон тўрани характерлар экан, ундаги умуман даврнинг ҳамма қозиларига хос бўлган порахўрлик, адолатсизлик, очкўзлик, тилёғламачилик каби бир қатор сифатларни очиш билан бирга, унинг «ҳийла билимдон, форсий ва арабий тилларда эркин сўзлай олувчи, кўнгиллари шеърятга мойил бир кимса» эканлигини, «...Шеър машқ қилиб, баёзлар ҳам тузган»лигини таъкидлайди (49-бет).

Худди шв каби бойлар тоифасидаги Ҳамдамбой ва Мирза Ҳамид тасвирида ҳам ёзувчи маслағи, мақсади, қилмишлари, қарашлари бир бўлган икки бойни индивидуал хусусиятлари билан кўрсатади. Ҳамдамбой Мирза Ҳамид бойдан фарқли ўлароқ, «хотин олиб, хотин қўйган мулкдорларни ёмон кўради. Бойликни ҳуда-беҳудага совурган, маишатга муккасидан кетган бойваччаларни хуш кўрмайди» (78-бет). Бу билан ёзувчи Ҳамдамбой табиатидаги ўзига хосликни очмоқда. Бу икки бой бир-биридан қанчалик фарқ қилмасин, уларнинг мақсади бир: меҳнат аҳлини эксплуатация қилиш эвазига бойлик орттириш.

Айрим ўринларда ёзувчи персонажлар характеристикасини уларнинг ўзларига топшириб қўяди. Автор асар қаҳрамонларининг бир-бирига берган характеристикаси, ўзаро мулоҳазалари-

дан фойдаланиб, уларнинг характерларини очишга эришади. Михаил тўра мулоҳазалари орқали хонн Кенжанинг характерланиши бунга мисол бўла олади. «Михаил тўра табиат қусур билан яратган одамларда бошқаларга нисбатан яширин аламзадалик бўлади, бу аламзадаликни улар кўпинча лаганбардорлик пардасига беркитиб юрадилар. Шароит туғилди дегунча ўч олишга тушадилар. Лаганбардорлик — таъмагирлик ёки аламзадаликнинг намоён бўлиши, бундай кишиларнинг қалби ҳамиша хиёнатга мойил бўлади, дея мулоҳаза юритарди» (102-бет).

Ёки Намоз қози Мирза Қобил қарашида «унинг бўйнига бир нарсани қўйиш қийин» (62-бет), деб характерланса, хонн Кенжа қоранинг «Худого шукур, бу қайсар отни тизгинидан ушлаб олдим...», — деб у ҳақида айтган гаплари орқали тўлдирилади. Шу тариқа ёзувчи Намозни унинг маслагига қарши одамлар томонидан ҳам характерлаб боради. Ёзувчи Намозга нисбат бераркан, уни шерга ўхшатади: «шердек пишқириб қўйяпти у», «яраланган шердек», «занжирни узган шердек». Халқ севган қаҳрамонини ҳайвонот оламининг кучли, асл зотларига ўхшатиш Шарқда кенг тарқалган, чунончи, шерга қиёслаш. Бу билан ёзувчи ҳам миллий анъанани сақлаган, ҳам Намознинг турли вазиятлардаги ҳолатини бўрттириб кўрсатишга эришган. Чунки романдавомида Намоз бир даражада тасвирланмайди. Шердек пишқирувчи Намознинг иложсиз қолган дақиқалари ҳам (туҳматдан қамалиши, Насибанинг кўзи ёриётган пайтдаги саҳна ва ҳ. к.), қувғинда қолган кунлари ҳам бўлган.

Намоздан фарқли ўлароқ, ёзувчи асардаги салбий персонажларни кўпроқ инсонга зиён келтирувчи жонзотларга қиёслайди. Бу борада айғоқчи, хонн Кенжа қора образи диққатга лойиқ. Ёзувчи доимо унинг қоралигига ургу беради, ҳатто исмига ҳам қора сўзини қўшиб ишлатади. Унга нисбатан қора қўнғиз, зулук каби ўхшатишларни ишлатади. Кенжа минган от ҳам ўзига ўхшаш зулукдек қоп-қора. Сотқин Кенжанинг қоралиги қилмишларининг ҳам қоралигига мос тушган.

Ёзувчи Ҳамдамбой тасвирини Намознинг қараши билан баҳолаганда «чақчайган ола кўзлар, бамисоли ҳужумга чоғланган бўғма илоннинг ўзгинаси дейсиз», — деса, Намознинг йигитларидан бири Жуманбой «наздида бой хазинани пойлаб ётган катта аждарҳони-ю, Намозбой шу заҳарли илон билан олишмоққа бел боғлаган баҳодирни эслатиб турарди», — деб беради.

Ёзувчи асарда қатнашувчи барча персонажлар портретини чиши билан ҳам уларнинг ҳар бирини индивидуаллаштириб кўрсатади.

Мисол учун, Замонбек «отасига ўхшаб қотма, дароз ва яна отасига ўхшаб юзи катта буруну, иккита чақчайиб турган кўздан иборат»; «Ҳамдамбой эллик беш ёшда бўлса ҳам, йигитлардек чаққон, ҳаракатлари кескин, серзарда бир киши эди. Биров унинг сўзини икки қилолмайди, ўзи ҳам ўлгудек чўрткесар», «ингичка бош, чўзиқ юз, каттакон бурун, чақчайган ола кўз»...

Ёзувчи бир озгина кўринган персонажнинг ҳам портретини чи-
зишга ҳаракат қилади, чунончи жарчи портрети «паст бўйли, бўй-
ли йўғон, қорни тандирдек дум-думалоқ, ертўланинг эшигидек
катта сғизли Омон жарчи...»; «ҳаво димлигидан қорни темирчи-
нинг дамидек кўтарилиб тушаётган ўрта ёшли гўппа семиз бир
киши»; «чап қулоғи йўқ, қулоқ ўрнида ёш боланинг киндигидек
бир нарса бўртиб турган кўк саллалли бир киши».

Романда характерли ўринлардан яна бири бу воқеаларнинг
занжир каби ўзаро боғлиқлиги ва ёзувчининг қаҳрамоннинг тур-
ли вазиятлардан қутулиб чиқиб кета олишини кўрсатишдаги ма-
ҳорати. Намоз ҳар гал қўлга тушганда ё қўлга тушиш хавфи
туғилганда қийин вазиятдан қутулиб чиқиб кетади. От ўғриси си-
фатида айланган Намознинг соқчини ечинтириб, унинг кийим-
ларини кийиб қочиши, қуршовда қолганда қамишдан нафас олиш
учун найча ясаб, оғзига тутиб, сув остидан сузиб ўтиб, қочиб
қутулиши бунга мисол бўла олади. Романнинг бошидан-охирига-
ча ёзувчи китобхон диққатини таранг, хушёр ҳолда ушлаб туради.
Китобхон Намознинг ҳаракатларини кузатиб борар экан, унда
Намознинг енгилмаслигига ишонч ҳосил бўлади. Унинг турли
тўсиқ, қувғинларга учраган қаҳрамони кутилмаганда содир бўл-
ган вазиятдан чиқиб кетади. Лекин айнан шу ўринда, китобхон-
нинг диққати бир оз чалғиганда, ёзувчи воқеалар ривожини бу-
тунлай ўзгартириб юборади.

Романдаги ўзига хос хусусиятлардан яна бири автор томони-
дан воқеалар ривожидида кулгили ситуацияларнинг қўлланилиши-
дир. Масалан, қамоқхонадаги маҳбусларни қутқариш муносаба-
ти билан бўлиб ўтган воқеани олиб кўрайлик: бу режани амалга
ошириш учун Мирза Ҳамиднинг қайнотаси Шарифбаззоз таъла-
нади. Намоз қароқчи Баззознинг уйини босди, деган хабар бутун
полиция маҳкамасини, Мирза Ҳамидбой, Замонбек навкарларини
оёққа турғизади. Намозни тутиш учун улар Баззознинг уйини
тўрт тарафдан қуршаб ҳалқа ҳосил қилишади. Натижада, ҳам-
ма Шарифбаззозни қутқариш билан банд бўлган айни бир пайт-
да Намоз йигитлари билан соқчисиз қолган қамоқхонадан ҳеч
қандай тўсиқсиз маҳбусларни олиб чиқиб кетади.

Романдаги миллий ўзига хосликни белгиловчи компонентлар-
нинг ҳаммаси биргаликда воқеалар кечаётган даврни характер-
лашга хизмат этган.

Ёзувчи икки етим Тўхташвой ва Ҳайитбойни тасвирлар экан,
«Икковларининг ҳам ёши ўн уч-ўн тўртларда. Ҳайитбой дум-ду-
малоқ ялпоқ юзли. Унинг ҳаммаёғини, ҳатто бўйин ва қулоқла-
ригача ирингли яра босиб кетган, оёғида катта одамларнинг эти-
ги, устма-уст ямоқ тушаверганидан этик эканлиги ҳам билинмай
кетган. У яланғоч баданига эски чопон кийиб олган. Тўхташвой
бўлса озғин, таърифлаб бўлмайдиган даражада озғин, бўйни ол-
манинг сабоғидек ингичка, юзи заъфарон. Кўзлари ич-ичига бо-
тиб кетган, оёғида пойма-пой чарм ковуш, эғнида қат-қат бўз
кўйлак, аммо кўйлаklar эгаси кийгандан буён ювилмаган бўлса

керак, қасмоқ бойлаб кетган...» (20-бет). Бу билан ёзувчи инқилобгача бўлган ўспирин болаларнинг аянчли аҳволий ҳаққоний гавдалантириб беради. Катталарнинг аҳволи ҳам буларникидан қолишмасди. Бу ўринда ёзувчи реалистик бўёқларга мурожаат этиб, меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётини уларнинг табиатига хос ўта соддалик, ишонувчанликни турли эпизодларда кўрсатади.

Асарда фантастикага ҳам ўрин берилган. Намознинг мохов-хонада кўрган туши бунга мисол. Асар детектив элементларидан ҳам холи эмас. Насибанинг синглиси Одинабининг ўлими ва яна бир қатор ўринлар бунга мисол бўла олади.

Х. Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» тарихий-саргузашт романидаги ўзига хос миллийлик, романдаги услубий изланишлар хусусидаги мулоҳазаларимизни яқунлаб, қўйидаги хулосаларга келишимиз мумкин.

Асардаги миллий ўзига хослик тема, колорит, пейзаж, қаҳрамонларнинг кийми тасвирида, ёзувчи томонидан ишлатилган ҳар бир штрихта, ҳатто диалог, мақол, ўхшатишларда ўз ифодасини топиш билан бир қаторда, қаҳрамонлар характери талқинида ҳам ўз ифодасини топган. Бу компонентларнинг ҳар бири ўз навбатида даврни характерлашга ёрдам берган.

Тарихий шахс Намознинг кечирмалари орқали бутун бир халқ характери, унинг тарихи ёритилган.

Асардаги воқеаларнинг ўзаро узвий алоқадорлиги, Намознинг турли вазиятлардан чиқиб кета олиши ҳоллари, кулгили ситуациялар қўлланиши, китобхон диққатини таранг, ҳушёр ҳолда, сусайтирмасдан ушлаб туриш, кутилмаган ечим — Намознинг ўлими саргузашт адабиётининг ўзига хос томонларидир.

Амина Шарипова

ҚАҲРАМОН ПСИХОЛОГИЯСИНИ ОЧИШДА ПОРТРЕТНИНГ РОЛИ

Бадий ижодда асарнинг эмоционал таъсир кучини оширишда, қаҳрамон психологиясини мукамал тасвирлаш ва индивидуаллаштиришда бадий тасвир воситалари муҳим роль ўйнайди. Бадий тасвир воситаларидан бири — портрет асарнинг асосий ғоясини очишда, воқеа, ҳодисаларнинг ривожини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

А. П. Чехов, Л. Толстой, М. Горький, А. Толстой каби буюк сўз усталарининг образлар ички дунёсини очишда портрет тасвиридан фойдаланиш маҳоратлари барча ёзувчилар учун алоҳида бир мактаб ролини бажариб келмоқда. Л. Толстой қаҳрамонларининг психологик белгилари — қалбидаги туғёнлар уларнинг портретида аниқ кўринади. Бунга мисол қилиб ёзувчининг «Уруш ва тинчлик» романи қаҳрамонларини кўрсатса бўлади.

Социалистик реализм адабиётининг асосчиси М. Горький ҳам ўз асарларида социал типларнинг характерларини очишда, индивидуаллаштиришда портретдан усталик билан фойдаланишнинг ёрқин намунасини кўрсатди.

Адабиётимизнинг А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор каби санъаткор ёзувчилари томонидан яратилган асарларда портретнинг ажойиб намуналари яратилган. Бу бадий сўз санъатининг усталари ҳар бир образнинг характерли хусусиятларини очишда, маънавий оламидаги ўзгаришларни кўрсатишда портрет деталларига алоҳида эътибор берадилар. Отабек, Кумуш, Ўзбек ойм, Йўлчи, Гулнор, Қобилбобо, элликбоши, Мастура, Саида, Қаландаров каби образларнинг портретлари фикримизнинг далилидир.

Бадий асарда портретнинг роли ҳақида адабиётшунослигимизда қатор ишлар қилинган. Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов, М. Султонова, Н. В. Владимирова сингари адабиётшунослар ёзувчиларнинг санъаткорлик маҳоратларини очиш баробарида уларнинг бадий тасвир воситаларидан, жумладан, портретдан ҳам усталик билан фойдалана олишларини ёритиб берганлар. Адабиётшунос М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати», М. Султонованинг «Абдулла Қаҳҳор услуби», «Ёзувчи услубига доир» асарлари шу нуқтаи назардан диққатга сазовордир.

Маълумки, портрет бадий асарда кишининг ташқи қиёфаси, сиймоси, кийим-кечаги ва ҳоказоларининг тасвирини англатади. Ёзувчи учун портрет чизиш бадий тасвир воситаси, характерни

очиш усулларидан биридир. «Чинакам сўз устаси,— дейди Н. Шодиев,— ҳамisha ташқи кўриниш орқали қаҳрамонларнинг маънавий — руҳий оламига киришга интилади. Шунинг учун ҳам портрет тушунчаси икки маънони: ташқи қиёфа тасвири (тор маънода) ва қаҳрамоннинг бутун индивидуал-психологик қиёфаси (кенг маънода)ни ифодалайди»¹.

Образ моҳиятини очишда қаҳрамон ташқи қиёфасининг аҳамияти катта. Мукаммал чизилган портрет тасвири китобхоннинг маълум бир образ ҳақидаги тушунчасини тўлдиради, уни қаҳрамоннинг руҳий дунёсига олиб киради. Шунинг учун ҳам санъаткор ёзувчилар қаҳрамон характери ни шакллантириш, унинг маънавий олами ни ёритиш учун мукаммал портрет чизишга алоҳида эътибор берадилар.

Биз бу мақолада Одил Ғқубовнинг «Бир фелъетон қиссаси» ва «Ларза» асарларида образлар характери ни ёритишда портрет тасвирининг ўйнаган роли хусусида баъзи бир фикрлар ни баён қилишни лозим топдик.

Одил Ғқубов «Ларза» повестида коллектив хўжаликка раҳбарлик қилишнинг икки хил усули ни тасвирлайди. «Бир фелъетон қиссаси»да ҳам колхоз ҳаёти тасвирланади. Коллектив хўжаликка раҳбарлик қилиш масъулияти ва бунда колхоз раисларининг бажарган роли ҳақидаги масала кўтариб чиқилади. «Ларза»да тасвирланишича, Мутал раислик қилаётган колхозда байрам кунида кўнгилсиз воқеа рўй беради. Колхознинг илғор бригада бошлиғи Шарофат шаҳардаги қариндошлариникига тўйга бориш учун раисдан машина сўрайди. Раис ружсат беради. Лекин колхознинг навбатчи шофёри Султон ўз ишига масъулиятсизлик билан қараб, ичиб олади. Раис ва шофёр ўртасида жанжал чиқади. Жанжалга Султоннинг укаси Набижон аралашади, акасининг ўрнига шаҳарга у бориб келмоқчи бўлади. Мутал жаҳл устида Набижоннинг шофёрлик гувоҳномаси борми, йўқми суриштирмай, унга машина ҳайдашга ружсат беради. Машина аварияга учрайди, беш киши ярадор бўлади, колхознинг илғор бригада бошлиғи Шарофат ҳалок бўлади. Ана шу воқеалар ривожидида қисса қаҳрамонларининг характерлари очила боради.

«Бир фелъетон қиссаси»да эса илғор колхозчи Салтанат ва унинг умр йўлдоши Қулаҳмад, колхоз раиси Камол ака, қолақ бригада бошлиғи Мўмин ака, бригадир Амина опа, шаддот қиз Юлдузхон, ваҳимачи мухбир Маҳмуд ва ёш журналист ўртасида бўлиб ўтган воқеалар, қишлоқ кишилари орасидаги муносабатлар акс этирилади. Ёзувчининг қаҳрамонлари ана шу курашлар, тортишувлар жараёнида шакллана боради.

Одил Ғқубов қаҳрамон портретини асарнинг ғоявий йўналиши, образ характери моҳияти билан уйғун ҳолда тасвирлашга ҳаракат қилган. Қиссадаги Мутал, Камол, Муборак, Салтанат опа, Амина опа, Эрмат Мўминов, Равшан Полвон, Мўмин ака,

¹ Шодиев Н. Руҳият рассоми. Тошкент, 1977, 26-бет.

Маҳмуд Раҳимжонов кабилар ўзларининг ташқи қиёфалари, индивидуал ҳаёти — ҳаракатлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Ҳар иккала қиссадаги ижобий образлар ичида колхоз раислари Мутал ва Камол портрети айниқса маҳорат билан чизилган. Уларнинг ташқи қиёфаси тасвирининг ўзи қалби, онги, фикри, психик оламининг кўзгусидай туюлади. Уларнинг қалбида кечаётган туғён юзида, кўзларида акс этади. Бу хусусият дили ва тили бир хил бўлган кишилардагина учрайди. Шунинг учун ҳам ёзувчи ижобий қаҳрамонлар портретини чизиш орқали, коллектив иши, ҳаёти учун жонбозлик кўрсатувчи чин инсонлар ички дунёсини очишга, уларнинг бой маънавий олами, инсоний фазилатларини ўрнатиб қилиб кўрсатишга интилади.

«Ларза»да катта бир сертармоқ хўжалик ҳаёти акс эттирилади. Албатта, бу хўжаликка раҳбарлик қилиш осон иш эмас. Бундан ташқари, раис анча ёш, тажрибаси кам. Шундай бўлсада ақлли, фаросатли Мутал колхозни бошқаришнинг йўлини, колхоз аъзоларининг дилини яхши билиб олишга интилади ва шунга эришади. Лекин ёшлик бари бир ўз кучини кўрсатади. Айрим вақтларда Мутал қўполлик қилади, бақиради, чуқур ўйламай иш қилиб қўяди. Бу ғурурдан эмас, албатта. Ана шу ўйламай иш қилиш оқибатида фожиа содир бўлиб, барча чигаллар шундан бошланади.

Содир бўлган фожиа туфайли Мутал бошига жуда кўп ташвишлар тушади. Ана шу ғам-ташвиш Муталнинг юзига соя ташлаб туради.

Ёзувчи Муталнинг ана шу пайтдаги ҳолатини, қалб туғёнини, хаёлидан кечаётган фикрлар оқимини ташқи қиёфасига кўчиради. «Ҳозир ўша ишонч, ирода, ўша бахтиёр кулгидан асар ҳам қолмаган, чўзилиб, қорайиб кетган юзида, чуқур ботган катта қўй кўзларида қандайдир гуноҳкорлик ифодаси бор, ҳаракатлар суст» (Ларза, 83-бет).

Дарҳақиқат, Мутал гуноҳкор. У ўз айбини, гуноҳини инкор этмайди, аксинча, тан олади. Лекин у айрим раисларга ўхшаб сувдан қуруқ чиқиб кетиши мумкин эди. Аммо Муталнинг виждони бунга йўл қўймайди. У ўз айбига иқрор бўлгани учун ҳам ана шундай изтиробга тушиб ўтирибди. Гуноҳкорлик унинг иродасини сўндирган, ўзига бўлган ишончини йўқотган, юздан кулгисини ўчирган. Лекин ҳақиқий коммунист шундай қилиб ўтириши керакми. У ўз айбини тан олган ҳолда, ҳақиқат учун курашиши, ҳақиқатни тиклаш баробарида гуноҳини ювиб юбориши керак. Мутал шундай қилади ҳам. Мутал маънавий курашларда ғолиб чиқади. Ана шу ғалаён, туғёнлар ёзувчининг маҳорати орқали қаҳрамон портрети тасвири жараёнида ўқувчи кўз олдида намоён бўлади.

Бундай усул эса қаҳрамоннинг маълум вазиятдаги ички дунёсида бўлаётган ўзгаришларни ҳар томонлама кўрсатиш, бўрттириш учун муҳимдир. Портрет деталлариданоқ қаҳрамон ички дунёсидаги изтиробларни англаб олиш мумкин.

Мутал портретининг мана бу тасвирига диққат қилайлик: «...оёқларини кериб, девордаги суратларга тикилар, лекин юраги пўкиллаётгани юзида шундоқ акс этиб турар; ранги ўчган, бурун катаклари тинимсиз пирпирарди («Ларза», 204-бет).

Қайси вақтда инсон шундай ҳолатга тушади? Албатта, у қаттиқ ҳаяжонланганда, бирон бир кўнгилсиз учрашув олдидан ўзини йўқотиб қўйганда шу ҳолга тушиб қолиши табиий. Ёзувчи худди ана шу тасвир орқали Муталнинг бутун вужуди бўйлаб кезаётган ҳаяжонини — психологик ҳолатини акс эттиради.

Одил Ёқубов «Бир фельетон қиссаси» асариди ҳам ёш колхоз раиси образини яратган. Бу қиссадаги раис Камол ҳам ёш бўла туриб катта бир колхозга раҳбарлик қилади. Лекин у Муталга нисбатан анча босиқ. Хўжаликдаги барча икир-чикир, майда ишларга, гапларга, катта-катта воқеаларга ҳам босиқлик билан аралашади. Бир қарашда унинг ташқи қиёфасидан қалб кечинмаларини, руҳий дунёсини уқиб олиш қийиндек туюлади.

Масалан, Камол айрим англашилмовчилик оқибатида, ишига пухта бўлмаган журналист айби билан фельетон қилинади. Баъзи бир гап-сўзлардан кейин фактларни аниқлаш учун колхозга қайтиб келган журналист шундай катта «айб»лар қилиб, «фош» қилинган раис юзида ўзига нисбатан ғазаб, нафратгами ўхшаш маънони уқиб ололмайди. Раис «...мардона қиёфасига мос тушмаган уятчанлик билан қулоқларигача қазариб кетди... қисилиб, қимтиниб қолди» («Бир фельетон қиссаси», 181-бет).

Ёзувчи бу ерда Салтанат олдидан чиққан Камолнинг онгидаги психик жараёни беради. Чунки бу вақтда Камол қалбида, психик оламида ҳам фельетон тўғрисида эмас, балки Салтанат ҳақидаги ҳислар, ўйлар ҳукмронлик қилар эди. Шунинг учун ҳам биз унинг мана шу ўриндаги ҳолатида журналистга нисбатан бирор ҳаракатни, қиёфасидаги ўзгаришни кўролмаймиз.

Лекин воқеалар оқими давомида ёзувчи ўз қаҳрамонининг портретини ташқи воқеаларга, асосан, унинг психологиясига мос қилиб чизади. Унинг портрети ўқувчи руҳий оламидаги фикрий оқимларнинг тиниқ кўзгусидек туюлади. Камолнинг мана бу ўриндаги портретига диққат қилайлик: «Камол ака индамади, лабини тишлаб ва қошларини чимириб бир лаҳза ўйланиб турди: назаримда унинг қалбида катта бир ғалаён бошланган, бироқ у ўзини босишга уринмоқда эди»².

Бу ғалаён нимадан иборат, бу ғалаённинг пайдо бўлишига сабабчи одам бригадир Мўмин ака. Чунки у механизацияга қарши, пахтани қўлда теради, ғўзаларни кетмон билан чопақ қилади, шудгорни кечиктиради. Раис ундан бундай қилмасликни бир неча бор илтимос қилган. Лекин бригадир ўз ишида давом этади. Буни кўрган раис, эскиликнинг уяси бўлган бу кишига нисбатан ўта қаттиқ муомала қилмайди, яна ёрдам қилишини айтади. Бу эса унинг оғир, босиқлиги, қалбидаги ғалаённи пасайтира олиш

² О. Ёқубов. Танланган асарлар. 1-том, Тошкент, 1976, 201-бет.

қобилиятига эгаллиги натижасидир. Агар Камолнинг ўрнида Мутал бўлганда бундай қилмасди. У ўта қизиққон, дарҳол чора кўрган бўларди.

Асардаги ҳар бир воқеа даставвал бош қаҳрамон кўринишида акс этади. Масалан, «Ларза»да Мўминов, Уста Темур ва бошқа кишилар воситасида ҳақиқат қарор топади. Мутал ҳам ўзига яраша жазосини олади. Колхозчиларнинг умумий йиғилиши уни ўз ишида қолдиришга қарор қилади. Унинг бу пайтдаги руҳий ҳолати, қалбдаги тўнтаришлар автор изохида берилади.

«Мутал бошини қуйи солиб ўтиради.

«Мен сизларга нима яхшилиқ қилдимки, бундай муҳаббатларингизга сазовор бўлсам»,— дерди у,— томоғини бўққан кўз ёши билан олишиб» («Ларза», 237-бет). Мутал кўринишининг ўзиёқ унинг қалбдаги хурсандчиликни, изтиробни, ўз халқига бўлган қайноқ муҳаббати, улар олдидаги бурчдорлик туйғуларини ифодалайди.

«Бир фельетон қиссаси»даги раис Камолнинг изтироблари бутунлай бошқача. Унинг изтироблари ўпинча муҳаббат билан боғлиқ. Лекин бундан раис фаолиятининг бошқа қирралари мустасно эмас. У ҳам колхоз иши, колхозчилар ҳаёти билан жиддий шуғулланади. Бу ишлар туфайли Камолга ташвиш ортмайди. У муҳаббат туфайли чекаётган барча аламларини оғирлик, бошиқлик билан ўтказди.

«Ларза»да ҳар бир образ ўзига хос индивидуал қиёфага эга. Портрет деталлари воситасида Муталнинг пок, коллектив ишига садоқати, Мўминовнинг инсонпарварлиги, раҳбарларга хос тадбиркорлиги маҳорат билан кўрсатилган. Муборакнинг соддалиги, қатъияти, уста Темурнинг дали-ғулилиги-ю, Равшан Полвоннинг айёрлиги, «Опа» лақаби билан танилган Тожи холанинг муттаҳамлиги-ю, ўғли Латифнинг маънавий тубанлиги бирма-бир кўзга ташланиб туради.

«Бир фельетон қиссаси»да ҳам ҳар бир образ ўз хатти-ҳаракатлари, фикр-ўйлари, дунёқараши билан ўқувчи кўз ўнгида гавдаланади. Бунда бевосита образларнинг ташқи қиёфаси тасвири муҳим роль ўйнайди.

Бизнинг жамиятимизда аёллар ҳам эрлар билан бир қаторда туриб, раҳбар ўринларда ишлаб келмоқдалар. Улар жамият тараққиётида муҳим роль ўйнамоқдалар. Лекин 30—40-йилларда ва ундан кейин ҳам дунёқарашининг торлиги, маънавий даражанинг пастлиги туфайли хатога йўл қўйган аёллар ҳам бўлган. Одил Еқубов «Ларза»да худди ана шундай аёллардан биттаси Опа — Тожи хола образини яратган. Опа ўз даврида ўз зуғумини ўтказган калтабин, айёр, мансабпараст, худбин аёл бўлган.

Опа ўзининг хатти-ҳаракати, галати одатлари, қилиқлари билан китобхоннинг нафратини кўзғайди. Унинг портрети фош қилувчи характерга эга. Муаллиф Опани маънавий жиҳатдан беҳаё, қўпол аёл сифатида кўрсатиш учун унинг характерига даҳлдор бўлган штрихларни беради. «Опанинг бўғиқ дўриллоқ овози»

(«Ларза» 36-бет) тасвири асарда воқеалар ривожда бир неча ўринда берилади. Бу хил оҳангда гапириш аёлларга хос хислат эмас. Одил Ёқубов Опанинг маънавий дунёсига мос характерли портрет деталларни бирин-кетин чиза беради. Ёзувчи қаерда Опа ҳақида гапирса «Опанинг кўк кўзлари ғалати ялтираб кетди» иборасини ишлатади. Одатда, умуман, бундай характер хусусиятлари аёлларга мос эмас. Лекин Опага ўхшаган аёлларга нисбатан жуда хосдир. Мана шу тасвирнинг ўзи унинг бутун ички дунёси, маънавий оламининг ифодасидир. Шунинг учун ҳам Одил Ёқубов Опанинг нопок руҳий дунёсини унинг ялтиллаган кўк кўзларида акс эттиради. Опанинг райком секретари ҳузурида бўлиши эпизодига диққат қилайлик:

«Опа эшикда тўхтаб, унга бир зум тикилди, кейин столнинг ёнидаги чарм қоплаган креслога ўзини ташлади» (45-бет). Опанинг салом-аликсиз, рухсат сўрамасдан райком секретари ҳузурига кириб келиши, креслога ўзини ташлаши унинг маънавий қиёфасини кўз ўнгимизда яққол намоён қилади.

Унинг райком секретари Эрмат Мўминов кабинетда қилган тўполонига, обком секретари Акрам Қодирович олдидаги айёрона йиғи-сиғиларига, колхозчиларнинг умумий мажлисидаги лўтти-бозлигига диққат қилсак, Опадай аёлларга нисбатан нафратимиз кўзғайди. Унинг психик оламига мос хатти-ҳаракатлари, ташқи қиёфаси тасвири ёзувчининг салбий персонажлар портретини яратиш маҳоратини далиллайди.

Одил Ёқубов «Бир фельетон қиссаси»да ҳам раҳбар аёл образини яратади. Лекин бу аёл образи Опага нисбатан бутунлай қарама-қарши. Опа қанчалик айёр, беҳаё, бемеҳр, худбин бўлса, Амина опа шунчалик меҳрибон, камтар, айни пайтда шиддаткор, қаттиққўл раҳбар.

Ёзувчи Амина опанинг меҳрибонлигини кўрсатиш учун уни ўта нозик чиройли аёл қиёфасида тасвирламайди. Балки Амина опанинг меҳри ҳам, камтарлиги ҳам, талабчанлиги, қаттиққўллиги билан биргаликда унинг «озгин, қорамағиз..., яна ҳам чўзилиб, қорайиб... дағаллашиб кетган» (211-бет) юзларида кўринади. У мансаб учун курашмайди. Манфаатпарастлик, худбинлик унга ёт. Амина опанинг раҳбарлик қилишидан мақсад унинг кўпчилик устидан ҳукмронлик қилиши эмас, балки умум манфаати юзасидан иш тутиш, жамият тараққиётига ҳисса қўшишдан иборатдир. Шунинг учун ҳам ёзувчи ҳар иккала аёл қиёфасини уларнинг ички дунёси, маънавий оламини ўзида акс эттирувчи тиниқ кўзгү сингари чизади.

Умуман, бу ҳар иккала асарда ҳам Одил Ёқубов қаҳрамонлар психологиясини портрет тасвири ёрдамида маҳорат билан очиб бера олган. Қиссаларда фақатгина бош қаҳрамонлар эмас, балки бошқа образлар портрети ҳам уларнинг руҳий дунёсига мос қилиб чизилади. Мутал, Қамол, Амина опа, Опалар қиёфасигина эмас, балки Эрмат Мўминов, Акрам Қодирович Жамолов, Салтанат, Қулаҳмад, Равшан полвон, Латиф, Мўмин ака ва бошқалар

портрети ҳам ўз меъёрида берилган. Бу қаҳрамонларнинг ҳар биттаси ўз ўйи, ташвиши билан яшайди. Уларнинг хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин, ўз мақсадлари, интилишлари бор.

Одил Ғафуровнинг маҳорати шундаки, у ҳар бир образнинг ташқи қиёфасини асарнинг бир ўрнидагина чизиш билан кифояланмайди. Вазиятга мос равишда унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, кишилараро муносабатини бутун асар давомида таъкидлаб боради.

Муаллиф қаҳрамонлар характерини чизишда кўпинча уларнинг портретидаги характерли деталга эътиборни жалб қилади. Шу деталнинг ўзиёқ қаҳрамонни қандай киши эканлигини билдиради. Уста Темурбек колхозда рўй берган воқеани аниқлашда муҳим роль ўйнайдиган образлардан биридир. Одил Ғафуров бу қаҳрамон образини юқорида таъкидланган усулда очади. Дастлаб уста Темурбек образи шундай таништирилади:

Устанинг новча, бақувват қомати олдинга эгилган, тарам-тарам ёрилиб кетган катта қоп-қора қўллари Муталга томон чўзилган. Катта, лекин қалин қўнғир соқоли ўзига ярашиб тушган ва унга қандайдир жасорат бағишлаган узунчоқ юзида, катта қўй кўзларида савол аралаш таажжуб ифодаси. Мутал бу мард, гўзал одамни отасидай ҳурмат қилар...» (75—76-бетлар).

Унинг ташқи кўриниши меҳнатсеварлиги, уста пахтакор эканлигини далиллайди.

Повестда баъзи бир қаҳрамонлар портрети бошқа бир образнинг тасавури воситасида берилади. Мутал, Муборак портретлари асарнинг бир неча ўрнида Мўминов назари орқали берилса, яна бир неча персонажларнинг портретлари ҳам худди шу усулда тасвирланади. Дафн маросимининг эртасига Мутал Валижонларникига таъзияга боради. Муталнинг «рўпарасида тиз чўккан отанинг (яъни Шарофатнинг отаси — А. Ш.) унсиз йиғлаётганини, кўз ёшлари маҳсусига чак-чак томаётганини кўрди-ю, яна томоғи гип бўғилди...» (58-бет). Абдурахмон отанинг бу кўриниши Муталга ўз онасининг ўлимини эслатади. Онасини дафн қилиб келганларида тоғаси «уйларининг айвонида ўтириб, худди мана шундай нидосиз титраб йиғлаган, уни кўриб Мутал ҳам ўзини тутолмай эзилиб-эзилиб ўкирган эди...» (58-бет) кўринишлар Муталнинг ниҳоятда оғир кечинмалар гирдобиди қолганлигини кўрсатади.

Муборак тасавурида берилган Опа хатти-ҳаракатининг тасвири эса бу образни тўлдиришга хизмат қилади (93-бет). Бу тасвирлар бир вақтлар донг таратган Опанинг маънавий олами қандай эканлигини кўрсатувчи деталлардир.

Асардаги бошқа образлар портрети ҳам мукамал яратилган бўлиб, улар воқеа-ҳодисалар тараққиёти билан бирга алоқадорликда тасвирланган.

Портрет чизиш санъаткордан катта маҳоратни талаб қилади. Чунки асарнинг ғоясини очишда портрет деталларининг аҳамияти каттадир.

Ҳасан Қаюмов

Ҳ. НАЗИР ПРОЗАСИДА ТАБИАТ ВА ИНСОН

Ҳақим Назир табиат тасвиридан воқеа моҳиятини ўқувчига образли тушунтириш, асар қаҳрамонлари характерини тўлароқ очиш, тасвирланаётган ситуацияларни бадий асослаш, асар конфликтини ривожлантириш, шароитни типиклаштириш ва сюжет таранглигини сақлаб туриш учун фойдаланади.

«Сув гадоси оқ падар денгизни бошлаб қайтди», «Сўнмас чақмоқлар» каби асарларида ёзувчининг ғоявий мақсади сув стихиясига қаҳрамонларнинг муносабати фонида очилади.

«Сув гадоси»да сув учун кураш жараёнида Холиқ, Қуралай характерлари очилади. Сувнинг бебошлигини ўз измларига бўйсундираётган совет кишиларининг буюк яратувчилик қудрати мадҳ этилади. Ёзувчи қиссанинг бошланишидаёқ китобхон диққатини сувнинг ҳаётий функциясига қаратиб, унга асар воқеалари ва қаҳрамонлар ҳаётининг ажралмас қисми деб қарайди. «Авжи саратон чилласи — Еру кўк қуёш оташида кабоб бўлган, ариқ ва ҳовузлар лаби ташналикдан тарс-тарс ёрилган бир палла»¹ (171). Бу тасвирда серқуёш юрт табиатига оид характерли хусусиятларни тилга олиш билан бирга, ёзувчи шу юрт олдида турган ва ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларга китобхон диққатини жалб этади.— «Сув!»— дерди далалардаги яшил барги шалвираган гўзалар. «Сув!»— деб, сарғаярди полиздаги қовунлар. «Сув!»— дея маърарди халлослаган сигир-бузоқлар.

Қатра сувга талпинарди парранда-чарандалар (5 томлик, III том 171-бет). Жонли ва жонсиз оламнинг сувсизликдан не аҳволга тушишини кўз олдимизга келтирувчи юқоридаги картиналардан маълум маънода ёзувчининг нияти ҳам равшан бўлиб қолади. Табиат тасвири билан бошланган биринчи жумланинг ўзиданоқ асарнинг умумий руҳини ва унда нималар ҳақида гап кетишини билиб олиш мумкин. Бош қаҳрамон кимлиги, унинг орзу-умидлари, келажакда унинг ким бўлиб етишиши ҳам сув билан боғлиқ ҳолда тасвирланади.

Ота-бола ўртасида зиддият келиб чиқишига ҳам. Холиқ ҳаётида бурилиш юз беришига ҳам сув муаммоси сабаб бўлади. Илгари сувнинг танқислиги туфайли ота-боболаримиз бир томчи сув деб хунрезлик қилганлар. Булар ўтмиш сабоқлари. «Сув гадоси»

¹ Ҳ. Назир. Танланган асарлар. 5 томлик, III том, Тошкент, 1979, 171-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу томдан олинди, бети қавс ичида берилди).

да ҳам ота-билан бола ўртасига совуқлик тушишига сабаб бўлган асосий нарса, биринчидан, сувнинг камчилиги бўлса, иккинчидан, Ҳаққул отанинг соддалиги натижаси бўлди. Ҳаққул ота кечаси Холиқ назорат қилаётган сувнинг бир қисмини эшон томорқасига буриб юборади. Сувнинг бежо шилдирашидан хушёр тортган Холиқ дарҳол ариқчани беркитиб сув ўгрисини пойлайди, лекин тўтолмайди. Бироқ отасидан гумон қилади. Эртаси Ҳаққул ота ўғлини гуноҳкор санаб калтаклайди ва уйдан ҳайдаб чиқаради. Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиқиб, Холиқнинг сув омбори қурилишига бориб қолиш сабабини ана шундай асослайди. Сув проблемаси ва унга инсоннинг муносабати масаласи қиссанинг бошидан охиригача марказий ўринда туради. Республикамиз шароитида олиб борилаётган улкан бунёдкорлик ишларининг аксарияти сув проблемаси билан боғлиқ. Жумладан, миллион-миллион тонналик оқ олтин тоғларини бунёд этиш ҳам, асосан, сув иншоотлари қурилишининг қай йўсинда ҳал қилиниш масаласига алоқадор. Улуғ Ватан уруши арафасидаги умумхалқ меҳнат жасоратининг реал ифодасига айланган «катта Фарғона канали» билан боғлиқ ҳодисалар Ватанимиз ирригацияси тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилгани ҳеч кимга сир эмас.

Ўз куч-қудратига ишонган халқ, Ўзбекистон шароитида сув муаммоларини ҳал қилишда жуда катта ишларни амалга оширди.

Кейинги йилларда республикамиз географиясига янги-янги ўзгаришлар киритилди. Унда кўплаб шаҳарлар қад кўтарди, каналлар ва йирик сув омборлари пайдо бўлди. Чўл ва саҳролар ўрнини яшил воҳалар, поёнсиз пахтазорлар эгаллади.

Ҳаким Назир қалбни ҳаяжонга соладиган, кўзни қувонтирадиган бу ҳодиса ва кўринишларнинг яратувчисини мадҳ этишни муқаддас бурчи деб билади. У совет воқелигини реал инъикос этар экан, оламни ўзгартираётган одамларни ўсмир нигоҳи билан кўришга интилди.

Эндигина ўнинчи синфни битириб, эл юрт хизматига чоғланган бир ўсмирнинг ҳаётда ўз ўрнини қисман топиб олгунча босиб ўтган йўли билан таништириш жараёнида ёзувчи бошқа жуда кўп ва муҳим масалаларга ўқувчи диққатини тортади. Шулардан биттаси инсоннинг сувга муносабати. Холиқ ва (чунки асарда тилга олинган барча воқеа-ҳодисалар ва қаҳрамонлар шу Холиққа муносабатлари орқали қад ростлайди) асардаги бошқа қаҳрамонлар сув учун олиб борилаётган курашда тобланадилар. Одатда, инсоннинг кимлиги, уни қуршаб турган одамларга, воқеа-ҳодисаларга қандай муносабатда бўлиши фонида очилади. Холиқнинг иродаси қурилишдаги катта коллектив таъсирида тобланади.

Қиссада характерлараро келиб чиққан конфликтлар ҳам, Холиқ, Фарҳод, Қуралай, Тўлан каби образларнинг ички драматизми ҳам, уларнинг меҳнатга индивидуал муносабатлари ҳам сув учун олиб борилган курашда очилади.

Асарда икки катта куч — табиат билан инсон тўқнашади. Баъзан табиат билан одамлар бир-бирларини тўлдиради. Инсон табиат камчиликларини тузатиб, унинг ҳуснига ҳусн қўшиб бойитса, ўз навбатида, табиат ҳам инсон руҳини аллалаб, қалбини орзу-умидлар билан тўлдиради. Уни яратувчилик ва бунёдкорликка чорлайди. Ёзувчи тасвиридаги табиат баъзан инсон иродасига бўйсунини хоҳламай, ўжарлик қилади.

Асарнинг «Сув гадоси» деб номланишида рамзий маъно бор. Мазкур ибората юклатилган рамзий маъно аввало қиссанинг бошида экспозиция вазифасини бажариб келган ота ва бола ўртасида бўлиб ўтган сув моjarоси билан маълум даражада изоҳланса ҳам, аммо бу сувнинг ҳаётий масала эканлигига бир ишора, холос. Шундан кейинги тасвирларда ёзувчи персонажлар тақдирини бир қатор воқеа-ҳодисалар қуршовида очиш орқали «Сув гадоси» иборасининг моҳиятига китобхон диққатини тортади. Натижада ўқувчи «гадо» сўзининг шартли равишда ишлатилганини ҳис қилади ва бу сўз маълум маънода масаланинг туб моҳияти образли ифода этилиши билан боғлиқлигини билиб олади. Аслида «гадо» сўзи йўқлик, камчиллик, муҳтожлик, зорлик каби маъноларни билдиради. Ҳ. Назир ишлатган «гадо» сўзи традицион маъно қобиғидан чиқиб, янгича маъно оттенкаларини ўзида мужассамлаштирган. Ёзувчи нуқтан назаридаги «гадо» моҳият этибори билан тиланчи, зорланувчи, тобе, қарам, имкониятсиз гадо эмас, балки табиатнинг адолатсизлигига қарши бош кўтарган, уни ўз ҳукмига бўйсундира олган курашчан, ғолиб гадодир. Ҳаким Назир шу биргина сўзга яширинган катта мазмун моҳиятини очиш билан тақдирига тан бериб, хор-зорликда яшаб келган Ҳаққул ота билан ўз тақдирини ўз қўли билан яратишни қатъий мақсад қилиб олган ўғли Холиқ каби янги авлод дунёқарашларидаги ер билан осмонча фарқни бадий асослайди. Шу билан бирга, асардаги барча воқеа-ҳодисалар сув проблемаси билан боғлиқ эканлигига ҳам ишора қилади. Кўринадик, Ҳ. Назир воқелигимизда рўй бераётган катта социал ҳодисаларга санъаткор нигоҳи билан қараб, улар ичидан ўз ўқувчилари қалбини ҳаяжонга солиб, нотинч қилиб келаётган энг муҳимларини ажратиб кўрсатади.

Ҳаким Назир ижодида қаҳрамонларнинг сув стихияси билан тўқнашуви, умуман, сув образига мурожаат этилишининг боиси албатта, географик шароит, табиий муҳит ва халқнинг азалий орзу-умидлари билан боғлиқ ҳодисадир.

Ҳаким Назир республикамиз қишлоқлари, чўлу саҳроларини кўп кезган, улкан қурилиш объектларида бўлиб ёш авлодни шу социал воқеаларга муносабатини қалбдан ҳис қилган ёзувчи. Унинг асарларида одамларнинг сувга муносабати алоҳида бўртиб туради. Кичик қаҳрамонларнинг характери ҳам кўпинча шу сувга боғлиқ ҳодисалар тасвири орқали очилади. «Чўл ҳавоси» ҳикоясида «Кичик канал» қураётган болаларнинг ташвишлари, хатти-ҳаракатлари, орзу-умидлари ҳатто шахсий қиёфалари ана

шу сувнинг аҳамиятини қанчалик ҳис қилишлари фонида кўрсатилади. Сув асар қаҳрамонлари қалбини эстетик бойитувчи ёки улар учун ҳаракат фони бўлишдан ташқари инсон қисматини ўзгартириб юбора оладиган, социал-ахлоқий хусусиятларни шакллантирувчи бош омилга, бадий образга айланади. Асардаги барча воқеа-ҳодисалар ва қаҳрамонлар ягона мақсадга, яъни сув учун бўлган курашга бўйсундирилади. Улар ўртасидаги конфликтларда сувнинг иштироки кўринмаса ҳам, барча зиддиятлар, баҳслар шу сув масаласига дахлдор эканлиги билиниб туради. Хуллас, сув образи инсон ҳаёти ва фаолиятини белгиловчи фактор даражасига кўтарилади. Баъзан қаҳрамонлар тақдирларидаги бурилиш нуқталарини кўрсатишда Ҳаким Назир кўпинча табиат ҳодисаларини инсон фаолиятига қарама-қарши қўйиб тасвирлаш орқали мақсадга эришади. Кўпинча табиат кучларини ўз измларига бўйсундириш учун олиб борилаётган кураш асарнинг асосий конфликти бўлиб қолган ҳоллар ҳам учрайди. Ҳаётда шундай воқеалар бўладики, одамларга баҳо беришда биз кўпинча уларнинг ташқи сифат ва хусусиятларига таянамиз. У ҳақда эшитганларимиздан хулоса чиқарамиз, унинг маънавий олами, қалб гўзаллигига эътибор бермаймиз. Бу ботиний оламни кўра олиш учун уни ҳис қилиш, туюш кераклиги ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Ҳолбуки, инсон шу қадар мураккаб оламки, у ички моҳиятини ҳар қачон ҳам сиртига чиқара бермайди. Унинг асл қиёфаси эҳтиёжлар, манфаатлар бирлиги тўқнашган нуқтада очилади. Ана шу фурсатда қалбида адолат ҳисси барқарор бўлган кишиларгина ҳақиқат, ҳаққонийлик принципларига содиқ қолиши мумкин. Ҳаким Назир қаҳрамонлари ҳаётдан олинганлиги учун ҳам кўпинча ҳаққоният, эзгулик сингари олий идеаллар учун курашадилар. Улар кўпинча ҳаётнинг барқарор гўзаллиги учун, ўзгаларнинг келажаги, бахти йўлида ҳал қилувчи дақиқаларда ўзлигидан кечишгача борадилар. Шундай пайтларда уларнинг чин инсоний қиёфаси намоён бўлади.

«Сўнмас чақмоқлар» повестидаги Қудрат бошлиқ болаларнинг пахтазорни селдан сақлаб қолишда кўрсатган қаҳрамонликлари, «Кенжатой» қиссасининг бош қаҳрамони Собирнинг дадаси Қодиржоннинг сув тошқинига йўл қўймаслик учун жонбозлик қилиши, «Лочин қанотлари» романидаги инженер Рустамжоннинг сув иншооти қурилишида кўрсатган мардлиги ёки «Сув гадоси»даги Холиқнинг сув билан курашда ўзлигини намоён қилгани — буларнинг барчаси ёш авлод қалбида асл инсоний фазилатларни тарбиялашга хизмат қилади. Болалар шу қаҳрамонликларни ўқиб, руҳий озиқландилар. Улар характерида мардлик, фидокорлик хусусиятлари шаклланади.

Ёзувчи қаҳрамон тақдирини ўзгартириш юз бериши керак бўлган нуқталарда шундай ситуациялар яратадики, бош қаҳрамон шундай шароитда марказий фигура сифатида ҳаракат қилишини китобхон ҳам беихтиёр истаб қолади. Шундай бўлади ҳам. «Сув гадоси»даги воқеаларнинг ривожланиш мантиқи ҳам, қаҳрамон

характери такомилли ҳам шунга олиб келадики, Холиқ сув стихияси билан бўлган курашнинг асосий қаҳрамонларидан бирига айланади.

Республикамиз шароитида сув проблемаси қай тарзда ҳал қилинаётганлигини кўрсатиш «Сув гадоси» асарининг асосий ғояси бўлса, ана шу жабҳада меҳнат қилаётган замондошларимизнинг ёшларга кўрсатган таъсирини алоҳида уқдириш асарнинг иккинчи ғоясидир. Киши ўз касбининг фидокори бўлмас экан, қилаётган меҳнатидан ҳеч қандай завқ ола олмайди. Касбни севиш, ардоқлаш учун аввало ўша касбдан жамиятга етадиган нафни ва унинг моҳиятини чуқур англаб етмоқ даркор. Ҳаким Назир қаҳрамонлари ўз меҳнат натижаларини яхши билиб олган кишилар сифатида ифода этилади. Шу жиҳатдан қараганда сув гадоси — Холиқ ҳам нима учун курашаётганини чуқур англаб ўз ҳаётини сув проблемасига бағишлаган, ватанни гуллатиб яшатиш, одамларга ва чанқоқ ерларга оби ҳаёт олиб бориш ишқи билан ёнаётган ёшларнинг типик вакилидир.

У қишлоқда ўсган соддадил, ҳали коллектив меҳнат қозонида қайнаб улгурмаган, эндигина ўрта мактабни битириб, катта ҳаётга йўлланма олиш бўсағасида турган чоғидаёқ ўзи яшаб турган муҳитнинг асосий проблемаларини тушуна бошлайди. Эл-юрт, экин-тикиннинг сувга ташналиги уни табиатнинг шу стихиясига бўлган болаларча муносабатини ўзгартириб юборади. Болаликда юрагига ўрнашиб олган шу эҳтиёж унинг кўнглига сув бошлаб келиш ниятини жойлайди. Шу ҳис, шу интилиш унинг бутун вужудини қуршаб, келажак ҳаёти ва тақдирини белгиловчи факторга айланади.

Бу нарса шуни кўрсатадики, сув образи персонажлар тақдирини белгиловчи восита сифатида талқин этилиши ёзувчи томонидан бадий асосланган. Қитобхон тасаввурида сув образи гўё жонли персонажлардай ўз камчиликларини инсонлар ёрдамида тузатиб, асовликлар ўрнига янги мазмун, моҳият касб эта боради.

Қиссадаги барча қаҳрамонларнинг мақсади ягона у ҳам бўлса табиат кучларини ўз иродаларига бўйсундириб, инсон манфаати йўлида хизмат қилдиришдан иборат. Лекин, афсуски, бу кучларнинг ўзига хос хусусиятларини билмай туриб, инсон уларни ўз иродасига осонликча бўйсундира олмайди. Инсон табиатга ўзидаги энг яхши фазилатларни юқтира билган, олий мақсад билан унга ёндашган тақдирдагина табиат ҳам ўз кўнглини очади. Ёзувчининг демоқчи бўлган нияти шу ерда равшан кўринади. У табиат қонуниятларини чуқур ўрганиб, унга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни одамлардан талаб қилади. Ёзувчи эзгу нияти билан табиатга ёндашса, уни сайқаллаш эвазига ўзининг ҳам чиройи очилади. Ҳаким Назир қаҳрамонлари табиат билан доимо ҳамнафас. Унинг асарларида табиат образларининг кўплиги ҳам шундан.

«Кенжатоё» қиссасининг «Безовта кўклам» деб номланган бобида ёзувчи китобхон диққатини табиат кучлари билан инсон

Ўртасидаги тўқнашувга тортади. Бобоси Нодир бува топшириғи билан дадаси Қодиржондан хабар олиш учун чўлга борган Собир баҳор фаслининг одамлар бошига бир талай ташвишлар олиб келганлигини кўради. Бу ташвишлар тафсилотини кичик қаҳрамонимиз дадасининг устози Антон бобой сўзларидан билиб олади. Кунларнинг бирдан исиб кетиши натижасида дарёнинг юқори қисмида муз кўчиб, район маркази билан чўлни бирлаштириб турган йўлдаги кўприкка оқиб кетаётган музлар тикилиб, уни суриб кетиш ҳавфи туғилади. Шунда Қодиржон кўприк сақлаб қолинмаса, мўлжалдаги ишлар барбод бўлишини ўйлаб, оқиб келаётган муз парчасига сакраб тушади ва бир қўлига узун сопли болта, бир қўлига лом олиб, муз ҳарсангларини парчалай бошлайди.

Ёзувчи бу ҳодисаларни шундай маҳорат билан тасвирлайдики, манзара китобхон кўз олдида кино ленталаридек акс этган жонли лавҳалардай гавдаланади. Унга Собирнинг муносабатига келсак, кичик қаҳрамон қалбидан кечаётган драматик ҳолатлар унинг характер эволюцияси такомилида муҳим аҳамият касб этганини кейинги воқеалар ривожидан билиб олиш қийин эмас. Фарзанд кўз олдида отанинг кўрсатган жасорати унинг ким бўлиб вояга етишувида асосий фактор вазифасини бажаради.

Демак, шу бобда тасвирланган табиат тасвири қаҳрамонлар фаолиятини кўрсатувчи фон бўлишдан ташқари, Қодиржоннинг ҳақиқий инсоний қиёфасини кўрсатишга ёрдам берган ва Собир қалбида драматик коллизиялар келтириб чиқариб, унинг дунёқарши шаклланишига актив ёрдам берган бадий образ даражасига кўтарилади.

Ёзувчи тасвиридаги сув образи инсонни курашга чорловчи актив куч сифатида одамга хос ҳаракатлар қилади. Шундай икки буюк кучнинг бел олишуви — яъни стихия билан онгли фаолиятнинг тўқнашувини кўрсатиш орқали автор инсон қалби драматизмини беришга эришади. Ёзувчи Қодиржонни ўлимга олиб келган фожей вазиятни табиатдаги ўзгаришларга боғлаб тасвирлайди.

Ҳаким Назир классик адабиётимиз традицияларини яхши ўзлаштириб, сув проблемасини социализм шароитида янгича талқин этади. Навоий Фарҳоднинг Ширинга бўлган буюк муҳаббатини бадий асослаш учун қаҳрамонни тоғ қазиб сув келтиришга сафарбар қилади. Сувсизликдан ташналаб ётган қақроқ чўлларга ҳаёт келтирган Фарҳоднинг жасоратига халқ неча асрлардан бери таҳсин айтиб, уни идеал қаҳрамон сифатида тараннум этиб келган. Ҳаётини сув йўлига тикиб, ундан бахт-саодат топган замонамиз фарҳодларининг беқиёс жасоратларини бадий адабиётга олиб кириб, уларнинг тўлақонли образларини китобхонга тақдим этиш замон талабларига ҳозиржавоб бўлган ҳар қандай ижодкорнинг муқаддас бурчидир. Буни Ҳаким Назир теран ҳис қилади. Шунинг учун ҳам унинг «Сув гадоси» асарида қаҳрамонларнинг сувга муносабатлари алоҳида бўрттириб тасвирланади. Сув образи қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдири билан органик қўшилиб, тугал бадий образ сифатида асарнинг барча тўқимала-

рида актив иштирок этади. Худди шу хусусиятлар Ҳаким Назир услубининг ўзига хослигини таъкидлайдиган факторлардандир.

Энди ёзувчи тасвиридаги табиатнинг эстетик функциясига келсак, муаллифнинг ўз ибораси билан айтганда, «дарёнинг елкасига девдай миниб олган тўғон» инсон заковати куч-қудратининг тимсоли сифатида қад ростлагандан кейин чўл табиати бутунлай бошқача манзара касб этади. Буни ёзувчи бош қаҳрамон Холиқнинг дилдан кечаётган эмоционал кечинмалари тарзида ифодалайди. Ўз қўллари билан яратилган денгизнинг сермавж тўлқинлари энди фақат асар қаҳрамонларинигина эмас, балки китобхонларни ҳам ўз кўркига сеҳрлаб, уларда ўз кучлари ва иродаларига ишонч туйғуларини тарбиялайди. Холиқ сув омборининг соат сайин тўлишиб, қирғоқлари бир-биридан узоқлашаётганини кузатар экан, унинг хаёли Аччиққўл қишлоғидаги кулбаси ва ота-онасига кетади.

Табиатнинг асов кучларини тизгинлаб, уни ўз ҳукмига тамомла бўйсундириб, ажиб манзаралар бунёд этаётган қаҳрамонлар китоб саҳифалари орқали китобхон қалбига кириб боради.

Ёзувчи қайиқда истироҳат қилиб юрган Қуралай билан Холиқ қалбида куртакланиб келаётган ҳаяжонни китобхонга ҳам кўчира олган. Чунки ўз бахтини меҳнатдан топаётган китоб қаҳрамонларининг барча фазилатлари ҳаётдан олинган. Уфқларга улашиб кетган сув қўйнида сузиб юрган қаҳрамонларнинг мусаффо туйғулари оромбахш орзулар беланчагида сокин тебранади. Бу тиниқ тасвир табиат билан инсон ўртасидаги яқинликни, бири иккинчисининг ижодкори эканлигини тасдиқловчи реал ҳақиқатнинг бадиий ифодасидир.

Инсон ўзи яшаб турган она замин қиёфасини ўз эҳтиёжларига мослаб, табиатнинг қонуниятларига қатъий амал қилган ҳолда, ўзлаштириши лозим.

Табиатда инсон ҳаёти учун ҳамма нарса мавжуд бўлса ҳам, улар ҳамма жойда тенг тақсимланмагани маълум. Жумладан, ер шарининг баъзи районларида сув ҳаддан зиёд кўп бўлса, бошқа жойларда сувсизликдан қақраб ётган чўлу саҳролар планетамизнинг кўп қисмини эгаллаб ётибди. Қуёш нури ҳам ҳамма ерни бирдай қиздирмайди. Тоғ, ўрмон, ўсимликлар, ҳайвонот, қушлар, ҳашоратлар ҳақида ҳам шундай гапларни айтиш мумкин. Герцен айтганидек, табиат ўзи нимаики айтмоқчи бўлса, айтиб бўлган. Қилиб улгурмаганини охирига етказишни одамзодга қолдирган. Мана, инсониятни ўйлатиб келаётган масалалар. Одамзод ҳар қадамда табиатга ҳам амалий, ҳам ҳиссий таъсирини ўтказиб, унинг бир меъмори сифатида уни ҳам шаклан, ҳам мазмунан бойитиб бориши керак. Бунда умуман табиат бир улкан механизм эканлигини эътибордан соқит қилмаган ҳолда, уни тушуниб, оқибатини ўйлаб иш қилмоқ жоизки, акс ҳолда йўл қўйилган кичик бир хато ҳаракат бутун табиат системасига ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси табиатга ақл кўзи билан боқишни тақозо қилади. Ҳаким Назир қаҳрамонларининг та-

биатга муносабати икки хусусияти билан яққол кўзга ташланади. Биринчидан, улар жамият манфаатларидан келиб чиқиб унга таъсир кўрсатсалар, иккинчидан, табиат манфаатларини ҳеч қачон эътибордан соқит қилмаган ҳолда, уни ўзига бўйсундирадилар. «Сув гадоси»да шу икки хусусият ўзаро уйғунлашиб кетганини аниқ кузатиш мумкин. Буларнинг барчаси асосида совет кишиларининг маънавий оламини очиш ва уларнинг жамият ва табиат ҳодисаларига актив таъсирини бадий образлар воситасида ёш авлод қалбига жойлаш масаласи ётади. Қаҳрамоннинг сувга муносабатини тасвирлаш билан ёшларнинг Ватанга, халққа бўлган муҳаббати, кишининг шаклланишида коллектив меҳнатнинг роли, балогат ёшидаги ўсмирнинг руҳий дунёси каби қатор масалаларга ҳам мурожаат этилади. Асар Ҳаким Назирнинг ўзига хос тасвир усули, образлар системаси, ҳаётийлик жозибаси билан китобхонни мафтун этади.

МУНДАРИЖА

Институтдан	3
Ҳомил Еқубов. Эпик баён принциплари хусусида	4
Нинель Владимировна. Ҳозирги ўзбек ҳикояларининг миллий ўзига хослиги	33
Ҳафиз Абдусаматов. Изланишлар самарали бўлса	47
Ғаффор Мўминов. Ҳозирги ўзбек прозасидаги бадний изланишлар	59
Иброҳим Мирзаев. Ўзбек ҳажвчилигида услубий тенденциялар	79
Машҳура Султонова. Портрет яратиш санъати	95
Ахбор Аброров. Ўзбек прозасида автобиографик қиссалар	113
Мурод Иброҳимов. Ўзбек Ленинномаси саҳифалари	135
Жумагул Жумабоева. Ҳозирги ўзбек шеърининг миллий ўзига хослиги	159
Раъно Иброҳимова. Саргузашт адабиётининг миллий хусусиятлари	178
Амина Шарипова. Қаҳрамон психологиясини очишда портретнинг роли	189
Ҳасан Қаямов. Ҳ. Назир прозасида табиат ва инсон	196

Коллектив

Национальное своеобразие современной узбекской литературы

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг
Илмий совети ҳамда ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик
бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Мухаррир *Ф. Тошмагова*
Рассом *Д. Тахтаров*
Техмуҳаррир *Р. Лушикова*
Корректор *Д. Нурова*

ИБ 2679

Тираж берилди 26.01.84. Босишга рухсат этилди 23.02.84. P02767. Формати 60×90¹/₁₆. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 12,5 Ҳисоб-нашриёт л. 13,4. Тиражи 1100. Заказ 29. Баҳоси 2 с. 40 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.